

PUKÁNSZKY BÉLA

**NÉMET POLGÁRSÁG
MAGYAR FÖLDÖN**

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

FRANKLIN- TÁRSULAT NYOMDÁJA

Bevezetés.

Nem a magyarországi német polgárság politikai történetéről vagy kulturális fejlődéséről lesz szó ebben a kis könyvben. A magyarsággal egy hazában élő német polgárság útját attól fogva próbáljuk bejárni, mikor ez a polgárság lassanként népi külföldönvalóságának tudalára ébred és ennek következményéeként állást kell foglalnia a magyarsághoz való viszonyában is. Merre fordul a német polgárság útja? Egyesül-e a magyarság útjával, keresztezi-e azt, vagy irányt keresve, hol erre, hol arra tekintve vetődik-e tovább? — ezekre a kérdésekre szeretnénk megfelelni

Német polgárságról beszélünk, s ez talán magyarázatra szorul. A mai olvasó a «polgár» szót hallva könnyen gondol falusi meg kisvárosi korcsmák tarka abrosszal terített asztalainál iddogáló alakokra vagy valamelyik pesti demokrata-kör tagjaira. Mi polgárságon nyugateurópai értelemben vett városi lakosságot értünk, olyan önálló kereskedő, iparos, fekvőliggel bíró, főképp pedig hivatalnoki és értelmiségi réteget, mely statisztikusaink megállapítása szerint a múlt század közepéig jórészt németajkú volt, szemben a többségében őstermelő színmagyar városi lakosokkal.) A régi Pest-Buda, Pozsony, Sopron, a szepesi városok, Temesvár és a kisebb bánáti városok — földrajzilag nagyjából így rögzíthetnők meg a területet, melynek német származású lakóit vizsgálat alá vesszük. Ez a németajkú városi lakosság rendesen forma szerint is birtokában volt a pol-

gárjogoknak, bár kiváltságos közjogi helyzetének a magyar-német együttélés alakulásában alig volt szerepe. De kit tekintünk egyénileg *német* polgárnak? Azt-e, akinek neve, gondolkodása német vagy más, könnyen önkényesen értelmezhető sajátosságot vegyünk irányadónak meghatározásunkban? Nem: vizsgálódásainkban' lehetőleg önvallomásokra vagy kortársak tanúságtételére támaszkodunk. *Német* polgárnak azt tekintjük, aki német származása tudásában vizsgálja a magyar nemzeti közösséghez való viszonyát, német származása tudatában lép a magyar-német együttélésben nyíló egyik vagy másik "ütra. Ezzel talán kissé szűkre vonjuk szemléletünk határait, de — úgy hisszük — sikerül, elkér ülnünk mindenféle téves általánosítást és bántó túlzást. Ma gyakran hallunk vitákat., gyakran olvasunk szigorú ítéleteket a magyarsággal egy hazában élő németsegről, különösen pedig a németsegből beolvadt magyarságról. Mi meddőnek, sot veszélyesnek tartjuk az efféle vitákat. Történelmi folyamatot tekintünk át, történelmi erők működését, igyekszünk felismerni a magyar-német együttélés mai jelenségeiben is.

A történelmi folyamat, melyet áttekintünk, időben és térben elhatárolt. Időben: a magyarországi német polgárság csak a felvilágosodás nyomában támadó nacionalizmus hatása alatt ébred lassankint népi különvalóságának tudatára, ekkor kezd fondolkodni a magyar-német együttélés lehetőségeiről. Német polgárságunk történetének korábbi századai ebből a szempontból csak néhány elszigetelt, egymással össze nem függő esetet nyújtanak; ezeket ki kellett rekeszteniük szemléletünkéből. Térben: vizsgálódásainkban nem terjeszkedhettünk ki a történelmi Magyarország egész területére. Határainkon belül nem mindenütt volt meg a lehetőség arra, hogy a magyar-német együttélésebből adódó

polgári közösségtudat összes formái kialakuljanak. Az erdélyi szászok mindig külön egységet alkottak a magyarországi németsegen belül. Kivételes közjogi helyzetük, viszonyuk Erdély többi népeihez és titokzatos elzárkózásuk más irányt szabott fejlődésüknek. Különálló politikai és szellemi életük, sajátos történelmi tudatuk elősegítette a német népi öntudat kialakulását, de útját állta annak, hogy a magyarsághoz való viszonyában ugyanazon vagy; hasonló helyzetek adódjanak mint a szűkebb hazánemet polgárságánál.

Német polgárságunk közösségtudatának vizsgálatában legfontosabb, a kutatás számára legkönnyebben hozzáférhető fonásunk az irodalom. A magyarországi német irodalom különösen a XVIII század közepétől a magyar-német együttélés by tükörképe. Elsősorban az irodalomból látjuk, liogj németiségünk egyre inkább gyökeret ver a magva; talajban, egyre inkább megtelik a magyar föld politikai, történelmi és társadalmi hagyományaival és lassanként jórészt nyelvben is magyarrá lesz; de látjuk a német népi öntudat ébredését, erősödését, olykor láthatatlan utakon, való terjedését is. A magyarországi német irodalom voltaképpen csak mint a magyar-német együttélés kritikai kommentátora érdemli meg igazán figyelmünket, vizsgálata csakis ebből a szempontból lesz eleven tudomány. Mert ezt az irodalmat nem művészi hanem pedagógiai, állam-politikai és népi erők irányítják; nem a művészi alkotás vágya hatja át, hanem a műveltség-terjesztés akarata. Német polgári íróink műveltséget terjesztenek a magyar haza szolgálatában és német népiségük szolgálatában, ha szükségét érzik, a magyarsággal szemben vívott szellemi harc árán is. A magyar-német együttélés alakulása azonban úgy hozza magával, hogy a magyarországi német irodalom egyre szegényebb lesz, egyre több erő válik ki

felőle és áll a szűkebb értelemben vett magyar kellemi élet, a nemzeti nyelvű irodalom szolgálatába. A művelt német polgárság élete lassanként zárt társaságokba, az otthon szűk körébe szorul, szinte családi ügygé válik. Emlékei nem nyomtatásban megjelent könyvek, hanem féltve, titkon őrzött kézíratos naplók, levelek, verses füzetek és családi gyűjtemények. A kutató kétségkívül súlyos felelősséget vállal, mikor ezeket az emlékeket a német polgárság közösségtudatának vizsgálatánál felhasználja. Könnyen túlzott hangsúlyt, rikító színezetet adhat öntudatlanul leírt mondatoknak, gondolatoknak, másokat meg teljesen figyelmen kívül hagyhat, s így — tekintettel arra, hogy a kézíratos anyag csak igen csekély részben s pusztán a véletlen jóvoltából hozzáférhető — az egyoldalú beállításnak és téves általánosításnak szinte korlátlan lehetősége nyílik. Ehhez az aggodalomhoz járul az a körülmény, hogy német polgárságunk közösségérzése ma is folytonosan alakul, sőt még, ha azt vizsgáljuk is, ami benne történelemmé vált, rendszeren a közelmúltat idézzük, melyet többen közülünk még átéltek, s melyek feltárásában éppen ezért kímélettel kell eljárnunk. Bármilyen csábító lenne tehát egyes, még alig feledésbe merült nyilatkozatok vagy események felelevenítése, «szenzációs» nevek és tények felsorolása, meg kell elégednünk az általános körvonalak kissé halványabb rajzával, mert célunk nem az, hogy egyenetlenséget keltsünk vagy éppen rég behegedt sebeket tépjünk fel, hanem hogy a megértést elősegítsük. Elismerjük, hogy irodalomtörténeti szemléletünk egyoldalú: gazdaságtörténeti és szociológiai szempontok érvényesítése lényegesen módosíthatja az általunk rajzolt képet. A polgárság gazdasági szerepének alapos ismerete talán a letűnt félszázad liberális korszakának helyesebb megítélését is elősegítené. Hivatásunknál fogva mégis az irodalom-

történeti szemlélet mellett döntöttünk, a polgárság szociológiai és gazdasági fejlődésének feltárására kellő előmunkálatok híjján sikerrel úgysem vállalkozhattunk volna.

A magyar-német együttélés útjait sok göröngy borítja; olykor ezek az utak a semmibe vesznek. Ha sikerül megvilágítanunk ezeket az utakat, célunkat elértük. És most induljunk útnak!

I. A magyar-német együttélés típusainak kialakulása.

Ha német polgárságunk közösségtudatának ma is élő változatait kialakulásukban meg akarjuk figyelni, a XVIII. század közepére kell visszanyúlnunk. Mi a haza? — Milyen kötelességeink vannak vele szemben? Hányadán állunk az égy hazában együttélő népekkel? — ezek a kérdések egyre komolyabban foglalkoztatják 1760.körül: a hazai német értelmiség legjobb fiait. A kérdésekre adott feleletek egyelőre alig térnek el a XVII. századi naiv állampatrióták szólaimaitól: a szűkebb haza, a jólismert, rendesen agyonmagasztalt szülőföld, a tágabb haza az állam, az államgondolat Istentől rendelt megtestesítője pedig az uralkodó. A hűség, lojális alattvaló tehát egyúttal jó patrióta is. Ezt a gyermekien megnyugtató állampatriotizmust egyformán megtaláljuk a külföldön járt német protestáns tanulók búcsúzó és beköszöntő ódáiban, a prédikátorok egyházi szónoklataiban és a katolikus dinasztikus költészetben, Az irodalmi ízlés változása a közösségtudat poétái megnyilatkozásait megfosztotta ugyan barokk pompájuktól és dagályuktól, de gondolati tartalmukon' mitsein változtatott. *Pauer* György Ferdinánd soproni városi tanácsosnak Mária Teréziáról írt ódájában vagy a csenevész almanach-költészet legnagyobb részében minduntalan ugyanazzal a józan, kissé lapos okoskodással találkozunk: a haza (értsd: állam) ad módot arra, hogy emberi munkánk gyümölcsseit nyugodtan élvezzük, az állam fennmaradá-

sának biztosítéka pedig az uralkodó, akinek kormányzati bölcsessége az államban egymás mellett élő népeket békés egyetértésben, tartja össze.

A felvilágosodás állampolitikai gondolatai a patriotizmusnak ezt a formáját elmélyítették ugyan, de lényegében szintén nem módosították. A haza fogalma továbbra is összeforr az állam fogalmával; az állam pedig a felvilágosodásért lelkesülő emberek hitében valami óriási jóléti intézmény: célja, az, hogy az emberek biztonságát, kényelmét és jólétét megszerezze és megtartsa. Ehhez persze mindenekelőtt magának az államnak is gazdagnak, rendezettnak kell lennie. Dolgozzunk tehát az állam jólétéért, gazdagságáért — tanítják a felvilágosodás államfilozófusai. Nem elég a törvényisztelet, nem elég az alattvalói hűség, az igazi patriotának többre kell törekednie! Minden erejével, szüntelenül dolgozzék a felvilágosodás terjesztésén! Mert mi más biztosíthatja határozottabban az állam jólétét, mint ha polgárai felvilágosodottak, műveltek, ismerik a tudomány fegyvereit?

A tudás, a haladás hatalmába vetőit hit ereje fűti ezt a felvilágosodott állampatriotizmust. Haladó szellemű protestáns német értelmiségünk fiai a XVIII. század második felében ennek az állampatriotizmusnak az igézetében állva szövögetik terveiket, mikor gondolataik Jénából, Göttingából, Berlinből vagy Halleből hazafelé szállnak és természetes, hogy meggyőződésükhöz mint papok, tanárok, orvosok, kereskedők vagy gazdák itthon is hűek maradnak. A századvég protestáns körökből eredő rengeteg irodalmi, költői meg prózai patrióta megnyilatkozása mindenesetre erre vall. Köztük *Nitsch* Károly Dániel pozsonyi születésű sárospataki tanáré talán legteljesebben vonultatja fel a felvilágosodott patriotizmus szellemi kelléktárát, A szemfényvesztőén sokoldalú polihistor — kilenc nyelven beszélt, latint meg

németet tanított, és mégis mint mineralógus lett berlini és jénai tudós társaságok tagjává — igénytelen, szinte ügyefogyott poéta volt. De nem is becsülte sokra az önmagáért való verselést, mint igen sok kortársa, csak a felvilágosodás szolgálatában ismerte el létjogosultságát. Politikai hitvallását szemlélteti «Das Aufgebot, oder die Nation um den Thron» című «lírai zenés» drámájában: áriákon, duettekben, recitativákon és kórusokon keresztül szólaltatja meg patriotikus gondolkodását. Az olvasó eleinte csodálkozva kérde: hogyan, hát a tudós poéta számára nemzet is van? De hamar megtudjuk, hogy a derék sárospataki tanár nem valami időelőtti merész nacionalizmust képvisel, ő is azt vallja, hogy a haza nem más, mint az állam, amely polgárainak elsősorban anyagi javakat, búzát, bort, aranyat, sőt és sok más egyéb jót nyújt. Ebben a jóléti államban nincs különbség vagy elsőbbség a népei; között: a «nemzet» fogalmát a népek összessége adja. Valamennyi nép egyforma jogokat élvez, de egyformán köteles is az uralkodó védelmében síkra szállni. Miután mindezt pedáns, szabályos versekben megtudtuk, Nitsch felvonultatja a magyarok, csehek, osztrákok, morvák, sziléziaiak, tiroliak, stíriaiak, karinthiaiak, friauliak, isztriaiak, horvátok, dalmátok, szlovének, erdélyiek, bukovinaiak, kelet- és nyugatgalíciaiak képviselőit a trón-előtt, hogy egymással versenyre kelve hangoztassák hűségüket és áldozatkészégüket. Ez hát a nemzet — népek földrajzi és állampolitikai összetételű együttese!

Nitsch politikai hitvallása szinte iskolapéldaszerűen foglalja össze német polgárságunk túlnyomó réBzének gondolatait a közösség problémáiról. Bárhová nézünk a XVIII. század utolsó éveiben: prédikátorok buzdító szónoklataiban, patrióta versekben, polgári olvasókörok vitáiban, folyóiratok cikkeiben, kereskedők leveleiben lényegileg mindenütt az állam-

patriotizmus többé-kevésbé népszerűen hígított szólamaival találkozunk. A pozsonyi német ifjúsági önképzőkör tagjai a jó patrióta kötelességeiről és az alattvalói hűségről írnak pályamunkákat, *Stummer* Mátyás pesti pap egyik szónoklatában az egységes vitéz «hungarisch-deutsch» nemzetet buzdítja kitarásra és áldozatkészésre, és *Köffinger* János, a poétái hajlamú budai orvos hasonlóan ünnepli az 1809-ben hadrakelt sereget. Ez a felvilágosodott állampatriotizmus kényelmes, megnyugtató és rugalmas volt. Szépen megfért az ébredező rendi nacionalizmussal meg a dinasztikus hűséggel, egyformán ki' elégitette a haladásért lelkesülőket meg azokat, akik Idegenkedtek az új idők új eszméitől. Mert német származású polgárságunk erősen megoszlott a felvilágosodással beköszöntött «új módi» megítélésében. A különbségek részben szükségképpen adódtak az életviszonyokból: a polgár városokban élt, de a «város» bizony tág fogalmat jelölt. A pesti polgár — ha állásban, vagyonban tekintélyesebb volt és fogékonyságot érzett a felvilágosult szellem iránt — mindenekelőtt a nagylelkűségről vagy a három ezüst horgonyról elnevezett szabadkőműves páholyokban keresett magához méltó társaságot. Itt ugyan erősen a második sorba szorult a magyar nemes urakkal szemben, de megvolt az az elégtétele, hogy elleshette az irigyelt vezetők magasabb életformáját és egyre inkább egyenlőnek érezhette magát velük. Egyébként is a nemesi társaság adott legjobban alkalmat arra, hogy a polgárban lobogó haladó szellemnek érvényt szerezzen: félre az előítéletekkel, félre az elöregedett rendi kiváltságokkal — ez volt a felvilágosult pesti polgár kedvenc szólama, miközben égett a vágytól, hogy legalább életmódjában, gondolkodásában és műveltségében a kiváltságosok sorába emelkedjék. Ez az emelkedés persze nem ment könnyen és gyorsan. A minden irányban utat nyitó

állampatriotizmus biztos hidat épített hozzá, nem csoda hát, hogy *Leyrer* József, a Bécsből bevándorolt pesti könyvkereskedő a századforduló pesti társaséletének rajzában a «jó társaság» szellemi ismérvei közül szinte elsőnek említi az emelkedett hazaszere-
tetet, mely nem ismer nemzetiségi vagy társadalmi elkülönülést, s csak az állam meg az emberiség művelődésének előmozdításában tevékenykedik. A derék *Leyrer* maga ugyan nem emelkedik fel az állampatriotizmusig, de bécsi ember létére lelkes pesti lokálpatriotizmusa mellett tesz hitet, mikor könyveiben a «szeretetreméltó pesti lány» vonzóerejéről ábrándozik vagy Pest vidékének és a Margitszigetnek szépségeit magasztalja. A szabadkőműves páholyok meglehetősen zárt társaságot alkottak; nem mindenki jutott be tagjaik közé, nem is mindenki rokonszenvezett velük. A könyv meg az újság viszont a legszélesebb rétegekben ' terjesztette a felvilágosodás nyomában járó új politikai gondolkodást. Még a szellemileg, társadalmilag meg anyagilag szerényebb igényű pesti polgár is el-ellátogatott *Leyrer* József vagy *Hedemann* János Sámuel boltjába, ahol mindenféle hasznos holmi, piperecikk meg rőfösáru között megtalálta az állampatriotizmust hirdető népszerű német filozófusok és közírók írásait is. *Liedemann* jó szimatú, az idők szavát megértő kereskedő, ügyes vagyonyújtó, a maga tekintélyét gondosan gyarapító ember volt; de öntudatos, haladó szellemű polgár is, a privilégiális rendi világ esküdt ellensége, kész arra, hogy a rendi kiváltságokhoz ragaszkodókkal szemben a polgárságot saját érdekeinek védelmére megszervezze. Nemcsak üzleti érdekből, hanem meggyőződésből is azon volt tehát, hogy az időszerű állampatrióta gondolkodásnak mennél több hívőt szerezzen. Törekvéseit a századforduló óta a sajtó is hatékonyan támogatta: a «Vereinigte Ofner und Pester Zeitung» évtizedeken keresztül változatlan

következetességgel és ügyességgel vegyített egy kis haladó szellemet, vallási toleranciát, szabadgondolkodást, harcos polgári öntudatot, német kultúrpropagandát alattvalói lojalitással, a dinasztia kultuszával és kispolgári hagyományisztelettel, de lényegében az állampatriotizmust terjesztette és erősítette. Tarka összetétele — a lap megindulásakor nyilván a szemfüles kiadó, *Schickmayer* budai ügynök ötlete — alkalmas volt arra, hogy mindenkit kielégítsen, főként pedig arra, hogy szellemi összekötő híd legyen Pest és Buda között. Mert a budai polgár minden hasonlósága mellett is más volt, mint a pesti. Neki is volt szabadkőműves páholya «az első ártatlanság-, hoz», társas élete, mindenféle eszköze meg intézménye arra, hogy teleszívja magát a felvilágosult műveltség elemeivel. De a budai polgár keskenyebb utcákban lakott, szűkebb keretek között élt, igénytelenebb, kispolgáribb, maradibb volt, erősebben beágyazódott a rendi világba pesti társánál. Barokk alázata mellett nehezebben ébredt polgári mivoltának tudatára, tekintete ritkán lépte át városa határait, könnyen kielégülő lokálpatriotizmusa mellett nem nagyon hajtotta a vágy, hogy az államról meg nemzetiségeiről gondolkodjék. Hasonló naiv-patriarchális viszonyban élt a közösséggel a kisebb városok magyar-német polgársága. Pozsonyban, Sopronban az udvar büvkörében és az udvarnál melegedő főurak pompájának ígézetében élt, s ez az ígézet sokáig erősebb volt mint a felvilágosodás eszméinek átalakító hatása. Pedig a felvilágosodás szellemének itt is megvoltak a hatékony terjesztői: a pozsonyi, «titoktartáshoz» címzett szabadkőműves páholy erősen polgári jellege mellett szól az a körülmény, hogy már a nyolcvanas évek elején *Weber* Simon Péter, a mozgékony könyvnyomtató és kiadó állott az élén; a másik, az «egyesülésről» elnevezett pozsonyi páholyban viszont *Windisch* Károly Got-

lieb, a sokoldalú író-polgármester tartotta kezében híveivel a szellemi vezetést. A fáradhatatlan polgármester egyébként a «Pressburger Zeitung»ban és moralizáló folyóirataiban is buzgón hirdette a felvilágosodás és állampatriotizmus kedvelt szólamait. És itt voltak — akárcsak Pesten és Budán — a jól felszerelt kölcsönkönyvtárak, a «Leseinstitut»-ok meg «Lesekabinett»-ek. *Glatz* Jakab, a századvég éleszemű közírója — még találkozunk vele — részletesen elmondja, hogy mi minden volt bennük; mindenek előtt a német felvilágosodás tudományt népszerűsítő folyóiratai: «Teutscher Merkur», Meissner «Apollo»-ja, a jénai «Allgemeine Literatur-Zeitung», Nicolai «Allgemeine deutsche Bibliothek»-je, a «Göttingische Gelehrte Anzeigen» és *Weisse* «Kinder - freund»-ja, aztán általában a gazdag német pedagógiai irodalom, *Salzmann*, *Campe*, *Basedow*, *Gedike* munkái, és a polgári magánkönyvtárakban is elmaradhatatlan *Gellert* meséi, erkölcsi levelei meg regénye. Ez a könyvkészlet elég kedvező képet ad polgárságunk szellemi fogékonyságáról. De kritikus tudósítónk keserűen panaszkodik, hogy a könyvek meg folyóiratok csak néhány kiválasztott számára jelentenek valóban szellemi táplálékot; a többség tudatlan, maradi, nincs ízlése, és csak a «leghitványabb ponyvában» talál gyönyörűséget. Természetes, hogy ez a többség közösségérzésében is megelégedt azzal, amit a múltból örökségként kapott. Még inkább így volt ez a bányavárosokban meg a Szepességen. Az «erényes emberbarátokról» és a «három liliomról» elnevezett szabadkőműves páholyok Selmechányán meg Szepesszombaton — tagjaik közül *Ab Hortis* Sámuel Ágost és *Czirbesz* János András lelkeseket, *Schmidt* Miklós János orvost és *Lani* Jakab közgazdász írói munkásságuk alapján közelebbről is ismerjük — éppen úgy zárt, elkülönített világot alkottak, mint a késmárki meg löcsei iskolák körül

alakult társaságok. A túlnyomó többség tartózkodó, sőt bizalmatlan és gyanakvó volt mindennel szemben, ami új, és gondolkodásában, szellemi igényeiben is mereven ragaszkodott a hagyományokhoz. Jellemző, hogy *Melzer* Jakab, a lelkes szepegi *lokálpatrióta* — *más összefüggésben is lesz róla szó* — még 1807-ben is azért korholja szűkebb honfitársait, mert a városaikban megforduló színjátszó társaságokban nem látnak egyebet, mint Isten megérdemelt büntetésének előhírnökeit és ennek megfelelően fogadják őket. A polgárság bizony nem volt egységes műveltségű, gondolkodású; az életviszonyokból adódó különbségek mellett felekezeti, gazdasági, társadalmi, családi és egyéni erők tarkázták és bonyolították szellemi képét. Ha az állampatriotizmus ebben a sokrétű polgárságban csaknem mindenütt kedvező talajra talált, úgy ennek okát főképp abban kell látnunk, hogy a közösségtudatnak ez a formája mindenféle különbséget áthidal, mindenfelé értelmezésre módot adott,

Az irodalom útján maga a bécsi kormány táplálta és terjesztette leghatékonyabban az állampatriotizmust. A kormányzat a mindenfelől előtörő új eszmékkal szemben maga is a felvilágosítás védelmi eszközéhez nyúlt: hadd lássák az emberek a közösségben elfoglalt helyüket, hadd ismerjék meg az állampolgári élet reguláit egyszer a hivatalos körök felfogása szerint. Így lett *Sonnenfels* József, az osztrák felvilágosodás fáradhatatlan szervezője az állampatriotizmus irodalmi kodifikátora. *Sonnenfels* államelméleti tankönyvein nemcsak az örökös tartományokban, hanem nálunk is egész hivatalnoknemzedék nevelkedett, mely tekintélyével és műveltségével továbbplántálta mestere gondolatait. A közösségtudat irodalmi megnyilatkozásaira azonban ezeknél a tankönyveknél jóval nagyobb hatással volt az osztrák író és államférfiú 1771-ben a haza-

szeretetről («Über die Liebe des Vaterlandes») írt rövid tanulmánya. Gondolatai folyóiratok és patriótikus társulatok programnyilatkozataiban, cikkek, röpiratok és költemények egész sorában a századfordulón túl is világosan nyomon követhetők. Mert Sonnenfels mindazt, amit előtte angol, francia és német racionalista bölcselek a hazaszeretet kérdéséről írtak, ügyesen kiaknázza és alig észrevehető irányzatossággal az osztrák birodalom sajátos viszonyaira alkalmazta. A haza fogalmát Sonnenfels szerint is a lakóhelyül szolgáló ország, a közös kormányforma és az ország többi lakosai együttesen alkotják. A hazaszeretet legfőbb forrását annak a boldogságnak az érzetében látja, amely az állam polgárában a kormányzat és a törvények védelme alatt az ország javainak nyugodt élvezetéből támad. Mihelyt a polgár felismeri a boldogság és az így értelmezett haza között fennálló oksági viszonyt, szeretni fogja hazáját, érezni fogja a haza és saját egyéni javának elválaszthatatlan egybefonódását, patriótává lesz.

Az osztrák felvilágosodás állambölcseleijének gondolatai a hazaszeretetről elsősorban a sajtó útján formáltak tovább polgárságunk közvéleményét. A század utolsó negyedében a folyóiratok és hírlapok címükben, egyes rovataikban egyre gyakrabban szerepeltetik a «patriótikus» jelzőt annak kidomborítására, hogyha patrióta-nevelést tartják egyik fontos feladatuknak. Van patriótikus napilap Brünnben és patriótikus hetilap Pesten — lényegében ugyanazzal a célkitűzéssel. Hasonló céggel és szándékkal alakulnak kisebb-nagyobb, többnyire rövidéletű helyi tudományos meg irodalmi társaságok: «patrióta műkedvelők» nagyreményű próbálkozásai, melyek az alapítók hitében az állam jólétének őrtornyaivá nőnek. A patrióta és a patriotizmus fogalma a folyóiratok, hírlapok morálfilozófiai elmélkedéseinek és

a közhasznú társaságok programjainak tükrében erősen megszükül Sonnenfels felfogásával szemben, Az alapjelentés azonos: a «patriótikus» szó első értelme szerint elhatároló jelző mindennel szemben, ami külföldi, a haza azaz állam határain kívül esik. Ebben az értelmezésben a «patriótikus» jelző egyértelmű a «vaterländisch» szóval, a kor másik kedvelt jelzőjével. Hiszen a haza, értsd állam, volt a patriotizmus közösségérzésének egyedüli tárgya, tekintet nélkül az államon belül élő népek nemzetiségi különbségeire és eltérő életfeltételeire. Az alapjelentésen túl azonban a felvilágosodás közírói a «patrióta»-fogalom értéktartalmát érthető egyoldalúsággal a művelődés és a tudomány szemszögéből látják. Mert szerintük az állam jólétének alapfeltétele, a felvilágosodás és a józan ész uralma is elsősorban a műveltség és a jó ízlés terjedésének függvénye. «A nép ízlését javítani annyit jelent, mint az állam jólétét emelni» — írja már 1773-ban a «Pressburgisches Wochenblatt» egyik ismeretlen cikkírója. «Nép»-en természetesen az egy államban élő összes népeket érti, tekintet nélkül a köztük fennálló nemzetiségi különbségekre.

Sonnenfelsnek publicisztikai népszerűsítőin kívül komolyabb, mesterét történelmi iskolázottságban túlszárnyaló követője is akadt a magyar-német polgárság, soraiban a szepességi *Genersich* János személyében. Genersich, a jénai egyetem tanítványa, a neohumanista nevelési elvek egyik első képviselője hazánkban, «filozófiai és történelmi kísérletét» «Von der Liebe des Vaterlandes» 1793-ban névtelenül adta ki Bécsben. Nem túlzott óvatosságból burkolódzott a névtelenség leplébe: keserű kifakadásai az uralkodó renddel szemben, éles társadalomkritikája azt mutatja, hogy a maga részéről levonta a francia forradalom tanulságait és ez a mindinkább előtörő reakció éveiben könnyen derékban törhette volna

ketté a fiatal késmárki tanár pályáját. De minden fogékonysága mellett sincs képessége vagy bátorsága arra, hogy igazán szembenézzen a valósággal. Lapokon keresztül magyarázza Montesquieunek a hatalom megosztására vonatkozó fejtegetéseit, aztán megelégszik általános megállapításokkal, és mindig valami képzelt társadalmat vizsgál és bírál, nem pedig azt, amelynek maga is tagja. Még erősebben eltávolodik a valóságtól ott, ahol az állam, haza, nép és nemzet fogalmának egymáshoz való viszonyát próbálja meghatározni. Itt teljesen visszavonul a Sonnenfels által alkotott elmélet fellegvárába, legfeljebb ennek az alapépítményét igyekszik az ókori görög és latin írókból meg a korabeli német bölceleti irodalomból vett idézetek tárházával erősíteni. Mint-hogy az alapfogalmak meghatározásában híven követi az osztrák író, természetes, hogy a patrióta és a patriotizmus értelmezésében is teljesen egyetért vele. A patriotizmus nem más, mint «szenvedélyes buzgóság a közjó előmozdításában», a patrióta pedig az a felvilágosodott polgár, aki más országok alkotmányát is ismerve, annak az országnak az államberendezését, amelyben él, szereti és becsüli, szüntelen tevékenységben arra törekszik, hogy az ország tápláló forrásait gyarapítsa, a parlagon heverő területeket hasznosítsa, s azt a fennkölt gondolkodást, amely egész valóját áthatja, mint a villamos szikrát, másokba is átviszi. Genersich foglalkozik ugyan a «nemzeti büszkeség» áldásos és káros hatásaival is, de minthogy a nemzetet azonosítja az állammal, ezek a hatások szerinte csak államközi viszonyban mutatkoznak, a hazán belül nem. A patriotizmus átplántálásának leghatékonyabb módját munkájának utolsó szakaszában tárja fel, ahol alapos elméleti tájékozottsággal és józan kritikával a közoktatás korszerű, a neohumanizmus szellemében végrehajtandó reformja érdekében emel szót.

A derék cipszer Genersich valóban megvesztegető érveléssel és alapos tudással vonultatta fel az állampatriotizmus szellemi fegyvertárát. Fáradozását a magyar-német együttélés szempontjából, mégis meddőnek kell mondanunk. A XVIII. század utolsó éveiben az állampatriotizmus már nem szorult irodalmi propagandára. A távolabbi jövő számára pedig az európai nacionalizmusok pubertás-éveiben alig válhatott életképessé. Német polgárságunk az állampatriotizmus mellett nem eszmélhetett rá saját németiségére, s így nem jutott el addig sem, hogy a magyar-német életközösség járható útjairól gondolkodjék. Pedig az élet valósága erre kényszerítette. Polgárságunk a városokban együtt élt a magyar nemességgel: nemcsak a szabadkőműves páholyok zárt, magasabb szellemiségű világa, hanem a hétköznapnak szinte minden lépése is elébe tárta ennek a nemességnek gondolkodását, egész életstílusát, A társadalmi felemelkedés vágya ezt az életstílust eszménnyé szépítette, áhítattal bámult mintaképpé emelte. A mintakép követése pedig a polgárság számára szükségképpen a magyarság javára bontotta meg az állampatriotizmusban egyesített népek rang-! egyenlőségét. A nemes úr volt, mégpedig magyar úr: ki ne szeretett volna hát hozzá hasonlóvá lenni? Az úriság és magyarság fogalma a századforduló körül lassanként éppen úgy azonosult, éppen olyan hatékony vonzóerőnek bizonyult, mint 1867 után. Persze, a különböző társadalmi előfeltételeknek megfelelően a vonzóerő hatása is más volt. A nemesi példa utánzása egyelőre csak külsőségekre terjedt: az előkelő vevőkörre számító *Liedemann* János Sámuel pl. megelégedett azzal, hogy pesti boltját «a szép magyar nőről» nevezte el. A magyaros jelleg — főképp a magyar ruha, zene és tánc kultusza meg a rendi nacionalizmus más külső nemzetiségjegye — eleinte az ünnepi hangulatot tükrözte a polgárság

összejövetelein és szórakozásaiban, aztán behatolt a hétköznap szürkeségébe, de még hosszú időnek kellett eltelnie, míg mélyebbre jutott. Ha a kilencvenes évek írói a polgárság «magyaros gondolkodásáról» írnak, ez határozottan túlzás. Ez a «magyaros gondolkodás» ekkor még utánzás, nemesi módi, mely persze nem tűnt le egyhamar.

Hogy ez a nemesi módi lassanként valóban magyaros gondolkodássá mélyült, azt elsősorban német íróinknak köszönhetjük, akik a polgárság társadalmi becsvágyát a közhangulatnak megfelelő elmélettel építették körül. Nem kellett sokat a fejüket törniök: a dinasztikus állampatriotizmust a nemesi módi szerint magyarázták és kész volt az új közösségérzés, melyet a korabeli «nagyoszurak» gondolkodású írók nem minden támadó él nélkül «partialis patriotizmusnak» neveztek el. Tartalma lényegében az, hogy németségünk nem az egész állam, hanem elsősorban a magyar haza polgárának érzi magát és kötelességeit a közösséggel szemben is a magyar haza és az országalapító magyarság életfeltételei szabják meg. Az igazi patrióta most már nem a felvilágosodott polgár, mint Sonnenfels és Genersich értelmezésében, hanem a felvilágosodott magyar («der aufgeklärte Ungar»), mert németségünk maga is «Ungar»-nak, azaz a magyar haza tagjának tekinti magát. A statisztikus *Schwartner Márton* hazánk kedvezően alakuló népességi viszonyait vizsgálva érzi, hogy «patriótikus magyar szíve» megdobban örömebe. A hazai («vaterländisch») jelző sem az egész állam határain belül lévő életjelenségeket illeti meg már, hanem csak azt, ami belőlük a szűkebb haza, lényegében tehát a magyarság sajátja. Különösen *Kovachich Márton* György («Merkur von Ungarn») és *Schedius Lajos* («Zeitschrift von und für Ungarn») folyóiratainak hazai tárgyú cikkeiben világosan nyomon követhetjük a

hazai («waterländisch») jelzőnek ezt a jelentés? eltolódását. A partialis patriotizmusból adódó «hungarus»-gondolatnak számtalan irodalmi megnyilatkozását találjuk különösen ott, ahol német íróink a magyar-németség szellemi, irodalmi célkitűzéseit vitatják meg. Elsősorban ismét folyóirataink teremtenek közvéleményt az új közösségérzének: a brünni «Patriotisches Tageblatt» a magyarországi német időszaki sajtó főhibáját abban látja, hogy «egy általános állampatriotizmus terjedését gátolva» minden igyekezetével azon van, hogy a «partialis patriotizmus a nagy császári birodalom összes országai közül Magyarországon legyen a leg-erősebb».

A partialis patriotizmus hirdetőinek azonban előbb-utóbb rá kellett mutatni azokra a következményekre is, amelyek a «hungarus»-gondolatból polgárságunk *németségévé* nézve adódtak. Mint a felvilágosodás őszinte híveinek fel kellett ismerniök az anyanyelv értékét és a nyelvközösség műveltségformáló erejét. Mikor német polgárságunkat a partialis patriotizmus szolgálatába akarták állítani, mindig számolniok kellett nemcsak a magyarság életszükségleteivel, hanem ennek a polgárságnak nyelvével és sajátos műveltségével is: hogyan, használhat ez a nyelvében és műveltségében német polgárság legjobban a magyar haza és az ország-alapító magyarság ügyének? — ez volt a kérdés. A kérdést sok írónk felveti és a felvilágosodás irodalomteremtő akaratának megfelelően csaknem mindegyik a szellemi élet, az irodalom szempontjából próbál rá megfelelni. A feleletek hosszú sorából a magyar-német együttélésnek az irodalom síkján két járható útja tárul elénk: a német értelmiség vagy sajátítsa el tökéletesen a magyar nyelvet, legyen a magyar irodalom munkásává és ilyen módon közvetítse a magyarságnak a német művelődés kincseit;

vagy pedig őrizze meg nyelvének és műveltségének egyenrangúságát a magyar mellett és így építsen hidat Magyarországra és a külföld között.

Az első útra legvilágosabban *Asbóth* János készmárki tanár mutatott rá. Nyugodt lelkiismerettel sorolhatjuk őt a magyar-német értelmiség fiai közé: maga is a németiséghez tartozónak érezte magát, Göttingában német műveltséget szerzett, *Lessing* deista Szentírás-kritikái ihlették, németül írta sok ismeretterjesztő cikkét meg jámbor versikéit, s mint a német protestáns értelmiség egyik képviselője vizsgálta a magyarság és németiség viszonyát, A magyar-német együttélés szempontjából különösen tanulságosak kedvelt tanítványához, a Debrecenben tanuló *Bumy* Károly Györgyhez írt levelei. Mindenekelőtt azt kívánja tanítványától, hogy tökéletesen beszéljen és írjon magyarul. Mert — mint mondja — csak úgy szerezhetünk igazán érdemeket, csak úgy szolgálhatjuk eredménnyel hazánkat, ha magyar nyelven plántáljuk a magyar talajba a külföldi, főképp a német művelődés valódi kincseit. «A tudományos műveltségben Magyarországon aligha veheti fel bárki is a versenyt a protestáns német értelmiséggel; ha ez az értelmiség még a magyar nyelvet is tökéletesen elsajátítja, úgy rendszeres munkával igazán a hazai művelődés vezető rétegévé emelkedhetik». *Asbóth* közösségtudatában a magyar haza művelésének vágya minden más gondolatot és érzést elhallgattat. Kétségekívül van benne bizonyos német öntudat, sőt elfogultság is, mikor a német műveltség terjesztésének szükségességét hangoztatja mikor a művelt német embert látja a hazai tudomány leghivatottabb munkásának. De ez a német öntudat eltölpül központi gondolata és vágya, a magyar haza boldogulása mellett. *Asbóth* rendíthetetlenül hisz a műveltség mindent átformáló erejében, és műveltségterjesztő hivatását a leghatékonyabb

eszközökkel akarja gyakorolni: a szent cél érdekében feláldozza anyanyelvét is, ezért akar maga is magyar íróvá lenni. A magyar-német együttélés problémája számára tehát a művelődés vagy éppen az írói gyakorlat kérdésévé egyszerűsödik: a magyar hazát a német értelmiség legjobban a művelődés és irodalom torén szolgálhatja, munkája pedig csak magyar nyelven lehet igazán eredményes. Ez a felfogás Asbóthnál önként adódott tanári hivatásából és az irodalomnak a felvilágosodásban gyökerező túlbecsüléséből. De a felfogás magja az irodalom szűkebb területén kívül is élt és fejlődött: a német polgárság többsége partialis patriotizmusában abban üt ta a zavartalan magyar-német együttélés legfőbb biztosítékát, ha különállását feladva érzésben, gondolkodásban, sőt nyelvben is mennél erősebben összeforr a magyarsággal. Így a magyarnyelvű írói gyakorlatra buzdító késmárki tanár voltaképpsn német polgárságunk beolvadásra hajló rétegének szellemi útegyengetője és egyik első írói képviselője. Mélyebben vizsgálja a művelődés és a mag³ar-német együttélés kérdését a partialis patriotizmus második útjának irodalmi képviselője, *Glatz* Jakab. ő is szepességi, mint Asbóth, és protestáns pap-tanár, mint a magyarországi német írók tekintélyes része. Főművét («Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn – über sein Vaterland» 1799) éppen úgy névtelenül adta ki, mint idősebb földije és pályatársa, *Genenich* János. A névtelenség nála még indokoltabb volt: 1799-ben a kormányzati reakció hatalmának teljében tombolt és a könyv szinte iskolapéldaszerűen egyesítette mindazt, amit a kormányzat üldözendőnek tartott: a francia forradalom szelétől érintett népszerű társadalom- és művelődéskritikai röpiratok állandóan vissza-visszatérő érveit és szólamait. Általános, vallások felett álló evangéliumi szeretetet, színtelen deista vallásosságot hirdet, a hatalom

megosztását követeli és harcba száll a sötét maradisággal, babonával és előítéletekkel. Egyetlen egy rendíthetetlen dogmája van: a haladás gondolata. A tudás jóvá teszi az emberi, — hirdeti — ha a jót belátjuk, nem tehetjük a rosszat; ezért n, tudás terjesztése mindenkinek legszentebb kötelessége. A lelkes szepesi pap-tanárnak csak egy célja van: Magyarországot a boldog, művelt államok sorába emelni; mivel pedig a felemelkedés kerékkötőt erős elfogultsággal a katolikus egyházban, a «vad» arisztokráciában és az erkölcsileg gyenge köznemességben látja, — ezzel tartozott korának is — elsősorban ezeknek hatalmát akarja megdönteni.

Glatz azonban nemcsak a kor gondolkodásából adódó társadalom- és művelődéskritikai szólalomoknak eresebb hangoztatásában, hanem közösség szemléletének elméleti alapvetésében és gyakorlati következtetéseiben is jóval tovább megy mint elődei és kortársai. Éles különbséget tesz a haza és a nemzet fogalma között: magát büszkén vallja németnek és német polgártársairól is azt tartja, hogy azok csak hazájuk jogán «nacionalizált» magyarok, a fajmagyarokat pedig az ország többi lakosával szemben «Nationslunger»-nek nevezi. A magyarság színtere gyűlöli a németeket, de ez — mint mondja — a történelem természetes következménye, és bizony ő maga sem lelkesedik Szent István és utódainak németbarát politikájáért. A katolikus papságot gyűlölő felvilágosodott protestáns az öntudatos német fölé kerekedik benne, mikor szenvedélyes szavakkal kel ki az; országban elhatalmasodott papok «erkölcstelensége» és «garázdálkodása» ellen, Könnyen érthető, hogy a Habsburgok németgyűlöletet terjesztő politikájáról sem tud kedvezően nyilatkozni. Viszont örömmel állapítja meg, hogy a hazánkba telepített németység nem adta magát eszközül a magyarság ellen, inkább belsőleg és

külsőleg alkalmazkodott a magyarsághoz, s így a németgyűlölet rá nemcsak nem terjed ki, hanem teljes az egyetértés köztük. A nyelvkérdésben egyedül a hasznosság elvét tartja irányadónak. Fájdalommal látja, hogy sem magyar részről a német nyelv, sem német részről magyar nyelv elsajátításának fontosságát nem ismerik fel. Azon viszont nem bánkódik, hogy a fiatalabb nemzedék előbb-utóbb elveszti német jellegét és magyarrá lesz, mert ebben a folyamatban egyúttal a jozefinizmus egységesítő törekvéseinek igazolását látja és meglegegeti azt a lehetőséget, hogy egy nép nyelve és népi jellege nagyobb nehézségek nélkül elnyomható és átalakítható. Glatz erős német öntudatát ismerve könnyen kitalálhatjuk, hogy ezt a lehetőséget ő maga melyik irányban, kívánta érvényesíteni. A német öntudat azonban Glatznál egy felsőbbrendű, a humanitás eszményeit megvalósító műveltség utáni vágyból fakad, s ezért szépen megfér erős partialis patriotizmusával. A haza elmaradottságán érzett patriótábanatával a magyar nemzet, tagjának vallja magát. «A nemesebben gondolkodó patrióta kedvetlenül szemléli a mostoha állapotokat; szíve nyugtalanul ver; értelme fellázad, és csak beesett arcán lepergő könnye a magányos tanúja mély, fájdalmas érzésének, bensőséges szomorúságának; gyászolja az országot, melyben született, gyászolja a nemzetet, melynek a természet által tagja lett». Patriotizmusának gyakorlati célkitűzéseit az a meggyőződése szabja meg, hogy mindaz, ami a magyar hazában eddig igazi kultúrának mondható, idegen, nagyrészt németektől meghonosított ültetvény. Átfogóbb reformprogramot ad mint az állampatriotizmus hirdetői, de lényegében ez a szélesebb és átfogóbb reformprogram is éppen úgy a felvilágosodás irodalomteremtő akaratán és az irodalom emberformáló bitén alapul, mint állampatrióta elődeié. Törekvése

az, hogy a magyarságot a tudomány és irodalom segítségével a humanitás eszményi magaslatára emelje, s minthogy a humanitás ideálját a német műveltségben látja a legteljesebben megvalósított-nak, ezt ajánlja példaképnek, ennek követésére és utánzására buzdít. Célkitűzése voltaképpen meg-egyezik Asbóthéval, de míg ez a német műveltség terjesztését a magyar nyelvi és művelődési moz-galom szolgálatába állítja, addig Glatz a német szellem uralmával a jozefinizmus álmát, a német nyelv uralmát is megvalósításhoz segíti. Glatz jozefinista gondolkodásában magyar-német polgár-ságunk egyik jelentős rétegének felfogása tükröződik. A nagy polgári tömegek ugyan éles, en szemben-állottak a jozefinizmussal, mert ez sértette anyagi érdekeiket; de természetes, hogy a német polgári értelmiségből jóval többen akadtak mint a magyar-ság soraiból olyanok is, akik a felvilágosodás gon-dolatkörében élve felismerték II. József reformjainak eszményi célkitűzéseit és őszintén lelkesedtek meg-valósításukért. Hatalmas tömeg alkalmi óda, kantaté, beszéd, hálaíma és köszönő felirat tanúskodik arról, hogy pl. csak a türelmi rendelet milyen meleg érzel-meket keltett a magyar-német értelmiség protestáns részében. A polgári jozefinista rokonszenvek azon-ban fontos társadalmi oka is volt: a polgár ugyan őszintén bámulta és utánozta a városokban vele együttélő nemeset, de éppen olyan őszintén irigykedett és féltékenykedett rá. Örömmel fogadta tehát II. József társadalmi reformterveit, melyek azzal, hogy a polgári és nemesi jogok kiegyenlítését követelték, legalább erkölcsileg támogatták a nagyranőtt nemesi befolyás ellen irányuló szándékait. A jozefinizmus nyomán lassanként *polgári öntudat* támad, s ezt az öntudatot a polgári értelmiség legjobbjai igyekeznek éleszteni és a tömegekbe belenevelni. Glatz is ezt táplálja, mikor azt hirdeti, hogy a hivatalviselésre

ne porladó privilégiumok, hanem polgári erények minősítsenek, és hogy a haza társadalma à rendi alkotmány eltörlésével csupa egyenlő *jogú* polgárból álljon. Polgári öntudatra hívó szavának persze éppen *úgy* nem lett gyakorlati következménye, mint sok más társa buzdításának vagy kesergésének. Mint ezeknek, neki sem volt határozott terve az öntudatos polgárság megszervezésére, és hiába is lett volna; akkor, mikor a kormányzati reakció még a legártatlanabb reformtörekvések mögött is forradalmat meg összeesküvést szimatult. Polgári öntudata, mégis fontos, szerves része szemléletének; elválaszthatatlanul összeszővődik német öntudatával és ebben az *összszövődöttségben újra meg újra feltűnik ü német népi mozgalom későbbi harcosainál*. A német népi mozgalom hazai vezetői és hívei mindig szívesen jelennek meg a polgári öntudat harcosaiként, mikor a németiség követelése miatt szalmák síkra, sőt egyes politikusok egyszerűen azonosítják a polgárság ügyét a német, üggyel, mert felfogásuk szerint Magyarországon más polgárság mint német nincsen is. Es fel-felbukkan a német népi mozgalom folyamán Glatz jozefinizmusa is: olykor csak mint halványuló, tovatűnő emlék, gyakrabban, azonban mint a várva-várt eljövendő eszményi állapot, melyben majd kielégül a németiség minden vágya. Ilyen módon Glatz valóban utat mutatott, szellemi fegyverzetet hagyott örökül a magyar -német polgárság népi öntudatra hajló részének.

A partialis patriotizusból kiindulva — két jellegzetes irodalmi képviselője szerint — kétfelé ágazott a magyar-német életközösség útja: a polgárság beolvadása és népi öntudatra ébredése felé. Valóban: a beolvadt és a népi öntudattal telített polgár a magyar-német együttélés legszembeűnőbb mindenki által könnyen felismerhető állandó típusai. De a két út között is a polgárság széles rétege botorkált,

Ez a réteg nem jutott el a tudatosságnak arra a fokára, vagy talán nem is volt elég bátor ahhoz, hogy határozottan megmaradjon az egyik vagy másik úton, ha olykor oda is sodródott. Külsőleg könnyen és gyorsan hasonult a beolvadásra kész polgársághoz: magyar ruhát öltött, magyar zenét hallgatott, magyar táncot járt, sőt néhol a közvetlen környezet és közhangulat hatása alatt tovább is ment. Pesten pl. ez a közepén haladó réteg is a piaristák gimnáziumába járatta értelmiségi pályára szánt fiait. Pedig piaristáknál született meg a később nagy szerepet látszó iskolai magyarosítás, a piaristák német származású tanárai — *Békefi* (Biegelbauer) Károly, *Palotai* (Purgstaller) József és mások — az elsők között voltak, akik névmagyarosítással is bizonyágot tettek beolvadási készségükről. Ez a réteg együtt tapsolt a magyar többségű közönséggel, ha a német színház *Korner* «Zrínyi»-jén keresztül a dicső magyar multat elevenítette fel, vagy ha a magyar történeti képeket még magyarnyelvű dalbetétek is tarkították. De a hasonulás és lelkesedés inkább csak a nyilvánosságának szólt, inkább a közhangulatnak tett engedmény volt. Hétköznapjaiban a polgárságnak ez a része megőrizte és tovább ápolta német családi kapcsolatait, szokásait, szimpátiáit és műveltségének német gyökereit. Szerette hazáját, szerette a magyarságot, de óvakodott attól, hogy ebből a szeretetéből súlyosabb következmények adódjanak saját múltjával szemben. Közösségérzése legőszintebben a lokálpatriotizmusban nyilatkozott meg, s olykor ebben a lokálpatriotizmusban is volt valami öntudatlan védekező gesztus a magyarság hatalmas vonzóerejével szemben. A polgárságnak ebben a rétegében alakult ki a magyar-német együttélés harmadik állandó, a másik kettőnél jóval nehezebben felismerhető típusa: a hagyományörző, óvatos kompromiszumra hajló típus. A közösséget alakító erők

dinamikája úgy hozta magával, hogy a magyar-német közösségtudat formái közül legelőször és leggazdagabban a beolvadó típus bontakozik ki; ez a típus az egymást követő három nemzedékben más-más változatban lép elénk, a szerint, amint a magyar nacionalizmus elsőbbsége, a magyar politikai szabadságmozgalom vagy a társadalmi felemelkedés lehetősége ad döntő indítékot a beolvadás folyamatának. A hagyományőrző típus mindig az asszimilált típusváltozatok velejárójaként, nehezebben haladó kísérőjeként jelenik meg, míg a német népi öntudat képviselője csak akkor lép cselekvően elénk, mikor a beolvadás folyamata másfél nemzedékre nézve szinte már befejeződött és további terjedésének sem lehetett gátat vetni.

II. A magyar nemzeti mozgalom elsőbbsége.

A középeurópai nacionalista mozgalmak keletkezése szövevényes, sokféle erőből összetevődő folyamat. A folyamatot vizsgálva az újabb kutatás egyre magasabbra értékeli Johann Gottfried „Herder ösztönző, építő, de egyúttal romboló szerepét is. A német gondolkodó felismerve az enyészetre hajlamos állammal és intézményeivel szemben a nép és nemzet maradandó voltát, az egynyelvű nemzeti állam eszményi normájának felállításával olyan fejlődésnek adott eszmei gyökeret, melynek következményeit ma látjuk csak igazán. Herder gondolataival részben közvetlenül, részben tanítványai, a német romantikusok útján, termékeny nyugtalanságot keltezt a soknépű dunai monarchia területén is. Tudjuk, hogy rólunk magyarokról sötét jóslatot mondott: 'történetfilozófiai főművében pusztulást jövendölt nyelvünknek és nemzetünknek. A prófécia megdöbbenést, elkeseredést váltott ki, de egyúttal alkotó munkára is serkentett a nyelvújításban, történetírásban és nemzeti életünk politikai újjáépítésében. És Herder történetfilozófiája nemcsak nálunk tartozott a kedvelt olvasmányok közé. Gondolatait még élénkebben továbbszótták a Habsburg-birodalom többi népei, akikhez a könyvből szebb jövő ígérete szólt. Herderre hivatkozva egymásután támadtak osztrák vagy magyar-német vezetés mellett Bécsben, Prágában meg Pesten új német közszellem kialakítására is irodalmi, tudományos meg társadalmi szer-

vek. De az egységes nemzetállam herderi gondolata ezeknek a népszerűsítő szerveknek a célkitűzéseiben lényegesen módosult. Az új eszmék összeütköztek az állampatrióta hagyományokkal és azokkal a követelményekkel, melyek az osztrák monarchia számára a közelmúlt napóleoni háborúinak tanulságai-ból adódtak. Az összeütközés eredménye csakis az új eszmék lényegét elhomályosító kiegyenlítés, legjobb esetben az állampatriotizmus korszerűbb átfoglalása lehetett. A nacionalizmust sajátosan osztrák módra értelmező közírók továbbra is az államot látták minden más közösség fölött állónak. Szemléletük megfelelt a kormányzat szándékainak; mikor *Metternich* 1812-ben mint a császári művészeti akadémia kurátora a művészet számára kíná-lkozó fejlődési lehetőségekről elmélkedett, a nemzeti gondolat hasonló értelmezésével adott irányelveket az osztrák irodalom és művészet számára. Az osztrák monarchia mint állam a népek érzelmi összeforrásán épült fel — mondja *Metternich* szellemében *Joseph Heinrich Collin*, az új osztrák «patrióta-nacionalimus» egyik irányítója.. Tovább építi ezt a gondolatot *Hormayr* József báró, az új közösségérzés másik tevékeny hirdetője: szerinte a nagyosztrák államban együttélő népek között bajtársi viszony van; ez a viszony közös győzelmeken és közösen átélt szenvedéseken alapul. Az összetartozás szükségét a történelemből ismerjük fel, ezért mindenekelőtt az egyes államnépek történelmi, nyelvi és mondai hagyománykincsének rendszeres feltárásával lehet és kell az új közszellem kialakulását előmozdítani. *Hormayr* és osztrák barátai példás következetességgel valóban egész életüket ennek a feladatnak szentelték.

A nemzeti gondolatnak ez az elhomályosítása és beolvasztása az államgondolatba a monarchia többi népeinek értelmiségét természetesen csak ideig-óráig elégíthette ki Ez az értelmiség Herder és a romanti-

kusok tanításában a lényegét ragadta meg, azt, hogy a nemzet az államnak nem alárendelt, hanem az államtól független, sőt az állam fölött álló közösség. Szívesen támogatta az új hivatalos közszellem hirdetőit abban a munkájukban, hogy saját népi hagyománykinesét feltárják: különösen Hormayrnek sikerült az államnépek értelmiségének legjobbait folyóiratai számára megnyerni. De a folyóiratokban, tudományos megírói társaságokban egyesített munkaközösségekből nem alakult ki a remélt új állampatriotizmus, hanem valami sajátságos tudós-nacionalizmus. (Jellemző, hogy a monarchia szláv népeinek nemzeti mozgalmait csaknem kivétel nélkül történetíró és filológus tanárok irányították.) Ez a tiid és-nacionalizmus az egyes állam,« épek saját elszigetelő szándékú politikai igényeinek adott történeti alapot, és az államgondolattól nemcsak mindinkább eltávolodott, hanem nemsokára nyíltan ellene fordult. Hadd említsek itt csak egy példát: *Magarasevics* György szerb író pályájában világosan megfigyelhetjük a kétféle közösségi tudat különválását. Eleinte Hormayr szorgalmas munkatársa, az ő iskolájában nevelődik izzó nacionalistává, elsősorban a tőle kapott ösztönzéseket értékesíti, mikor Újvidéken folyóiratot és irodalmi kört alapít. Mindkettő a szerb nemzeti mozgalom erőteljes szerve lett és természetesen egyedül a szerbek külön céljaiért küzdött, íme: a feltörekvő fiatal nacionalizmus a korszerűsített állampatriotizmustól megtanulja az új közszellem kialakításának módszereit, megismeri eszközeit, de további útján önállósul, és politikai kisugárzásainak önmagukban is van annyi éltető erejük, hogy a nemzeti reformmozgalmak egész sorát keltsék életre. Éppen ezek a csodálatos reformmozgalmak bizonyították legfényesebben a nemzeti gondolat alkotóképességét; magasabbrendűségének, jövőre hivatottságának a mesterségesen élesztett új

állampatriotizmussal szemben nyilvánvalóvá kellett lennie mindenki számára, aki közösség szemléletében függetleníteni tudta magát avult hagyományok béklyóitól és Metternich egyoldalúan moralista állambölcseletétől.

Talán kissé túhangsúlyoztuk a Habsburg-monarchiában életre kelt nacionalista mozgalmak útjának vázlatos rajzában a, z új osztrák állampatriotizmus közvetítő szerepét és kompromisszumos törekvéseit. De a magyar-német polgárság szempontjából szükség volt erre a fokozott hangsúlyra: polgárságunk előtt mindennek, ami Bécsből és Ausztriából jött, még mindig — partialis patriotizmus és vonzó magyar nemesi életstílus ellenére — nagy tekintélye volt. A műveltebb polgár súlyt helyezett arra, hogy «bécsi» vagy «osztrák» németiséggel beszélt (legtöb-
ben ma is a bécsi ember szavajárását követjük, ha németül szólunk) és lenézte a városok körül fekvő falvakból vásárok alkalmával összegyűlő nép «fűlértő tájszólását». így volt ez az élet más számtalan szellemi meg anyagi vonatkozásában: a polgár világot a változott viszonyok ellenére is erősen irányította a bécsi és az osztrák példa, hiszen sokszor ezt a példát követve is a nemesi életstílust utánozta. Mi sem lett volna hát természetesebb, mint hogy az új állampatriotizmus megnyugtató közösségérzésébe is könnyen beleéli magát. Ez a feltevés annál jogosultabb, mert személyi kapcsolatokból, levelekből és irodalmi alkotásokból tudjuk, hogy polgárságunknak a közvéleményalakulás szempontjából éppen legtekintélyesebb része akár mint munkatárs, akár mint előfizető, olvasó vagy társulati tag igen közei állott a megújhodott osztrák patrióta-mozgalom bécsi és prágai szerveihez. De polgárságunk jórészénél nem így történt: az osztrák «patriótanacionalizmus» nem tudta meghódítani a magyar-német polgári értelmiséget. A polgárság művelt rétege mindig fogékony

volt új eszmék iránt, mindig tele volt őszinte haladásvágygyal, és a nacionalizmus gondolati alapvetését nemcsak a korszerűsített osztrák állampatriotizmus átértelmezésében ismerte meg. Közvetlenül érezve a magyar nemzeti mozgalom sodrát, alkotó erejét, természetyszerűen a nacionalizmushoz kellett csatlakoznia, hacsak nem akart egy időszerűtlen közösségi tudat terméketlen őrzője maradni. A magyar nemzeti mozgalom sodra pedig rendkívüli erejű volt: magával ragadó lendületét fokozta az a körülmény, hogy a magyar nacionalizmus az egész Habsburg-monarchiában legkorábban alakult ki; hatása alatt indultak meg a többi hazai nemzetiségek mozgalmi, többnyire Pest-Budáról kaptak erős indítékot, és innen hatoltak tovább a határterületekre. Ámde a nacionalizmushoz való csatlakozás még nem jelentette egyúttal a *magyar* nemzeti mozgalomhoz való csatlakozást is. Még mindig nyitva állott polgárságunk számára a *német* nacionalizmushoz vezető út; persze ahhoz, hogy a magyar-német polgárság erre az útra lépjen, német részről erős példaadó ösztönzésre lett volna szükség, hiszen a polgári réteg nagy része már a partialis patriotizmus útján erősen közeledett a magyarsághoz. A példaadó ösztönzés német részről azonban teljességgel hiányzott. A német nacionalizmus ekkor még vagy elméleti tanításokban vagy partikuláris mozgalmakban merült ki; semmiestre sem volt meg az a magával ragadó ereje, amely a Habsburg-monarchia nem német népeinek, főképp a polgárságunkhoz legközelebb álló magyarságnak nacionalizmusában megnyilatkozott. És az osztrák költők meg publicisták? Hiszen elméletileg őket is elképzelhetnők mint a német nacionalizmus szellemi élesztőit és táplálóit, ők azonban, hogy úgy mondjuk, hivatalból a legélesebben szembefordultak mind a német «katedra-nacionalizmussal», mind a partikuláris mozgalmakkal. Jellemző erre nézve *Grill-*

parzernek, az osztrák állameszme legképzettebb képviselőjének állásfoglalása. Egész életében nem szűnt meg rámutatni a nemzeti mozgalmak szerinte káros és terméketlen jellegére. Hormayrnak és osztrák barátainak törekvése, hogy az új állampatriotizmusnak a nemzeti hagyományok feltárása nyomán kialakuló történeti tudatból teremtsenek életerős gyökérzetet, német nemzeti mozgalom keletkezését nálunk szintén nem segíthette elő. Az új osztrák patrióták a nemzeti hagyományok feltárásánál elsősorban a monarchia nem német népeire gondoltak, ezeknek államhűségét vélték erősíteni és biztosítani azzal, ha saját nemzeti birtokállományuk teljes ismeretéhez segítik őket. Ez a naiv hit magyarázza meg különösen a XIX. század második és harmadik évtizedében a magyarok, csehek, tótok, szerbek, oláhok történetével, nyelvével, költészetével és népiségével foglalkozó osztrák könyvek, tanulmányok és cikkek hosszú sorát. Ezekkel szemben a hasonló német tárgyú munkák száma szinte eltölpül, amit természetesnek kell tartanunk. A németség államhűsége egy pillanatig sem volt kétséges, nem volt tehát szükség arra sem, hogy történelmi tudatát nemzeti öneszméléssel élesztve, benne az államhoz való tartozás érzését erősítsék. A tudós-nacionalizmus táplálói ilyen módon a német nacionalizmust alig élesztették. Polgári értelmiségünk Hormayr és társai ösztönzéseit követve valóban buzgalommal merült el a nemzeti hagyománykincs tanulmányozásában, de szemléletének középpontjába a magyarság szellemi birtokállományát állította. Továbbhaladt a felvilágosodás hatása alatt megkezdett úton, és ezzel önmagát ismét erősebben összeforrasztotta a magyarsággal. A nemzeti gondolat magasabbrendűségének felismerése, a magyar nemzeti mozgalom, elsőbbsége és lendülete, közös történelmi tudat, ezek voltak a szellemi élet síkján azok az erők, melyek a magyar-

sághoz a partialis patriotizmus közösségérzésében közeledett művelt polgári réteg beolvadási folyamatát döntő módon irányították. Ebben a folyamatban lett a «felvilágosodott polgárból» és a «felvilágosodott magyar» (Ungar)-ból a magyar nemzetiség buzgó híve, a jó patriótából lelkes hazafi,

Az érzelmi beolvadásnak a nemzeti gondolat magasabbrendűségének felismeréséből, a magyar nemzeti mozgalom elsőbbségéből és a közös történelmi tudatból adódó útját szemléltetően tárja elének magyar-német polgári értelmiség jellegzetes képviselőinek pályája. Mikor *Schedius* Lajos alig huszonöt-éves korában elfoglalja a pesti egyetem esztétikai tanszékét, a jozefinizmus ellenhatásaként támadt mozgalom őt is magával ragadja és hamar megtalálja az utat a nemzeti műveltség irányító szerveihez. Mint a pesti magyar színtársulat dramaturgja és az «Uránia» társszerkesztője derekasan részt vesz a magyar művelődés fellendítésében. Mindez azonban csak a jó partialis patrióta hasznos tevékenysége, nincsen benne sem a magyarsághoz való tudatos csatlakozásnak, sem a németiségtől való tudatos eltávolodásnak semmi nyoma. A jó patrióta ugyanilyen hasznos tettei *Schedius* későbbi vállalkozásai is: a hazai irodalom ismertetésére szánt könyvjegyzékei és folyóiratai — ezeket éppen a magyar haza iránt való szeretetből adta ki német nyelven — aztán nagyszabású lexikonának terve, Magyarország térképének kiadása, fáradozásai a selyemtenyészítés fellendítésére; különös buzgósággal dolgozott egy tudós társaság alapítása érdekében, melynek feladata főképp a természet-, orvos- és gazdaságtudomány művelése lett volna. *Schedius* levelezése külföldi tudósokkal és *Zách* Ferenc Németországban élő pozsonyi születésű csillagással felfedi lázas és sokoldalú munkásságának partialis patrióta rugóit. Hogy ez a patriotizmus mennyire áthatotta nemcsak őt, hanem a

magyar-német polgárság idegenbe szakadt fiait is, azt meggyőzően bizonyítja Zách Ferenc 1802-ben Schediusnak írt egyik levele. A fáradhatatlan csillagász felfedezte a Ceres és Pallas bolygókat, ezért boldog büszkeség tölti el. Aztán így ír barátjának: «Hát derék és okos honfitársaim számára a Ceres és Pallas teljesen láthatatlan csillagok maradnak, akár a lappok és szamojédek számára? Óh, bár Budára varázsolhatnám magamat, csak *egy* percre, hogy a távcsövet erre a két érdekes égi vendégre irányítsam! Látja kedves Barátom, az *igaz magyar* (ezt a két szót Zách németnyelvű levelében magyarul írja) még mindig véreemben van.» Schedius őszinte buzgalommal csatlakozik az osztrák új állampatrotizmus hirdetőinek törekvéseihez is. Szívesen fogadja a Bécs ostroma elől 1809-ben Pestre menekülő *Schlegel* Frigyet, Collint és Ilormayrt; szorgalmas munkatársa lesz Hormayr folyóiratának és új tevékeny híveket toboroz neki. De közösségtudatában csakhamar eltávolodik bécsi barátaitól. A «Tudományos Gyűjtemény» első évfolyamában megjelent tanulmánya a nemzetiségről mutatja, hogy mennyire átérezte a nemzeti közösség és a nemzeti gondolat magasabbrendűségét az állami közösséggel és az államgondolattal szemben. Öt évvel a tanulmány megjelenése után, 1822. március 20-án *Vitkovics* Mihály vendégszerető budai házában találjuk Schediust; meghitt baráti társaság jött össze itt *Virág* Benedek névnapjának megünneplésére, és a nemzeti közösség filozófusa magyar ruhában, magyar szívvvel köszönti a köztiszteletben álló költőt. (A társaság egy másik magyar-német polgári tagja, *Thaisz* András szerkesztő ugyanekkor a magyarság és a nemzetiségek viszonyáról beszélt!) Schedius megválasztotta a maga nemzeti közösségét: további pályája meggyőzően bizonyítja, hogy minden erejével és tetteivel a magyar nemzeti mozgalom ügyét szolgálta.

Inkább a történeti tudat elmélyüléséből a magyar nemzetiséghez vezető utat tárja elénk a szepességi *Melzer* Jakab közösségtudatának fejlődése. Az alig tizenhét éves jénai egyetemi hallgató első önálló munkájában («Der ungarische Zipser Sachse in seiner wahren Gestalt» 1806) mindenekelőtt mint szeretetreméltóan elfogult Lokálpatrióta mutatkozik be: a Szepességet szinte a világ közepének érzi, és ettől az érzéstől áthatva próbálja megrajzolni a «cipszer szász» polgár lelkialkatát. Persze gyakran téved túlzásokba, bár néhány megjegyzése a szepesi polgárság képzelethiányáról, józanságáról és hagyománytiszteletéről a mai olvasó figyelmét is megragadja. A mi szempontunkból különösen figyelemreméltó Melzernak a munkában megnyilatkozó közösség-érzése: magát ugyan büszkén vallja szepesi németnek, de a nemzeti büszkeséget általában lekicsinyli és károsnak tartja, remélve, hogy a felvilágosodás terjedésével helyet ad az igazi patriotizmusnak, mely csak a haza (értsd állam) és polgárainak javára törekszik. Néhány esztendő és a nemzetiség lekicsinylője, szepesi németiségének büszke megváltója szinte túlrad a nemzeti büszkeségtől, mégpedig magyar nemzeti büszkeségtől! Átalakulását nem tudjuk pontosan nyomon követni, de magyar történelmi tanulmányainak elmélyedése, kapcsolatai és levelezése Hormayrral azt mutatják, hogy az új eszmék iránt rendkívül fogékony, gondolkodó papot főképpen a közösen átélt történelem tudata hajtotta a magyar nemzeti közösség bűvkörébe. Már nem a «cipszer szász» polgár lelkialkatának vizsgálatába merül, hanem a magyarok dicsőségéről ír tanulmányt, önmagát is e büszke dicsőség részesének érezve, költeményeiben is, szentimentális öszi meg temetői hangulatképek mellett éppen úgy a régi magyar dicsőség emlékeit idézi fel példaadásként a jelen számára, mint az egykorú magyar költők. Jénai tanul-

mányéveiről, a nemesi felkelésről és a napóleoni háborúk egyéb eseményeiről írt papirosizű, formátlan verseiben világosan megfigyelhető, miként hatalmasodik el állampatriotizmusán a magyar nemzeti érzés, miként emelkedik az állami közösségből a magasabbrendűnek felismert nemzeti közösségbe. Későbbi írásaiban nyoma sincs már az állampatriotizmusnak; magyar történelmi elbeszéléseit bevezető írásában «nemes büszkeséggel» vallja magát magyarnak és szent kötelességének tartja, hogy polgártársainak is megnyissa ennek a «nemes büszkeségnek» forrását, a hősi magyar múltat. A «nemzeti lelkesedés édes szenvedélye» hadd terjedjen és ösztönözzön mennél szélesebb körben alkotó hazafiúi munkára! Melzer a magyar nemzeti gondolat szolgálatának szenteli minden erejét, magyarnyelvű tanulmányaival pedig az utolsó lépést is megteszi a magaválasztotta közösségbe.

A magyar-német polgári értelmiség fiai közül talán a történetíró *Fessier* Ignác Aurél táplálta legerősebben a magyar nemzeti érzést. Bár külföldön élt, és a feltörekvő magyar nacionalizmus lendületét nem érezhette közvetlenül, természetes, hogy elmélyedése nemzeti múltunkba önmagában sem maradhatott hatástalan közösségtudatának alakulására. A nacionalizmus útjára közvetlenül a filozófiai alapvetők, Herder és a német romantikusok terelték, de tanításuk nem tudja igazán átformálni gondolkodását. Mikor magyar történetének írásába fog, még meglehetősen közel áll Hormayrék patriotizmusához: csak olyan «magasabbrendű» nacionalizmus jogosultságát hajlandó elismerni, amely az egy hazában élő magyarok, németek, tótok, szerbek, horvátok, meg oláhok nemzetiségeiből tevődik össze. A nacionalizmus lényegét csak nemzeti múltunk további tanulmányozása és a magyar nemzeti mozgalomnak hozzá, idegenbe is kisugárzó ereje ismertetik fel vele,

Élete vége felé a sokat hányatott író egyre növekvő nosztalgiával tekint a nemzeti gondolat jegyében fellendülő hazája felé, egyre türelmetlenebbül kéri itthoni pártfogóit, tegyék lehetővé hazatérését, hogy teljesen magyarrá lehessen. Itthon akarta befejezni utolsó művét és itthon akart meghalni.

Példáink a magyar-német értelmiség beolvadási folyamatának a szellemi élet és az irodalom magasabb síkján működő tápláló és hajtó erőit fedték fel. A polgári élet hétköznapi szintjén, szélesebb rétegekben ezek az erők természetesen csekélyebb mértékben érvényesültek, De hatásukat itt sem szabad lekicsinyelnünk: naplóból, levelekből, feljegyzésekből számtalan bizonyítékunk van arra nézve, hogy művelődni vágyó polgárságunk egész tömegében rendkívül komolyan vette olvasmányait. A nyomtatott szónak mindig mágikus hatása volt, de fokozottabb mértékben az volt a magyar-német polgárságra a múlt század húszas éveiben. Már pedig amit német származású íróink egyéni pályájukon a nacionalizmus magasabbrendűségét, a magyar nemzeti mozgalom elsőbbségét és a történelmi tudat közösségformáló erejét illetőleg Kiismertek vagy tapasztaltak, azt népszerű szólamokra hígítva, olykor kritikai megjegyzésekkel kísérve, cikkbe, versbe, anekdotába, tréfába öltöztetve egész polgárságunk akár naponként olvashatta a folyóiratok meg hírlapok nagy részében, Közösségérzése már a felvilágosodás korában erősen irodalmi ízű volt, most is az maradt. Persze, az irodalmilag élesztett beolvadási folyamatot a mindennapi élet ezer meg ezer láthatatlan szálból szövődő óriási idomító hálózata siettetve és végezte be. Új erőkre, külön eszközökre alig volt szükség: mindaz, ami a XVIII. század kilencvenes éveiben a magyar-német közeledést elősegítette, a nacionalizmus lendületében teljesen magyarrá tette a polgárságnak a közeledés útján haladó rétegét

A polgárságban változatlanul élt a társadalmi felemelkedés vágya. Vágjainak távolában a polgár egyre csak úrnak látta magát, a magyar nemeshez hasonlatosnak vagy éppen vele egyenlőnek. S amint emelkedett a társadalmi ranglétrán, amint közelebb érezte magát céljához, úgy vetette le szinte mohón és türelmetlenül mindazt, ami az úri életformától elválasztotta, elsősorban német származásának, polgári életkörünek jellemző jegyeit. A fejlődő nacionalizmus eveiben sok polgári «kanier» szemlélteti a magyarosodásnak ezt az útját. A legérdekesebbek közé tartozik *Krammerlauff* Ignác budai, városi tisztviselő pályája. Családja a XVIII. század elején telepedett le nálunk, már atyja a budai magisztrátus tagja volt, ő maga pedig negyven éven át szolgált a várost. *Krammerlauf* a diétán általános ellenszenvet kelt a magyar nyelv és színház ellen mondott tapintatlan beszédeivel. Úgy látszik, mintha maga sem bírna már ébredező polgári-német öntudatával. Aztán jön a hirtelen fordulat: legfőbb vágya és álma, hogy elnyerje a magyar nemességet, gyökeresen megváltoztatja magatartását. Leveti polgári-német öntudatát, felveszi a rendi nacionalizmus külső jegyeit, és — a jóhiszemű kortársak szerint — példát mutat a «magyaros» gondolkodásban. Végre 1790-ben teljesül vágya: ekkor *Kalmárfy*-ra magyarosítja nevét, lelkes magyar hazafi lesz belőle és mikor meghal, a polgársággal együtt a budai nemes urak is őszintén megsiratják a közszeretben és jözebecsülésben álló tisztviselői. Őszintébben, igazán cselekvően közeledik a magyarsághoz a társadalmi emelkedés útján beolvadó polgárság egy másik korai típusa, *Bothkrepf* József, Pest város tanítója és orgonistája. Ő már tanulmányévei és vidéki működése folyamán erősen közeledhetett a magyarsághoz, mert mikor 1804-ben belvárosi kántortanító lett, már kizárólag magyar nyelven tanított és több mint

harmincéves működése alatt rengeteg német polgárgyereket nevelt a magyarságnak. Bizonyos, hogy benne is erős volt a társadalmi emelkedés vágya. Rothkrepf fiaiból *Máfray*, a muzsikus Mátray Gáborból pedig már az új magyar értelmiség ismert alakja lett. A névmagyarosítás — mint azt Krammerlauff esetéből is látjuk — eleinte rendszeren együtt járt a nemesség elnyerésével, bár *Szerelemhegyi (Liehenberger)* András muzsikus még korábbi példája mellett szól, hogy ez a kapcsolat nem volt feltétlenül szükséges. Még erősebben különválnak névmagyarosítás a nemességtől a XIX. század további folyamán; de azért a polgárság ítélete szerint még mindig egyet jelent a társadalmi emelkedéssel: Ezért is terjedt rohamosan, bár a kormányzat rosszalotia és igyekezett megnehezíteni. Persze a magyar nemzeti mozgalom fiatalos lendületében a polgári családok önkényes névváltoztatói nem sokat törték fejüket, magyar nevük legtöbbször egyszerű fordítása a németnek: *Ernyősi (Zaunschirm)* László, *Háthegyi (Hinierherger)* Antal, *Fényhalmi (Lichtneger)* Vince, *Jelenfy (Hirhagsr)* Mátyás, *Toronykői (Türmenstein)* Frigyes. *Égetőssy (Prandl)* János és *Asztalfi (Tüchner)* Keresztély a XIX. század első felének jellemző névmagyarosításai. A társadalmi emelkedéssel járó beolvadást elősegítette a polgárság gazdasági megerősödése, vagyonosodása TLSTTE~nnél inkább jutott anyagi jólétre, annál szorosabb érintkezésbe került a vezető társadalmi réteggel, annál inkább megmagyarosodott.

A beolvadási folyamat fontos jelzője és tudatosítója — akár a XVIII. és XIX. század fordulóján — a magyar zene és tánc kultusza. Jellemző Pest rohamosan magyarosodó légkörére, hogy mikor *Liszt* Ádám a nagyvilágnak induló Ferenc fiát 1823-ban Pestre viszi művészetének bemutatására, a hangversenyt hirdető németnyelvű falragaszok ezekkel a

szavakkal kezdődnek: «magyar vagyok». A harmincas évek vége felé már *Mátray* Gábor, a beolvadt polgári réteg fia a magyar zenei élet egyik vezére: esztétikai írásaival, népdalgyűjtéseivel és társadalmi propagandamunkájával egyformán érdemes munkát végzett.

A polgárság magyarosodása természetesen nem mindenütt volt egyforma ütemű és nem mindenütt vált egyformán tudatossá. Gyakran lezárult a folyamat, még mielőtt tudatossá válhatott volna. Székesfehérvárott, Győrött és Pécsen — és így volt tiszta magyar környezetben sok más helyen is — a német származású családoknak legtöbbször már a XIX. század harmincas éveiben alig volt más «népi» hagyományuk, mint nevük; ezek a családok teljesen magyarok voltak már, mikor a magyar nacionalizmus lendülete másutt német polgárságunk legnagyobb részét tudatos választásra, kényszerítette a magyarság és németiség között. Ilyen városokban a beolvadás folyamata észrevétlenül és nyomtalanul ment végbe, nem is alakulhattak ki tehát a beolvadt polgárság jellegzetes típusai. Legszembetűnőbb a tudatos magyarosodás az ország szellemi és anyagi közép-pontjában, Pesten; nem csoda, hogy a Magyarországon járó idegen is észreveszi és téves általánosítással azt hiszi, hogy a pestiekhez hasonló állapotokat találhat az egész országban. Pedig Pesten valóban rendkívüli a helyzet: írók és irodalmi társaságok útján a polgárságot itt éri legközvetlenebbül a magyar nemzeti mozgalom sodra, társadalmi téren is itt a legszorosabb a magyar-német együttélés, sőt — mint a piaristák és Rothkrepf példája is mutatja — Pesten az iskola is elősegíti a beolvadást, amiről más városokban, Pozsonyban, Sopronban vagy a Szepességen a negyvenes évek előtt számbavehető mértékben alig lehet szó. Igaz, hogy Pesten a német színház és sajtó is legerősebb volt. De a német

színház életét az egyre erősödő magyar nemzeti mozgalom hullámaiban talán legtalálóbban az sokat idézett tény jelzi, hogy a pestiek már az 1812-ben megnyílt fényes színházépület homlokzatára is az «Ungarisches National theater» feliratot szánták. Ez a színház jámbor és engedékeny jószág volt, nem pedig a «német kultúra erős fellegvára», mint azt tetszetős általánosítással újabban szívesen mondogatják. A «német kulturális élniakarás» képviselője rövid időre csak később, a német népi mozgalom megerősödésével lett, mikor már gyapjú-utcai szerény otthonában húzódott meg; de a színházzal kapcsolatban elhangzott öntudatos német szólamok akkor is inkább néhány zsidó részvényes üzleti érdekeit leplezték. A mai Vörösmarty-téren állt «nagy» színház vezetőinek még más légrétegre volt gondjuk: körülhízelegették, meg-megsimogatták a nemzeti öntudatot, görögtüzes fényben elevenítették meg a nemzeti dicsőség képeit, és ahol csak tehették, magyarnyelvű csemegével kedveskedtek közönségüknek. Mikor *Wild* bécsi udvari énekes a «Zampa» zenéjére betétként magyar dalt énekelt, a közönség határtalan lelkesedésének lecsillapultával az egyik hallgató találóan jegyezte meg: «Ha ez így megy, majd a német színészek fognak Pesten magyar darabokat és daljátékokat adni». Igaz, az üzleti érdek is arra kényszerítette a színházat, hogy állandóan az új nemzeti szellemhez simuljon, ha legalább közönségének egy töredékét meg akarta tartani. A polgárság maga sohasem volt lelkes és bőkezű színházpártoló; egyedül a polgárságból még a nagy és aránylag gazdag Pesten is bajosan élhetett volna meg német színház. Az előkelő, jó közönséget a magyar nemesi osztály adta, ez pedig a nacionalizmus terjedésével mind jobban elmaradt. De elmaradt a polgárságnak a magyarságba olvadó rétege is. Elmaradt divatból, a vezető társadalmi osztály után-

zásából, mert nem volt «finom» és «úri» dolog német színházba járni; de elmaradt azért is, mert ellenmondást érzett őszinte nemzeti lelkesedése és a német színház kultusza között; ha hazafiasán akart lelkesedni, magyar színházba járt. Az apák és fiúk nemzedékének lényegben eltérő magatartását a színházzal szemben érdekesen fedi fel a magyarságba olvadt Toldy Ferenc egyik önéletrajzi leplelésekben gazdag novellája, «Buda és Pest», Apa és fiú áll benne egymással szemben. Az apa buzgó lokálpatrióta; Pest nagyságáról és dicsőségéről álmodozik, és német színházba jár, akárcsak *Schedel* postamester, aki még 1816-ban a német színház bérlői között szerepel, a fiú már tüzes magyar hazafi. Ez a fiú természetesen már nem akar tudni német színházról, még vidéki vendégeit sem engedi oda: «Német játékszín. . . monda, biz az volna még szép!» Ha nem is fogadjuk el hitelesnek a beolvadt Toldy szépirodalmi helyzetképét, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a német színháznak Pesten nem volt nagy szerepe a polgárság német nemzetiségének megőrzésében, nem lehetett komolyan gátló hatása magyarosodására sem. Ismeretes egyébként, hogy a német színház a magyar nacionalizmusnak tett engedmények ellenére sem kerülhette el sorsát; egymást érték benne a bukások, tüntetések, botrányok, támadói közt pedig a német lapok olykor még a magyaroknál is hangosabbak voltak.

A színház ellen indított támadásokból arra is némi fény derül, hogy általában milyen szerepe volt a pesti német sajtónak a polgárság beolvadása körül. Ez a sajtó polifon volt, és sokféle érdeket képviselt; külön tanulmány kellene annak szemléltetésére, hogy akár csak egyetlen lap aránylag rövid életében is a közösségérzés milyen szeszélyesen, szemfényvesztő gyorsasággal váltakozó hangjait szólaltatta meg. ügyeskedett, erre meg arra hajladozott, rendszeren

azonban nem sok vizet zavart; olykor helyet adott panaszoknak, egy-egy szelídebb ellenzéki próbálkozásnak a magyar nemzeti mozgalom ütemével szemben vagy a «boldog» múltba visszakívánczoló szemlélődésnek, de általában nem vette fel a küzdelmet a diadalmasan előretörő nacionalizmussal. Sőt a harmincas évek elején vezércikkekben, felhívásokban, történelmi visszapillantásokban olyan hangok uralkodnak, hogy a polgárságnak meg kell értenie az idők szavát, és komolyan végig kell gondolnia, milyen kötelességek hárulnak rá a nemzeti gondolat jegyében megújuló magyar hazában. Aztán megjelennek az új közszellem igénytelen poétái, és tetszetős szólalásokba öltöztetik az időszerű közösség-érzést. A sokfelé kacsingató «Gemeinnützige Blätter» ismeretlen verselője még jobbára a régi patriotizmus szólalásaihoz folyamodik hazafias érzelmeinek kifejezésére:

Ich küsse dich, du gute Mutter Scholle
 Dich küsst ich Vaterland, das mich gebar;
 Bald lumpicht, bald verzweifelt, und bald tolle
 Zugeht es auf der Erde, das ist wahr,
 Doch du, o Vaterland, das segenvolle,
 Von Lieb und Glück ein Muster stellst ihr dar.
 Ein Wahrspruch ist dein Wahlspruch: *Non est vita
 Extra Hungariam, aut non est ita.*

A liberálisabb szellemű «Spiegel» névtelen alkalmi költője már határozottabban fogalmazza meg az új hazafiasságból adódó kötelességeket: az «ország nyelvőről» elmélkedik két vitatkozó polgár párbeszéde keretében, és dőlt betűkkel jelezteti, hogy maga a vitázók közül melyiknek a pártjára áll:

«Du ziehest vor dem Römerwort
 Das heim sche! Und warum?»
*Weil Rom nicht meiner Väter Ort,
 Weil ich ein Ungar, drum.*

«Bedenk! es wahrte dir Latein
 Das Landes Recht so lang.»
Des Volkes Sprache schützt allein
Das Volk vor Untergang.

«Was sagst du dann der grossen Zahl
 Der Deutschen, Slaven gar?»
 Dass Deutsche und die Slaven all
 Nicht Römer sind fürwahr!

«Drum eben ziemt die Mittelbahn
 Die für Jedweden passt».
Der Sprache seines Wirths fortan
Bequeme sich der Gast.

«A vendég alkalmazkodjék gazdája nyelvéhez!» — ez a felhívás gyakran ismétlődik a pesti német lapokban, ha nem is tudnak olyan ötletes propagandát csinálni nemzeti nyelvünk mellett, mint ezt a névtelen szerző párbeszédében látjuk. A lelkesedés hevében a német sajtó pillanatig sem gondol arra, hogy a polgárság beolvadását sürgető felhívásaival szükségképpen saját sírját is ássa! Ez a lelkesedés megérteti a német színház ellen intézett, olykor túlságosan szenvedélyes támadásokat is. Látni fogjuk, hogy a pesti német újságokban később egészen más hangok is megszólalnak; de ezeket a hangokat jórészt a tehetetlenség elkeseredése sugallja, és mikor igazán hallhatóvá válnak, a polgárság többségére alig van hatásuk. A beolvadási folyamat Pesten német színház és sajtó mellett, olykor a kettő segédletével terjed. Az egykorú szemlélők — igaz, hogy erős túlzással — nem győznek álmélnodni, hogy milyen «tüneményes hirtelenséggel» változik meg a város nemzetiségi képe 1880 körül. Pedig ezek a szemlélők éppen nem mindig barátságosak és tárgyilagosak a magyarsággal szemben. *Csaplovics* János pl. szinte magasabbrendű emberfajtának tartja a német polgárságot, és túlzott érdemeket tulajdonít neki a magyar gazdasági élet és művelődés

fellendítésében, de bármennyire fáj neki, kénytelen észrevenni, hogy ez a polgárság lázas hamarsággal tagadja meg német múltját, és igyekszik mennél teljesebben magyarrá válni. «Sok németnél tapasztalhatjuk — írja —, hogy szégyellik tisztos német származásukat és még akkor is, amikor nyelvüket jól bírják, idegenekkel szemben nem szívósán használják, hanem azt akarják, hogy született magyaroknak tekintsék őket». Egy másik ismeretlen szemlélő tele van gyűlölettel a magyarság iránt és majdnem fogcsikorgatva írja helyzetjelentését Pestről: «A maga nemében páratlan jelenségnek vagyok itt tanúja. Az a város, amelyben csak hat esztendővel ezelőtt akár Németország kellő közepében hihettem volna magamat, ahol magyar szót csak a jövevényektől hallottam, ez a város most mintegy varázsütésre a magyarok valóságos Eldorádójává alakult át ... A polgár legfeljebb házi használatra őrzi meg a nyelvét, egyébként az uralkodó tónushoz alkalmazkodik, ha néha nehezebbre esik is . . . Odáig megy a szédület, hogy még németesen hangzó nevét is szégyenli. Néhány évvel később arról hallunk, hogy közvetve még az 1888-as borzalmas árvíz-katasztrófa is siettetni a polgárság megmagyarosodását: a németek a nagy csapás után együtt dolgoznak a magyarokkal a jótékonykodásban, a részvét jegyében emberileg közelebb jutnak egymáshoz és teljesen összeforrnak, inig pl. M pesti tótság minden segélyakcióban megőrzi nemzetiségi különállását. A szörnyű szerencsétlenség a hazájától elszakadt *Liszt* Ferencet is magyarságának megvallására készíti. Az árvíz után *Massar*hoz írt levelében így kiált fel: «Ez Magyarország, az a pompás, termékeny föld, amely annyi jeles fiat szült! Ez az én hazám! És én is . . . ehhez az ősi, erős fajhoz tartozom, én is fia vagyok ennek az őserőtől duzzadó, zabolátlan nemzetnek, amely biztosan még jobb sorsra van kiszemelve!» *Miss*

Pardoe, a hazánkban járt angol író nő meglepődve jegyzi meg, hogy a beolvadási készség miként nyilvánul meg a mindennapi életben: a kereskedő számára nemrégben olyan volt a magyar nyelv, mint valami «timbuktui tájszólás», most meg a legfontosabb helyet foglalja el gyermekei nevelésében! Az angol író nő rendkívül kedvezőnek ítéli a magyarság helyzetét, és optimizmusa 1840-ben, mikor Magyarországról szóló művét kiadja, bizonyos szempontból valóban nem indokolatlan: egyre újabb erők segítik a magyarosodás ügyét.

Más a helyzet a szélterületeken fekvő kisebb városokban. Itt a beolvadás folyamata lassabban, nehezebben terjed, a magyarosodás fölszínesebb, és nyomában a magyar-német együttélésnek többnyire más jellegzetes polgári típusa alakul ki mint Pest-Budán. Pedig a szellemi előfeltételek nem hiányoztak itt sem. A sajtó iparkodik alkalmazkodni az új közszellemhez. Akár a pozsonyi «Unterhaltungsblatt» vagy «Aehrenlese», akár a «Pannónia» köteteit lapozzuk, — csak néhány példa a sok közül — mindenütt bőven találunk cikkeket, dagályos verseket a magyar nacionalizmus dicséretére, buzdító felhívásokat a polgársághoz, hogy fenntartás nélkül csatlakozzék a szebb jövőt, nagy alkotásokat teremtő nemzeti mozgalomhoz. A «Temesvárer Wochenblatt» megleléssel állapítja meg, hogy a művelődés terjedésével egyenes arányban hódít a magyar nyelv, és különös dicsérettel emlékezik meg a «németajkú polgárok tisztult belátásáról»; a «Ktischau-Eperjcser Kundtschaftblnft» meg éppen levonja a «változott viszonyokból» adódó következményeket, és 1841-ben «Kassa-Eperjesi Értesítővé» alakul át. Az állandó pénzzavarban vergődő német színházak is mindent elkövetnek, hogy a magyarság iránti rokonszenvüknek kifejezést adjanak; eszközeik ugyanazok mint Pesten: nyomtatványaikba magyar mondatokat,

darabjaikba magyar dalbetéteket iktattak, színészeik «rögtönzött» magyar hálaszavakat rebegtek a közönséghez, és ha később volt németre fordított magyar darabjuk — mint *Szigligeti* «Szökött katoná»-ja vagy *Vahot* «Országgyűlési Szállás»-a — szívesen játszották. «Persze, a színházaknak megfelelő egyensúlyozó erők hiányában mégis jelentős hagyományos műveltségörző hatásuk volt a német polgárságra, és ezt a hatást a szórakozni vágyó pozsonyiak meg soproniak gyakori bécsi látogatásai csak fokozták. A kisebb városokban élő polgári értelmiség író-tagjai rendszeren kapcsolatot kerestek a magyar nemzeti mozgalom szellemi vezetőivel, de működésük eredménye — éppen e kapcsolatok folytán — inkább városukon...kívül mutatkozott. Az irodalom adta indítékokat az élet általában nem tudta tovább érlelni. A maradi, kisvárosi világ, a polgárság zárkózott életmódja minden mozgást megnehezített, így a beolvadás folyamatát is. Pozsonyban az országgyűlések idején támadt nagyobb élénkség, ilyenkor a jórészt fiatal jurátusokból meg újságírókból álló kör a magyarosodás ügyén is lendített egyet; Sopronban a *Kis* János körül alakult társaság, Késmárkon a líceum tanárai útján került polgári értelmiség vékony rétege a magyar nacionalizmus sodrába. De ezeknek a társaságoknak a hatósugara természetszerűen rövid volt; éppen belőlük hangzik fel gyakran a vád, hogy a polgárság idegenkedik a becsületes magyarosodástól. A kereskedők jórésze magyarra festi át cégtábláit, itt-ott — Kassán és Temesvárott — néhány lelkes polgár külön kört alakít a magyar nyelv ápolására, a többség hétköznapija azonban a hagyományos mederben folyt, és nem változott lényegesen a századforduló óta.

A magyar közvélemény a beolvadó polgárságot vegyes érzelmekkel fogadta, íróink egy része már a

beolvadási folyamat megindulásakor kételkedik a magyarosodás őszinteségében, valami külsőleges történetést lát mögötte. «Én a Német-Németet a Magyarosodó Németnél inkább szeretem» — írja *Kazinczy*; barátja, *Cserey* Farkas meg éppen károsnak tartja, ha sok német tanul magyarul. íróink egy másik része viszont szeretné meggyorsítani az «idegen, vérűek» beolvadását, és a polgárság konzervativizmusában, hagyománytiszteletében szinte ellenséges szándékot hajlandó felfedezni. *Döbrentei* Gábor. németországi tanulmányútja során rajongásig menő csodálattal szemléli a németiség nagy alkotásait, mély műveltségét; megtanulja tisztelni és becsülni a németországi németet, de — teszi hozzá keserűséggel — «a hazám földjét meg nem érdemlöt, midőn ott dúzskáskodik s a magyar művelődést nyomja, nem szerethetem. Igaz, hogy a magyar is mért alszik oly sokáig deákné vásznából készült vánkosán». Prágában jártában Pest képét idézi fel: valahogy úgy képzeli Prága helyzetét Csehországban, mint Pestét hazánkban. De mennyivel boldogabb Prága! Ott többet beszélnek csehül mint németül. «Pesten pedig jobb részint Németek lármáznak». Prágában az olasz mellett cseh színház is van, de hol találjuk Pesten a magyar teátrumot? «Bizony, bizony elöntenek bennünk az idegenek, ha nem iparkodunk». *Döbrentei* Gábor 1806-ban jegyezte fel útiélményeit; ezt figyelembe kell vennünk sötét helyzetképeinek megítélésénél. Az övéhez hasonló aggódó, kesergő hangokat a német veszedelemmel szemben másfelől is gyakran hallunk a XIX. század elején. Gondoljunk csak *Kisfaludy* Sándorra meg barátaira! Később erősödik a sürgetés, de az őszinte jóindulat és optimizmus is a beolvadó polgársággal szemben; a fellendülő magyar sajtó nagy része féltő gonddal figyeli a magyarosodás folyamatát, siet magasztalni minden haladást és kíméletlenül

támadni minden megállást vagy visszaesést. A közvéleménynek ebbe az irányításába már a beolvadt polgári értelmiség fiai is erősen beleszólnak.

A beolvadó polgárság hazafi-ideálja Széchenyi István. Az ő reformgondolatai és alkotásai győzik meg a polgári értelmiség többségét a magyar nacionalizmus magasabbrendűségéről. Az újságok és röpiratok hazafias elmélkedéseinek középpontjába is Széchenyi «kiművelt emberfője» kerül a «felvilágosodott polgár» és a «jó patrióta» után. Persze, a derék polgári közírók a maguk szájaize szerint magyarázzák Széchenyit: megteszik a felvilágosodott reformátorok eszményi örökösének, és elsősorban a polgárság régi vágyainak teljesülését várják, tőle. Gondolatmentéről lefejtnek mindent, ami irracionális, romantikus. A köszegi születésű *Ludwigh* Sámuel számára Széchenyi mindenekelőtt fogyatékos közművelődési állapotaink kemény bírálója, akinek tekintélyével mindenféle zavaros, a francia forradalom eszméire emlékeztető társadalmi, reformtervet leplezhet. Egy másik — ismeretlen — polgári közíróknak Széchenyi jó alkalom arra, hogy a «maradi» és «lomha» arisztokrácián csípjén egyet: lám a gróf mennyit tesz hazájáért, pedig «annak az osztálynak a fia, melynek eddig nem sok gondja volt arra, hogy közállapotaink javuljanak». Az egyéni, egyoldalúan racionális értelmezésnek minden változatát megtaláljuk a «legnagyobb magyar» gondolatait népszerűsítő, őt méltató és magasztaló németnyelvű költemények, tanulmányok és cikkek hosszú sorában. A mag³ar-német polgári poéták meg közírók Széchenyivel szövögetik álmaikat a jövő Magyarországról, melyben a «szabadsággal szövetkező törvény» lesz «minden boldogság forrása». Többnyire naiv, ügyefogyott, néha ravaszkan számító szólamok ezek; nem szabad szigorúan ítélkeznünk fölöttük, hiszen tudjuk, hogy a liberális magyar történetírás is a maga képére

formálta; saját ízlése szerint értelmezte Széchenyi alakját és gondolatait.

Van azonban a polgárság Széchenyi-rajongásának sajátos oka is. Széchenyi elismerte ugyan a nyelv nemzetalkotó erejét; de távol állott attól, hogy a nyelvben îassa a nemzetiség egyetlen alkotóelemét. Meggyőződéssel vallotta, hogy a nemzetiség belső, lelki tulajdonság, hogy «a nyelvnek pengése korántsem dobogása még a szívnek», és óva intett minden «Túlhevítől» a nemzetiség külsőleges terjesztésében. Látni fogjuk, hogy Széchenyinek ezt a magasztos felfogását az ébredő német öntudat első képviselői miként használták ki saját törekvéseik érdekében. Kétségtelen azonban, hogy a nemzetig belső értelmezésével polgárságunk beolvadásra hajló része is igazoltnak, helyesnek találta fokozatos, lassú magyárosodásának útját. Mert a polgárság beolvadásra hajló részénél az érzelmi beolvadás legtöbbször jóval megelőzi a nyelvi asszimilációt. A magyar-német polgár könnyen és gyorsan azonosítja magát a magyar nemzeti közösség eszményeivel, a nyelvi hasonulás azonban csak évek, sőt évtizedek múlva, rendszeren a második nemzedékben fejeződik be. *Thern* Károly, a szepességi születésű zeneszerző alig tud néhány szót magyarul, de együtt lelkesedik a reformkor íróival a magyar költészetért és színházáért, megzenésíti *Gál* József «Peleskei nótárius»-át, büszke arra, hogy «Főti dal»-át és (Hortobágyi nótá)-ját széltében éneklik, és mint a «szalon-népdal») legszorgalmasabb művelője a maga módján «nemzeti» zenét akar teremteni. De az érzelmileg beolvadó magyar-német polgár teljes mértékben vállalja a nyelvi hasonulás kötelezettségét is, s addig is, míg ennek a kötelezettségnek igazán eleget tud tenni, valami nyugtalan nemzetiségvédő, nemzetiségterjesztő buzgóság hajtja. Ez a sokat vitatott, sokat támadott buzgóság csak részben sajátosan magyar jelenség. A népiség alakú-

lását kutató történettudomány megállapította, hogy a túlzott cselekvési vágy csaknem minden nép és ország beolvadottjainál megtalálható: a tudatosság megfelelő fokán álló asszimilált rendszeren hajlamos arra, hogy beolvadási folyamatát szellemi síkra vetítse, és az átmenettel járó feszültséget könnyen szárnyaló képzelete segítségével vezesse le. Képzelete ösztönzi, hajtja tevékenységre az új népiség érdekében. A magyarságba olvadó német polgári értelmiség nemzetiségvédő és terjesztő tevékenysége azonban mégis túlmegy minden általános, «kisebbséglélektani» törvényszerűségeken. A magyar-német együttélés sajátos jelenségeivel állunk itt szemben, melyekre nem lehet egyszerűen a «lojális külföldi németiség» történetellenes képletét alkalmazni. A német-magyar beolvadás vizsgálói gyakran és szívesen látják *Toldy* Ferencben, nemzeti irodalomtörténetünk megteremtőjében a «reformkor» művelt, asszimilált nemzedékének jellegzetes alakját. Szerintünk *Toldy* erősen kivételes jelenség: egyéni életkörülményei, rendkívüli műveltsége, magyarosodásának üteme, teljessége és tudatossága egyformán arra intenek, hogy ne őt tekintsük a beolvadó polgári értelmiség típusának. Ismeretes névmagyarosítása irodalmi eredetű: *Schedel* lefordítja *Schiller* Haramiáit, a fordítást a kritika — joggal — igen kedvezőtlenül fogadja, mire a fiatal fordító elhatározza, hogy kompromittált nevét nem használja többé az irodalomban; «Eltemetem tehát szegény *Schedel*t, kit ifjú hibájiért és tévedéseiért oly keményen ostoroztak» — írja *Bajzának*. Néhány hónappal később aztán átnyújtja első kéziratát *Toldy* Ferenc aláírással a «Tudományos Gyűjtemény» szerkesztőjének; a *Toldy* név még jó húsz esztendeig csak írói név maradt. Az írói nevében megmagyarosodott *Toldy* egyelőre nem is szakít teljesen múltjával: német versírással próbálkozik, barátja, *Bajza* meg is pirongatja érte.

Ki hordana «a Rákosi kőbányába Pestről . . . egy szekér követ?» Néhány év múlva Toldy harcosszerűen áll előttünk. Egyik leghevesebb támadója *Kazinczy* Ferencnek. A széphalmi mester magyarra fordította *Pyrker* János László «Szent hajdan gyöngyeit» és Toldy most szigorú vádlóként fejezi a kérdést: szabad-e magyar írónak másként mint magyarul írni, és szabad-e magyar írónak arra vállalkoznia, hogy magyar költő németül írt művét lefordítsa? A nemrég még németül verselő Toldy, a budai német postamester fia, szükségét érzi annak, hogy a magyar nyelv és irodalom ügyét *Kazinczy* Ferencsel, a magyar nyelvművelés apostolával szemben megvédje. Ennek az ismeretes szenvedélyes kiállásnak döntő indítékait is kétségkívül Toldy egyéni fejlődésében, baráti kapcsolataiban és az irodalmi életben elfoglalt helyzetében kell keresnünk. De ha állásfoglalását a beolvadó polgári értelmiség gondolkodását tükröző egykorú szemléleti anyaggal egybevetve vizsgáljuk, tipikus vonásokat is felismerhetünk benne. A beolvadó polgár fokozott éberséggel őrzi szerzett magyarságát; rendkívül érzékeny, ingerlékeny minden valódi vagy vélt veszéllyel szemben, mely szerinte a magyarságot fenyegeti. Valami rejtett ösztön él benne, hogy a magyarság ázongalatában pótolja mindazt, amit beolvadása előtt elmulasztott, és ezzel feledtesse múltját. Ezt a mulat dialektikai úton is eltolja magától: a németesség, a német szellem, mindaz, amit a németesség alkotott, számára kritikai vizsgálat anyaga, s a kritika éppen nem mindig elfogulatlan. *Glücksverth* Jónás tehetős pesti polgár és tanácsstag ugyan nem tud még jól magyarul, de lefordítja magának a magyar lapok fontosabb cikkeit, aztán összeül házában barátaival, elővesznek néhány német újságot, összehasonlítják a magyar cikkeket a németekkel és egyhangú lelkesedéssel megállapítják, hogy szellemben,

hangban, lendületben mennyivel különbek a «mieink». Ezzel az összehasonlító, bíráló magatartással a német szellemmel szemben, természetesen az irodalom és tudomány területén találkozunk legtöbb változatban. A szepesi német származású *Szontágh* Gusztáv a magyar és német lelki alkat különbségeiről elmélkedik, és úgy elveti az elvont német gondolkodást, mint valami kopott gúnyát: «Mennél inkább vizsgálom nemzetem szellemét, annál inkább győződöm meg, hogy soha német szemlélődései processusba belé nem fog merülni. Szelleme épebb, a konkrétumot szeme előtt tartóbb, mintsem illy tévútra elbolyongana.» Még tovább megy az erdélyi szászból magyarrá lett *Müller* Godofréd pesti ügyvéd, aki mint megrögzött hegelianus hamisítatlan német- okoskodással magasztalja a magyar nacionalizmus elsőbbségét és magasabbrendűségét a némettel szemben. A beolvadó vagy beolvadt polgár szigorú bírálója mindennek, ami német; később, mikor a beolvadást első sorban politikai erők mozgatják, ez a bírálat kíméletlen támadásba csap át. A németgyűlölő asszimilált német polgár a XIX. század derekán a magyar-német együttélésnek leggazdabban képviselt típusa. De a magyarságba, olvad német polgár nemcsak bírálva vagy támadva szakít múltjával. Tele van kötelességérzet tel, hogy terjessze, védje a magasabbrendűnek felismert magyar nemzetiséget. Ez a nemzetiségvédő és terjesztő hajlam persze nemcsak a németsegből beolvadottaknál és nemcsak németekkel szemben található. Irodalomtörténetíróink — hogy csak egy példát említsek — újabban többször megszólaltatták a horvát származású *Fahchich* József győri paptanárt aki a «holló hozta svábnak erővel magyar vezetéknévet» akart adni, és azt a meggyőződést vallotta, hogy a «sváb» vagy tanuljon meg magyarul, vagy «szakadjon belé». (Figyelmet érdemel a *sváb* gúnynév is, mely csak a politikai helyzet

kiéleződésével, a negyvenes évek közepétől kezdve válik általánossá!) De a magyar nemzetiségterjesztő buzgalomnak sehol sem találjuk olyan kedves és naiv megnyilatkozásait, mint a német polgári réteg leveleiben és családi feljegyzéseiben. 1819-ben egy tekintélyes szepesi német kereskedőcsalád Pestre szakadt fia eljegyezte egy württembergi lelkész lányát. Megindult erre a rokoni szemrehányások áradata: micsoda hazafiatlan dolog a mai viszonyok között német lányt venni feleségül. De a fiú talpraesetten megvédi a maga igazát. Nem hazafiatlanság, hanem kétszeresen hazafias tett a nősülése! Először azért, mert menyasszonyát, «ezt a legszebb női erényekkel ékesített, párját ritkító hajadont Magyarországra hozza; másodsor meg azért, mert házasságával német lányt magyar asszonnyá tesz. Egészen irodalmi ízű ez a szelíd családi csetepaté. Nem csoda, hogy változatait később a magyarságért lelkesedő pesti meg pozsonyi német lapok vizenyős kis elbeszéléseiben is többször megtaláljuk. A szepesi kereskedőfiúval szemben nem marad hátra hazafiság dolgában *Schätz!* pozsonyi mérnök: maga nem tud magyarul és nincs is ideje arra, hogy megtanuljon, de fiát a Csallóközbe küldi magyar szóra. Leveleiben ernyedetlen szorgalomra buzdítja fiát, mert nagy reményeket fűz magyar nyelvtudásához. A Csallóközből hazatérő fiúra nem kisebb feladat vár, mint hogy szülei, rokonai és ismerősei körében terjessze és meghonosítsa az «édes magyar beszédet». Milyen szép lesz aztán így fejezi be a lelkes apa hazafiúi álmódzásait – ha majd mindnyájan, család, rokonok meg jóbarátok «úgy beszélhetünk, amint érzünk!» A fiú bizonyára nem lett méltatlan apja bizalmára; később mint *Kinc*s úr öregbítette a derék Schätzl érdemeit. A nemzetiségterjesztő buzgalom persze elsősorban a beolvadt polgári rétegből kikerült tanítóknál meg tanároknál

érvényesült igazán. Nem véletlen, hogy a harmincas évek elején a pesti piarista gimnázium tanárai közül éppen a német származású *Godinger* Jusztin tüzelte tanítványait legerősebben arra, hogy mindig mindenütt csak magyarul beszéljenek; nem lehet szentebb kötelességünk — hirdeti a negyedik grammatikai osztályban — mint az, hogy igaz magyar emberekké neveljük magunkat és egész életünkben féltve őrizzük a magyarság jogait és szellemi kincseit. Hasonló gondolkodású beolvadt tanárok akadtak a pozsonyi, soproni meg a szepességi iskolákban is. A Beolvadt polgárt nemzetiségterjesztő buzgalmában határtalan optimizmus hevíti. Közíróink a harmincas években általában kedvezőnek látják a magyarság jövőjét, de a magyar írók rajzolta jövő rózsás képe elhalványul *Dierner* Lajos pesti ügyvéd merész ábrándjai mellett. *Dierner* egyik röpiratában felveti a kérdést, hogy milyen hatással jár hazánkra a magyar nemzetiség és nyelv terjedése. Felelete az, hogy ez a hatás csak a csodához hasonlítható: új aranykor eljövételét látja, nagyságot, dicsőséget, minden bajunk orvoslást, minden politikai meg társadalmi kérdésünk gyors és könnyű megoldását reméli — s mindezt egyedül a magyar nemzetiség varázsereje útján. Szerinte már is mutatkoznak a nagyság, a fényes jövő előjelei: «a német- és tótlakta városokban évenként 100-200 fiatalember végzi a gimnáziumot; ezek tökéletesen megtanulnak magyarul, a nemzetiség izzó heve járja át őket, és lelkesedésük melege lassanként az egész magyar földet átformálja». Mintha csak a nemzetiségterjesztés félszázad múlva megszólaló harcosainak szólamait hallanók; ők is jórészt a beolvadt polgári rétegből kerülnek ki, mint a merész képzeletű pesti ügyvéd, ők is tele vannak csalóka illúziókkal.

A nemzetiség magasabbrendű, bűvös erő, a magyarság pedig elsőnek bontotta ki hazánk földjén a

nemzetiség zászlaját. Ez a hit él a reformkor beolvadó német polgárságának lelke mélyén, ez a hit irányítja a magyarsághoz vezető útját. Beolvadási folyamatában különféle, egymástól igen eltérő erők működnek, de ezeket az erőket a magyar nemzetiség erejébe vetett hit tartja össze. Ez a hit határozza meg a beolvadt polgár lelki tulajdonságait is. A reformkor első nemzedékében ezek a tulajdonságok — akármilyen naiv és fonák módon nyilatkoznak meg olykor — még frissen, hamisítatlanul állnak előttünk, az élő hit táplálja őket. Széchenyi Magyarország valóban élményóvó vált ennek a nemzedéknek, ez a belső élményszerűség ad beolvadásának sajátos szint és értéket. A beolvadt német polgárnak ebben a nemzedékben kialakult lelki tulajdonságaival később is állandóan találkozunk, de részben lassanként szokássá vagy éppen divattá fakulnak, részben pedig új vonásokkal bővülnek. Mert a negyvenes évektől kezdve új erők irányítják a magyar-német polgárság beolvadási folyamatát, s az új erők nyomában más asszimilált típusváltozat lép elénk.

III. A magyar szabadság bűvkörében,

1850-ben, egy ragyogó nyári délelőtt *Westher* Sándor, jómódú tekintélyes cipszer polgár unokaöccsével, a 11 éves *Steinacker* Ödönnel a branyiszkói hágó felé kocsizik. A gyerek rokonai látogatására jött haza Triestből, hol atyja, *Steinacker* Gusztáv, a tudós pedagógus és műfordító mint lelkész működött. A fiú anyja, *Westher* Aurélia Sándor bátyjára bízta Ödönt: hadd szívjon a gyerek egy kis erős szepesi levegőt, hadd lássa meg a hóborította szepesi hegycsúcsokat, melyeknél szebbek az anya számára sehol a világon nem voltak. De *Westher* Sándor mást is meg akar mutatni a fiúnak, és tudja, hogy ezzel is Aurélia húga kedvében jár: a branyiszkói hágónál megállíttatja kocsijukat, leszáll a fiúval és kezénfogva odavezeti őt, ahonnan tekintetük jól bejárhatja a környező táj minden pontját. Aztán *Westher* Sándor beszólni kezd a gyereknek a közelmúlt kemény elkeseredett harcairól, csapatok elhelyezéséről, kétségbeesett rohamokról, dicsőségről, hősiességről és fájdalmas vereségről. Egyre jobban nekitüzesedik emlékeitől, hiszen maga is résztvett a harcokban két bátyjával és két unokaöccsével: egyik unokaöccse a harctéren hagyta fiatal életét, egyik bátyja meg eltűnt, még jó, ha külföldön bolyong valahol. De minden küzdelem, szenvedés és áldozat a szabadságért volt! A szabadság a legnagyobb, legszentebb dolog, egyén és közösség legdrágább kincse. A fiúnak tanulnia kell a nagyok példájából, méltónak kell maradnia hozzá. *Westher* Sándor megragadja a kis Ödön kezét, mélyen a szemébe néz és megesketi,

hogy egész életében hű marad a szabadság eszméjéhez, hogy mindig gyűlölni fogja a szabadság ellenségeit és harcolni fog ellenük, A fiú őszinte megindultsággal viszonzza nagybátyja égő tekintetét és egész életére hűséget esküszik; a magyar szabadságnak,

Steinackor Ödön önéletírásában fanyar iróniával emlékezik meg gyerekkori «botlásáról», nagybátyjának tett esküjéről. Kesernyésen jegyzi fel azt is, hogy anyja vérbeli cipszer «tüzes magyar nő» volt és hogy a magyarországi német polgárság a liberalizmus és reakció között folyó harcban «mindig egységesen a magyarság mellé állt». Az öregedj férfi valóban restolhette gyerekkori «naiv tapasztalatlanságát», és elboronghatott a német polgárság magyar szabadságimádatán. Hiszen élete értelmét a néniét népiségért a magyarságául szemben vívott harcban látta. Steinacker Ödönről, atyjáról, barátairól utunk más szakaszán bőven lesz még szó. Most fordítsuk tekintetünket Westher Sándorra, testvéreire, unokaöcseire meg mindazokra, akik ugyanúgy gondolkodtak mint ők. Milyen utat tett meg a magyar-német polgárság, hogy a szabadságeszme ígézetében gyakran éleivel pecsételte meg magyar sorsvállalását ?

Ezt az utat voltaképpen már a reformkor első nemzedékének beolvadási folyamata megnyitotta. A magyarságba olvadó német, polgárság a haladást, emelkedési, előbbrejutást választotta a régihez való ragaszkodás, egy helybenmaradás helyett, mikor a magyar nemzeti mozgalom eszményeit magáévá tette. Magyarságélménye még erősen irodalmi ízű. Amint azonban a reformmozgalmon elhatalmasodik a politika, a polgárság is elsősorban *politikai* állásfoglalásnak látja magyarosodását. A reformkor másodilí nemzedékének magyarságélményében már a politikum a döntő. A magyar reformpolitika a hala-

dás politikája; mennél erősebb nyomás érvényesül ellene, mennél több gátló erő áll útjába, haladó irányzata annál szélesebb rétegek számára lesz nyilvánvalóvá. Láttuk, hogy a művelt magyar-német polgárság a felvilágosodás óta szinte fanatikus hittel csüggött a haladás gondolatán. Most még annak sem érezte szükségét, hogy a maga szempontjából közelebről megvizsgálja a haladó magyar politika tartalmát. Elég volt meggyőződni arról, hogy a szembenálló erők nem a haladást szolgálják. Mint-hogy pedig a magyar haladó politika legfőbb kerékkötője a bécsi kormány volt, nem kellett sok okoskodás ahhoz, hogy a haladás-maradiság ellentéte a magyarság-németség ellentétévé szélesedjék. És a bécsi kormány határelzáró rendőri intézkedéseivel azt is megakadályozta, hogy a polgárság a német kultúra értékeihez hozzáférjen, míg a magyar politika korlátlan művelődési lehetőséget ígért, az egyetlen, mely ilyen módon a magyar-német városi lakosság számára megmaradt. *A haladás, művelődés, szabadság tehát egyúttal magyarságot jelentett, míg a maradiság és gáncsvetés jegyei az osztrák reakció, a németség fogalmához tapadtak.*

A haladás és magyar nemzetiség azonosulását elősegítették a liberális eszmék is, melyek iránt német polgárságunk éppen olyan fogékonyságot mutatott mint a történelmi magyarság. Tudjuk, hogy a liberalizmus terjedésében fontos szerepe volt nálunk az augsburgi «Allgemeine Zeitung»-nak. Ez a lap megbízható külpolitikai szemlét adott, pontosan beszámolt a francia és angol parlament tárgyalásairól, gyakran szószerint közölte a nevesebb politikusok beszédeit, úgyhogy az olvasó valóban hű képet kapott az európai, politika útjáról. Ez az út pedig Franciaországban a liberalizmuson keresztül a februári forradalom felé vezetett. Az «Allgemeine Zeitung» óvatos szerkesztője, *Kolb* Gusztáv távoltartotta

ugyan lapját minden irányzattól, kerülte árpolitikai kérdések veszélyes feszegetését — tisztában volt az efféle publicisztikai kísérletek rendőri következményeivel — de arról nem tehetett, hogy olvasói csupán a lapjában közölt hírek útján egyre inkább megbarátkoztak az európai, elsősorban a francia liberalizmus eszméivel. Az augsburgi újságnak már németnyelvűsége miatt is rengeteg olvasója akadt a magyar-német polgárság körében; aki pedig közvetlenül nem jutott a laphoz, az a hazai sajtó útján is kielégítő mértékben szerezhette tudomást közleményeiről. A magyarországi német lapok — akár csak a magyarok — erősen a tekintélyes németországi hírforrás hatása alá kerülnek: cikkeit újra közlik, kivonatolják és újra meg újra hivatkoznak rájuk. A magyar-német polgárság jórésze közvetve vagy közvetlenül az «Allgemeine Zeitung»-ból tanul meg lelkesedni a liberalizmusért, a szabadság és ész érvényesüléséért; ugyanabból a szellemi forrásból táplálkozik, mint a fiatal magyar értelmiség és köznemesség, osztozik vele minden illúzióban, naiv hiszékenységben és optimizmusban. Mikor liberális politikusaink azt a tételt állítják fel, hogy a szabadság és ész érvényesülése egyedül a magyar nemzetiség uralmával biztosítható, a polgárság tekintélyes része habozás nélkül levonja a tételből számára adódó következményeket. Hogyan is tehetne egyebet? A magyarság szabadságot ígér, a szabadság pedig a haladás elengedhetetlen előfeltétele. A szabadság különben is ellenállhatatlan bűvös hatalom. Csodatevő ereje előbb-utóbb magától beolvasztja majd a nem magyar nemzetiségeket. A szabadság híve tehát eleve csak a magyar nemzetiség híve lehet!

A szabadság ügye magyar ügy. Nagyjában ez a felismerés kíséri és táplálja a negyvenes évek magyar-német polgári rétegének asszimilációját. Legjobban

Pulszky Ferencnek a magyar nemzetiséghez vezető útjában látjuk a szabadság és magyarság összeforrását. Jól tudjuk, hogy Pulszky, az elpolgárosodott köznemes csak fenntartásokkal vonható szemléletünk körébe; ha mégis — minden akadékoskodó kritika ellenére — ebben a keretben foglalkozunk vele, saját útmutatását követjük. «Hogyan lettem magyar íróvá» című visszaemlékezését 1892-ben írta, mikor a liberális eszmék beolvasztó- hatalma minden kétségen felül állónak látszott; ezt a visszaemlékezést közösségérzésének vizsgálatánál tehát nem szabad kritika nélkül forrásként felhasználnunk. De itt vannak kéziratos naplói, melyek azt mutatják, hogy a liberalizmus francia és német irodalmában jártas, lelkes ifjú természetes könnyedséggel azonosítja a szabadság és magyarság ügyét. Első olvasmányai *Kotzebue* vígjátékai, *Schiller* drámái és *Lafontaine* érzelgős regényei. Az eperjesi kollégiumban, főleg az ifjúsági önképzőkörben megérinti ugyan a magyar nemzeti mozgalom szele, de változatlanul kitart német műveltsége mellett. A 16 éves fiú mohón falja *Heine*, *Börne* és *Laube* írásait, «új kor hírnökeinek» érzi őket, érzi azt is, hogy átalakítják egész gondolkodását. Mikor először fog tollat és megpróbálja a selmeci hegyek közt tett útjának «költői leírását», a tárcaíró *Heinét* vallja mesterének. Aztán jurátusévek következnek, egyre közelebb sodródik a politikai élethez és egyidejűleg a legújabb francia történetírók meg publicisták műveiben merül el. Az ifjúnemet előkészítés után ennél jobb iskola alig képzelhető a szabadság és magyarság egyezményének felismerésére. 1834. januárjában a húsz éves ifjú szertelen pátozával vallja meg szabadságrajongását és magyarságát, magaköltötte parafrázist jegyezve naplójába Josef Christian *Zeälitznok* a német dalról írt versére:

Mir tönt ein andres Lied, das Lied des Mutes.
 Das Ungarlied, das wie der Blitzstrabi zündet,
 Die heilige Freiheit froh der Welt verkündet.
 Das, wenss auch schnell verschwindet wie der Strahl
 Doch unsre Lust getont und un sie Qual.

A szabadság dala a magyar dal! Aki ezt a meggyőződést vallja, annak nem sok ösztönzésre van szüksége, hogy egész életét a magyar nemzetiség szolgálatába állítsa. Pulszky fogékony lélekkel megy 1834 tavaszán a pozsonyi országgyűlésre, ahol végleg a magyar nemzetiség cselekvő munkása lesz. Első nagyobb munkáját, angolországi útinaplóját névtelenül még német nyelven jelenti meg — az Akadémia mégis tagjai közé választja érte. De a német nyelv nem több számára propagandaeszköznél, csak arra való, hogy a külföldi közvéleményt felvilágosítsa a magyarság igazáról. Ebben az értelemben szegődik munkatársul *Renszlmann* Imre németnyelvű évnegyedes folyóiratához is. A nyelvkérdésben kizárólag a magyar álláspontot képviseli («Nyelvkérdés Magyarországon» 1844). Nemsokára Kossuth táborában találjuk őt, s mint ismeretes, Kossuth mellett marad a szabadságharcban is, majd az emigrációban mint diplomata dolgozik a magyar ügyért. A szabadság és magyarság egy-eszménye a negyvenes években sokak útját egyengeti a magyarsághoz Pulszky Ferenc közvetlen környezetében és baráti körében is. Érdemes megállnunk egy percre a szabadságmozgalom hullámaiban a magyarsághoz láncolódott néhány embersors mellett, még akkor is, ha csak közvetve példázzák a magyar-német polgárság beolvadási folyamatát. Nem is egyszerű beolvadási folyamatot szemlélünk, hanem nehéz sorsvállalást, melynek olykor szenvedés, üldöztetés árán kell megfelelni. Pulszky Ferencné, *Walter* Teréz szárgáraa magyarság ilyen sors vállalás. Az előkelő bécsi bankárleány nem a hazai német polgári réteg

gyermeke. De amit könyveiben, naplóiban és leveleiben — néha szépítő szándékú torzítással — társadmunkról, művelődésünkről, főképp pedig politikai életünkről elmond, az igen sok részletében a szabadságitás német polgárság magyarosodásának útjára is fényt vet. «Bécsben nevelkedve alig tudtam valamit Magyarországról, mikor 1845-ben oda kerültem. Gyermekkoromban csak akkor hallottam erről az országról, ha földrajzra tanítottak: ha a történelmi órákon említették Magyarországot, ez, rendesen úgy történt, hogy nem ragadta meg különösen figyelmemet». Pulszkyné ezekkel a mondatokkal vezeti be a nyilvánosság számára készült naplóját. A visszaemlékezés ködfátyolán keresztül csak elmosódott képet ad arról a hangulatról, mely leánykori környezetében Magyarországgal és a magyarsággal szemben uralkodott. A Walter-család otthona, a Landstrasse-i híres Razumovszky-villa tele volt *Beethoven* emlékével; estélyein, hétfőn és csütörtökön Bécs szellemi életének színe-java — Eduard von *Bauernfeld*, *Anastasius Grün*, az ünnepelt *Rétichné* és Walter Teréz szépségének rajongó poétája, az öreg *Hammer-Purgstall* báró — találkozott. A magyarsággal szemben itt határozott ellenszenv uralkodott, s ezen nem változtatott az a körülmény, hogy Walterék *Lenauval* is megbarátkoztak, aki «magyar» szerepjátszásával némi jóindulatú érdeklődést is tudott kelteni irántunk. Különösen Teréz atyja, Walter bankár nem szívelhette a magyarokat. De a fiatal leányban a nagy jólét mellett is valami megfoghatatlan kielégítetlenség forrong; folyton valami új, ismeretlen világ után vágyik, amely kívül esik a polgári életforma keretein, és ahol ennek az életnek zsibbasztó *biedermeier*-nyugalmát lüktető tevékenység, küzdelem váltja fel. Ez a titokban táplált polgárellenes hajlam, a megszokott gondolkodással és hangulattal való szembehelyezkedés gyö-

nyörúsége az őszinte, mély vonzalom mellett is bizonyára közrejátszott abban, hogy az ünnepelt Walter Teréz éppen Pulszky Ferencnek nyújtja kesét. A Walter-család egyik rokona, *Breda* gróf, kissé goromba nyíltsággal már az első találkozás után így jellemzi a fiatalok viszonyát: «Teréz bolond, Pulszky bolond, lehetetlen, begy meg ne találják és meg ne értsék egymást.

A magyar világba került fiatal asszony átalakulását ugyanazon erők, segítették elő, amelyek német polgárságunk beolvadási hajlamát táplálták. Pulszkykné először a magyar nemesi társadalom patriarchális életmódjának, közvetlenségének, vendégzeretetéiiek, szolgálatkészségének és emelkedett önérzetének hódító hatalmáról beszél. A magyarrá lett bécsi hölgy képzeletének erejével valósággal «meseországga» színezi és — torzítja a magyar világot. Azt a képet adja róla, melyet a negyvenes években új-magyarországban túllelkesülő polgári eredetű íróink is számtalan példányban terjesztettek a külföldi német sajtóban — szabadon *Lenau* meg *Beck* Károly után.

A liberalizmus jegyében magyarosodó polgársággal egy úton jár Pulszkykné a magyar történelem, nyelv és irodalom értékeinek és beolvasztó erőinek megítélésében is. Teljesen magáévá teszi a magyar liberalizmus optimista történet szemléletét, és nyelvünk meg irodalmunk értékelésében is tele van optimizmussal, ő, aki egész életében talán egyetlen épkézláb mondatot magyarul leírni vagy elmondani nem tudott, már nyelvünk első hallásakor ismeretlen, nem sejtett szépségeket fedez fel benne. A liberalizmus érték kategóriái irányítják irodalmi ízlését is. Ítéleteiben érdekesen vegyülnek egyéni és tipikus, a szabadságrajongó magyar-német polgárság zömére jellemző vonások. A magyar irodalom legnagyobb értéke Pulszkykné szerint természetesen *Petőfi* költé-

szetének példátlan őszinteségével, szenvedélyességével, mindig kielégítetlen forradalmi lendületével. Már házassága első hónapjaiban, mikor férje fordítgatásai és magyarázatai alapján megismeri a költőt, «meg van hatva közvetlenségétől, és tüstént felismeri benne a lángészt».

De mi a magyar társadalom, történelem, nyelv és irodalom vonzó hatása a sajátosan magyar liberalizmus beolvasztó erejével szemben! Pulszkyné ezt a liberalizmust állítja magyarságszemléletének közép-, pontjába, s ebben — bármennyire legegyénibb sorsáról, élményeiről számol is be — egy úton halad a negyvenes években magyarosodó polgársággal. A szülői házban liberális atmoszféra veszi körül. De ez a bürokratikusán letompított liberalizmus, a *Bauernfeldek*, *Grünök*, *Grillparzerek* s a művelt osztrák hivatalnokréteg jozefinista hagyományokon tengődő liberalizmusa, nyárspolgári politizálásnak, haszontalan gyerekjátéknak tűnik fel előtte a magyar liberalizmus lendítő erejével szemben. A magyarság ügye azonos a szabadság ügyével — vallja Pulszkyné a negyvenes évek polgárságának jórészevel, és ebben a becsületes meggyőződésben áll a magyar szabadságmozgalom lelkes propagálói közé. Pulszky Ferenc felesége közösségtudatának átalakulásáról a következőket mondja -: «Feleségem ezen nehéz időkben (1848 őszén) hősi lelket mutatott. Születésére és neveltetésére német, mégis hően ragaszkodott a magyar ügyhöz, ismerte a valószínűséget, hogy vagyonunkra elkobzás, személyemre halál, fogság vagy legalább száműzés vár s mégis nemcsak hogy nem panaszkodott, sem semlegességre s visszavonulásra a közdolgoktól nem szólított fel, hanem buzdított egész odaadással a magyar ügyhöz. Ismerte kötelességünket mindent feláldozni a hazáért». Maga Pulszkyné töredezett mondatokban írt naplóiban talán kevésbé irodalmi formában, de annál őszin-

tébben, súlyos belső vívódásokat sejtetve tesz vallomást a magyarság mellett. Új remények felcsillanásakor a Mindenható kifürkészhetetlen útjait csodálja, szeretettel és részvétellel csügg elhagyott szülein, de magasabbrendű kötelességeire gondolva megnyugvást talál: «az asszony hagyja el apját meg anyját, hogy urát kövesse, a férfi pedig feleségöt meg gyermekeit, hogy a hazának szolgáljon». Kitarásra biztatja önmagát, a kitartást akarja mindenekelőtt gyermekeibe is belenevelni, mert szerinte főképp ez különbözteti meg az igazán nagy embert az átlagembertől, s egyedül ezzel lehet a magyarság ügyét diadalra vinni. S minden tovatűnő reményen, újabb csalódáson, apró intrikákon, személyi súrlódáson keresztül megismétli nagy fogadalmát: «Mindennem, amim csak van, Magyarországé!»

Pulszkynét a szabadságharc viharos napjaiban urának hűséges barátja, *Kolbenheyer* Móric soproni pap-költő, *Arany* Toldijának német fordítója veszi gondjaiba. Kolbenheyer is a szabadságeszme igézetében sodródik a magyarság felé. Igaz, hogy családi kapcsolatai is erősen elősegítik közösségtudatának magyar irányú alakulását: *Görgey* Artúr unokatestvére és a régi magyar családból származó *Medgyaszay* Kornéliát veszi feleségül; házasságát egyik versében maga is a magyarság és németiség ideális «uniójának» mondja. Kolbenheyer rajong Petőfiért: már eperjesi lelkész korában *Herényivel* versenyre kelve fordíthatja Petőfi verseit németre és a város előkelőségeivel együtt ebédre látja vendégül a költőt. Sopronban is Petőfi meg a városban élt magyar és német költők — *Kiss* János és *Artner* Teréz — példáját látja maga előtt, őket akarja követni. Petőfit követve lesz a szabadság szenvedélyes harcosa. 1848 elején írt versében («Gebt Constitution») alkotmányt követel a bécsiek számára és Kossuthot magasztalja, a további események hatása alatt pedig külön ünnepi

szónoklatban köszönti a szólásszabadságot. Beszédében («Das freie Wort») keményen kikel a «szellemi sötétség poroszlói» ellen, akik «kerti ollójukkal a szellem virágait, a gondolatot megnyirbálják». Nem csodálhatjuk, hogy a Sopronba bevonuló osztrák csapatok parancsnoka elfogatási parancsot ad ki a «rebellisek» fővezérének rokona és a szabad szó magasztalója ellen, mert nem átalotta — az elfogatási parancs szerint — «hogy az ur házában . . . lázadásra, árulásra és kommunizmusra izgasson». Kolbenheyer ugyan néhány hóna ρ múlva kiszabadult fogságából, de még évek múlva is ezt olvassuk róla egy rendőri jelentésben: «az illető politikai vonatkozásban gyanús és meg kell figyelni». Kolbenheyer élete végéig elsősorban németül írt ugyan, de érzelmi beolvadására jellemző néhány családi vonatkozású magyar nyelvű verse. Ezek között ma különös érdekessége van *Ervin* unokájához, a Harmadik Birodalom súlyoszávú szellemi előkészítőjéhez néhány hónappal Ferenc fia halála után írt költeményének Kolbenheyer a magyarságot akarja szolgálni fordításaival is: főművén, Arany Toldiján kívül lefordítja *Toldy* Ferenc irodalomtörténetét és *Vargyas* András szabadságharc-történetét, ezzel is kifejezve, hogy magyarságélményét mindvégig a szabadság gondolata irányította.

Pulszky baráti köréhez tartozik a műtörténetíró *Henszlmann* Imre is, kinek érzelmi beolvadása sokban hasonlít Kolbenheyeréhez. Kassai német kereskedőcsalád fia, a bécsi egyetemen német műveltséget szív magába, németül írja szépirodalmi munkáit, nehézkes könyvdrámáit. De őszintén lelkesedik a liberalizmusért és szabadságért, s ez a lelkesedés készíti harcra a haladás, azaz, a magyarság ügyének védelmében. *Henszlmann* folyóirata, a «Vierteljahrschrift aus und für Ungarn» a liberális Magyarország legtekintélyesebb szócsöve a külföld

felé; munkatársai — *Kossuth, Trefort, Csengery* Antal, *Lukács* Móric és a többiek — a kor legjobb közírói nem tudnak túltenni a magyar ügy buzgó szolgálatában a szerkesztőn. Henszlarm német anyanyelve, német műveltsége itt már csak eszköz a magyar liberalizmus érdekeinek hatékonyabb képviselőjére; további sorsa a liberalizmus jegyében a magyarsághoz kapcsolódik, értelmi beolvadását szükségképpen a teljes nyelvi beolvadás követi.

Kolbenheyer, sőt még a beolvadás útján jóval tovább haladó Henszlarm is, a liberalizmus szellemében megtalálják az egyensúlyt magyar hazafiságuk és németségük között. Lobogó szabadságszeretetük nem vakítja el őket a németséggel szemben, nem támadják oktalannul saját múltjukat. A negyvenes évek asszimilált polgára azonban általában jóval támadóbb, türelmetlenebb; nem elégszik meg a nemzetiségvédő szerepeivel, hanem elfogultsággal fordul minden ellen, ami német. Sőt hajlamos arra, hogy valóságos hajtóvadászatot rendezzen támadó szándékú «német kísértetekre». Nem véletlenség, hogy a polgári közvéleményt ebbe az irányba leghatékonyabban éppen a nyugatmagyarországi német származású *Frankenburg* Adolf tereli. *Frankenburg* fejlődépesen több homályos pont van, amely jellemére is árnyékot vet. Annyi bizonyos, hogy liberalizmusának, szabadságszeretetének döntő szerepe volt magyarosodásában.: és liberalizmusához minden csábítás meg nyomás ellenére mindvégig hű marad. *Liszt* Ferenc gyerekkori játszótársa először jogot tanul, aztán gazdálkodik és katonáskodik. Sopronban lép a nyilvánosság elé mint német vígjátékíró olyan sikerrel, hogy — saját szavai szerint — már-már második *Kotzebuet* lát önmagában. Még Pestre kerülve is mint német színdarabíró próbál szerencsét: négy darabját veszi meg a pesti német színház, melyet később maga

támad legtüzesebben es legszenvedélyesebben. Tele van szertelen becsvággal és minden akadályon keresztül német költői babérokra vágyik. De jön a nagy fordulat: pesti barátjai útján belesodródik a szabadelvű magyar politikába, s ez a politika annyira megragadja, hogy ettől kezdve minden erejével szolgálatába áll. Új barátai megnyitják számára a magyar lapokat is, s most már egy betűt sem ír németül. Sőt mindjárt jobb magyar akar lenni bárkinél: semmi sem elég magyar számára, minde-
nütt a «teutoburgi szellem» titkos szándékait és előőrseit lesi. Micsoda társaság a bécsi «Musikverein» mintájára megalakult «Pest-Budai Hangász-egyesület!» Nem lehet benne semmi jó, ha kezdeményezői *Schedius* Lajos és *Trexler* Antal! Annyira «tökéletes német physiognomiát» mutat minden hangversenye, hogy «szinte fáj a magyar ember szíve». De hogyan is lehetne ez másként, «mikor hangszerzők és előadók nagyrésztében németek». Hát még a «Pesti dalárda!» Németül «gajdol», a nemzetiségi térítő szerepét játssza, kirándulásokat rendez, hogy a vidéket megnémetesítse, persze csúful megbukik minden próbálkozásával! Nem tudjuk, hogy mi az igazság ezekben a vádakban, de annyi bizonyos, hogy a «Hangászegyesület» derék tagjai legjobb hitük és tudásuk szerint magyar zenét akartak művelni. A magyar zene verbunkos meg nóta formájában egyébként a negyvenes években még hatékonyabban hódítja meg a német polgárságot a magyarság számára mint a jozefinizmus bukását követő hazafias felbuzdulásban. A magyar tánc kultusza pedig nemcsak pozitív, hanem negatív irányú is: a valcert, mint bécsi, tehát reakciós táncot számúzik az ellenzéki és liberális szellemű társaságok mulatságairól. A harcias Frankenburg lendülettel támadja a pesti «Műegylet»-et is; az egyesület szerinte nem tesz egyebet mint mellőzi a

«honi művészetet és művészeket», de nem is volt még «magyartalanabb egyesület . . . hazánkban». Aztán a «Pesti Hírlapban nyit külön fővárosi rovatot, melyben célzatos vagy legalább túlzott hírekkel harcol a «németes» város ellen, majd a pozsonyi «német kalmárok» ellen intéztet támadást, mert «német fölírásokat biggyesztenek» boltjaik fölé. Rendet akar teremteni a budai kaszinóban is: a türelmetlenek, gyors magyarosodást követelők élére áll és kíméletlenül csatázik a mérsékeltek «nemzeti» pártja ellen, melyet természetesen «német» pártnak titulál, örül, hogy a budai német beamterek között sikerül «proselytákat» csinálni; egy kis «demonstráció és krawall» nem árt a jó ügy érdekében! Mikor a budai német színikazgató Flóra-ünnepélyt rendez a Horváth-kertben, és a bejárat fölött piros, fehér meg zöld lámpásokkal megvilágított «Willkommen»-üdvözléssel kedveskedik a közönségnek, Frankenburg és barátai bizony leparittyáznak néhányat a mécsesek közül, nem törődve azzal, hogy az ilyesmi «azon körökben, melyek a német elem conscrválására a magyar fővárosban magokat különösen hívatva érzék, nem jó vért csinál». De felháborodása és harciassága akkor éri el tetőpontját, mikor a német polgárság valóban életjelt ad magáról. *Glcáz* Ede német népi öntudattól duzzadó névtelenül megjelent röpirata «Das deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe» — más összefüggésben még visszatérünk rá — és néhány jámbor szándékú német író évkönyve, «Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn» (1846) egyformán Frankenburg támadásainak pergőtüzébe kerül. Mint az «Életképek» szerkesztője, ekkor népszerűsíti *Saphirnak*, a kor kedvelt humoristájának receptje szerint szerkesztett szójátékát «Element-elment», így adva tudtára a «német elemnek», hogy legjobban teszi, ha kitakarodik az országból.

Frankenburg szélsőségesen németellenes rohamai a beolvadó szabadságittas polgárság tekintélyes részének hangulatát tolmácsolják. Mennél jobban közeledünk 48-hoz, annál gyakoribbak a polgárság soraiból feltörő németgyűlölő,... a németiséget megdagadó bangók. Még az egyébként józan, hűvös cip-szereket is elragadja a szenvedély, ők is átkot szórnak a minden haladást megbénító bécsi reakcióra meg hazai látható és láthatatlan csatlósaira. A márciusi napok mámoros öröme egy időre feledteti a sérelmeket, enyhíti a németellenes hangulatot. *Horschetzky* Károly pesti író a sajtószabadságról írt ügyefogyott alkalmi vígjátékában kegyetlenül kigúnyolja ugyan Streich cenzor alakjában a reakciót és mindenkit, aki nem a szabadság híve; de a darab főalakja mégis Fried Gusztáv, a fiatal német tanító, aki lángoló szavakkal hirdeti a magyar szabadság örök igazságát, dagályos hasonlatokban magasztalja a magyarságot és csillogó szemekkel rebeg hálát a Mindenhatónak, hogy a «nagy magyar nemzet tagja lehet». Ugyanez a hang uralkodik egy «Lenzblüthen der Freiheit» címen Pozsonyban megjelent vers-kötetben is. A kötet hazafias ódái («Pressburgs letzter Landtag», — «Die Nationalgarde», — «Ein Volksvertreter», — «Ministersturz» — «Freie Presse») a komikum határán járó pátosszal ünneplik a szabadság hőseit, Kossuthot, Petőfit, mindenekelőtt pedig magát az országot, a «mosolygó magyar rónát», *műj* egyforma szeretettel öleli magához minden rendű és származású fiát. Újságok, folyóiratok és röpiratok hasonló jámbor alkalmi költemények útján fűtik az ünnepi hangulatot. Páratlan lelkesedés-áradat ragadja magával polgárságunk jórészét, s a lelkesedés mellett — legalább egyelőre — más érzésnek nincsen helye. Hangtalan munkában élő, hidegen számító, józan valóságérzékű kereskedők meg iparosok kilépnek érzelmi tartózkodásukból, ünnepi

pátoszra ragadtatják el magukat és minden igyekezetük az, hogy teljes értékű magyaroknak tekintsék őket. «óh hogy feldobogott a szívünk, — írja egy pozsonyi kereskedő a márciusi napokra visszatekintve — volt-e szebb dolog ezekben a napokban, mint magyarnak lenni? Az országgyűlés hatalmas munkát végzett: egymásután hozta a törvényeket, melyek a haladást és az ország javát szolgálták; a nemesség nagylelkűen lemondott kiváltságairól, mindenki egyenlővé lett és testvéri érzésben forrt össze.. A pesti polgár és nemes úr együtt van a «Közcsendbizottmányában; nincs már különbség köztük, hogyan maradhatna hát el a polgár hazafiságban és áldozatkészségben? Még *Dubez* József, a negyedik Deutschmeister-gyalogezred karmestere — később is sokat szerepelt katonai karmester-család tagja — is «Alkotmány-csárdás»-t komponál lelkesedésében. (Igaz, hogy néhány év múlva jámbor «Ilumanitäs Polka»-val igyekszik feledtetni eltévelyedését!) Az iparos nem bánkódik a céhek megszüntetésén, *nem* akar elkülönülni, sem jogaiban, sem nemzetiségében nem akar más lenni mint a haza többi fia. A polgárság tekintélyes része igazi lázban ég: magyarrá akar lenni, gyorsan és teljesen, s ha már nyelvében nem lehet mindjárt azzá, legalább érzésben szeretné pótolni a nyelvbeli hiányokat. 1848. június 17-én *Döhrentey* Gábor és társasága a Virányosban vidám lakomával ünnepli meg annak a napnak az évfordulóját, hogy a budai hegyvidék néhány ismert helyének magyar nevet adtak. A lakomán az egyik pohárköszöntőt a szepesi német származású *Tavasi* (Teichgräber) Lajos tanár mondja. Tavasi beszédéről a «Pesti Divatlap» ad beszámolót. E szerint a lelkes tanár «nagy tüzzel megjegyzé, miszerint Magyarország polgárai közt nincs német; vannak németajkúak, ezek is mind magyarok. — E nyilatkozatot a nagyobbára németajkú polgárság rend-

kívüli örömelkesedéssel fogadj ölelé, csokolá a helyes tapintatú szónokot, — jeléül annak, hogy németajkú polgártársaink is büszke arra, ha őket magyaroknak nevezik. Éljenek a németajkú magyarok!» Valóban, az egykorú polgári feljegyzések legnagyobb része azt a hitet kelti a szemlélőben, hogy az egész magyar-német polgárságnak alig volt égetőbb vágya, mint vallomást tenni szabadságszeretete és tántoríthatatlan magyarsága mellett.

Ez a hit persze nem vezet a valóság helyes megismeréséhez. A polgárság jórésze a szabadságmozgalom első, aránylag békés hónapjaiban is ijedten vagy éppen gyanakodva vonul vissza, a maga külön világába zárkózik a körülötte zajló események elől; / egy másik része meg Bécs felé tekint, onnan várva népi jogainak elismertetését. De a szabadság ígésében magyarosodók rétege mégis nagy, egyre nő és nem lehet megindultság nélkül nézni, hogy ez a rótt g nagy részében milyen hűséggel tart ki a szabadság-magyarság egy-eszménye mellett, mikor az események tragikus fordulata a legkeményebb próbára teszi az új-magyar polgárságot. A szabadságharc asszimiláló erejéről legendák élnek az utókor szóhadgyományában. Bizonyos, hogy az érzelmi beolvadás folyamata először 1848-49-ben feszíti szét a polgári kereteket és terjed át a falusi földművelő és iparos lakosság számottevő tömegeire. Tudjuk, hogy *Damjanich* katonái büszkén vallják magukat «magyar sváboknak», tudjuk, hogy *Kossuth* évtizedek múlva is meleg elismeréssel emlékezik meg a «svábok» vitézségéről és áldozatkészségéről. *Szemere* Bertalan, az 1849-i nemzetiségi törvény alkotója kétségkívül a hazai németiségnek a magyarság mellett küzdő tömegeire gondol, mikor rendkívül kedvezően jellemzi a «német elemet». És más irányban is megindul az érzelmi beolvadás. *Eberhard Wolfgang Möller*, a mai Németország egyik nagy-

tekintélyű írója kissé fakó és vontatott magyar tárgyú regényében («Das Schloss in Ungarn») négy fiatal osztrák tiszt sorsát állítja elénk a magyar szabadságharc viharában. A tisztek közül az egyik súlyos lelkiismereti harc után a magyarság mellé áll. Ezt a lelkiismereti harcot sok derék katonának a valóságban is meg kell vívnia és a harc kimenetele gyakran ugyanaz mint Möller regény hősnél. *Windisch-Graetz* Alfréd herceg tábornagy proklamációja szerint a honvédsereg magasabb tisztjei jobbára külföldiek voltak és az olasz meg lengyel idegenlégió mellett három német csapattest harcolt a magyarok oldalán. Naivság lenne, ha a szabadságharc néhány túllelkesülő krónikását követve azt hinnők, hogy *Burger* ezredes, a magyar hadsereg vezérkari főnöke vagy a honvédseregek német nemzetiségű vezérei — *Leiningen, Lahner, Schweidel, Vetter, Stein, Pöltenberg, Aulich* és a többiek — a szabadság bűvös ereje által rögtön és kivétel nélkül lelkes magyar hazafiakká alakultak át vagy hogy szerepvállalásukat általában nemzetünk sorsának és céljainak mélyebb megértése döntötte el; sok kétes múltú kalandor, sok derékban kettétört egzisztencia számára az 1848-49-i háború nem volt egyéb menedéknél vagy kedvező zürzavárnál, melyben könnyebben halászhattak. De éppen olyan egyoldalú lenne, ha e tisztek állásfoglalását mindig és egyedül a pillanatnyi helyzet követelményeivel vagy éppen egyéni sérelmekkel, egyéni érdekek keresésével akarnók magyarázni. Nem, a magyar ügyet szolgáló német tisztek egy része számára a szabadságharc több egyszerű katonai vállalkozásnál és kalandnál; náluk is megtaláljuk az érzelmi beolvadás jeleit, társadalmi megnyilvánulásait, és ezek a harc után sem tűnnek el nyomtalanul. *Bayer* József Ágost pesti kereskedőcsalád fia; katonai pályára készül és előbb a váci katonai nevelőintézetben, majd a bécsi

hadimérnöki akadémián tanul. Mint tiszt a neuhausi hadapródiskola tanára. 1848-ban a magyar honvédseregben látjuk viszont, és néhány hónap alatt ezredesi rangra emelkedik. Azt halljuk bajtársaitól, hogy katonai szereplése nem volt valami dicsőséges és mint Görgey vezérkari főnöke sok bajt okozott iszákosságával és megbízhatatlanságával. De minden fogyatkozásával mégis a magyar ügyet szolgálja. 1849 augusztusában az oroszok elfogják és kiadják az osztrákoknak. Szerencséje van, mert halálos ítéletét 18 évi várfogságra enyhítik és már a következő évben kiszabadul. Mindezt egyszerűen, hűvös tárgyilagossággal Bayer ezredes maga mondja el naplójában. A magyarság a szabadságharc előtt alig érdeklő: 1847-ben kiadott versei tele vannak színtelen, általános liberális szólammal és őszinte elkeseredéssel a bécsi reakció ellen, néhány «pusztai hangulatképe» erőltetett mélabújával és papirosízű alakjaival legfeljebb *Lenau* és az osztrák *biedermeier*-költők utánzását bizonyítja. Bizonyára liberalizmusa, szabadságszeretete állítja a magyar ügy szolgálatába, de a szabadságharc nem ad neki időt arra, hogy a magyarság iránt érzett rokonszenvének kifejezést adjon. Annál jobban elmerül történelmünk és irodalmunk tanulmányozásába, mikor várfogságából kiszabadul; a szabadságáért hősiiesen harcoló, méltóságteljesen szenvedő magyar nemzet meghódítja őt, s boldog, hogy mint békés pesti polgár köztünk élhet. Persze nehéz megállapítani, hogy a honvédseregben hány hasonló gondolkodású társa akadt Bayernek, hányan mennek át a német nemzetiségű tisztek közül hasonló érzelmi átalakuláson. Ha a polgárság útját tartjuk szemmel, erre nem is nagyon figyelhetünk fel. De a polgári osztályon belül megtaláljuk az érzelmi beolvadás minden változatát a csendes, félénk együttérzéstől a halálig menő helyzetállásig.

A nyugati határszél polgársága tartózkodó. Ha van is benne rokonszenv a szabadságáért harcoló magyarság iránt, nem szívesen viszi ezt a nyilvánosság elé: egy pozsonyi városi tanács tag valósággal tanulmányzámba menő jellemzést ír asztalfiókja számára a szabadságharc katonai meg politikai vezéreiről, Isten áldását kérve munkájukra, egy soproni jómódú iparos pedig, nem tudván mit kezdem hazafias lelkesedésével, nagy igyekezettel és merészséggel, de annál kevesebb tehetséggel németre fordítja *Berzsenyinek* «A magyarokhoz» írt ódáját — talán önmaga és polgártársai buzdítására. A cselekvő harcrakészség itt aránylag ritka; *Wimmer* Gottlieb Ágost pedagógus, a felsőlövői tanítóképző érdemes megalapítója valószínűleg nagy feltűnést kelt, mikor nemcsak tüzes katonadalokat ír a honvédseregben szolgáló németajkú legények számára, hanem tovább is megy és hajlott kora ellenére a magyar kormány biztosa és a nemzetőrség parancsnoka lesz. De a katonai vitézséggel fölér a pozsonyi, soproni és győri polgárság jórészének gerinces, jellemes magatartása. A hivatalokban ülő beamterek kitartó passzív ellenállással keresztezik a bécsi hatalmak szándékait. Jellemző a mérsékelt, minden cselekvéstől tartózkodó polgárság magatartására az a beszélgetés, mely a győri püspökvárban 1849 júliusában gróf *Apponyi* Károly városparancsnok és *Ecker* János tekintélyes győri polgár közt lefolyt. Gróf *Apponyi*, a császári csapatok generálisa a «Kossuthpárti» győri polgárok névsorának beszolgáltatását követeli. *Ecker* önérzetesen visszautasítja a követelést, értésére adva a városparancsnoknak, hogy rajta kezdje hát a letartóztatásokat. Az ősrégi magyar főúri család sarja állott itt szemben az egyszerű, magyarul alig tudó «pecsovics»-nak gúnyolt bürgerrel. Pedig *Ecker* józan tekintettel nézte az eseményeket; nem bódult el a szabadságharc mámorától, sőt

naplójában nem átalítottam túlzóan magyarkodókat a «Hon-Vieh» jelzővel illetni.

A nyugati végek óvatos polgárságával szemben a felvidéki városok polgárai erősen cselekvően vesznek részt a magyar ügy védelmében. Szinte csodálatos, hogy az eddig lassan beolvadó, megfontolt, minden szenvedélyes kilengéstől idegenkedő cipszerek milyen tömegekben sietnek a honvédség soraiba. A történeti folytonosságot kereső szemlélet a szabadságrajongásnak ezt a hatását vizsgálva, önkéntelenül felfigyel a szepesi német közösségtudat egyik jellegzetes tünetére a felvilágosodás korában: a Szepességen nem látjuk a naiv hazaszeretetnek és a dinasztikus hódolatnak azt a sajátságos egybeolvadását, melyet a magyar haza más részeiben letelepedett németiség közösségtudata mutat. A haza fogalmához itt nem tapad a dinasztikus hódolat érzelmeiig a nyugati-széleken, Pest-Budán, a Bánátban, sőt Erdélyben is a XVIII. század derekán valósággal burjánzik a dinasztíát dicsőítő alkalmi költészet, addig a Szepességen jóval később csak néhány II. Józsefet ünneplő költeménnyel találkozunk, s ezek is a felvilágosodás művelődés- és szociálpolitikai törekvéseit meg a tolerancia eszméjét ünneplik, nem pedig az uralkodó személyét. Fontos jelenség ez, mert azt mutatja, hogy a szepesi németiség az uralkodóház és a magyarság egymással gyakran szembenálló törekvéseiben kezdettől fogva nagyobb fogékonyságot mutat a sajátosan magyar szándékok iránt. Ennek a fogékonyságnak meggyőző bizonyítéka a politikai asszimilációnak — Magyarország egyéb németlakta területeihez viszonyítva — szokatlanul nagy mértéke. szepesi polgárság fiai valóban a szabadságeszme ígézetében, érzelmi beolvadásuk betetőzéseként ragadnak fegyvert a magyarság mellett. Mikor *Szeredy* József a halálfejes légió számára toboroz, elsősorban a Szepesség és Felsőmagyarország németlakta váro-

saiban tud eredményt felmutatni, majd külön önkéntes csapatot is szerveznek a cipszer polgárok. Hogy a katonáskodás milyen mély nyomokat hagy lelkükben, az Westher Sándor magatartásából is látjuk. De talán még megindítóbb tanunk az az öreg szomolnoki polgár, aki *Kliegl* Tivadarnak, a délszepesi meg gömöri «mánták» vagy «gründler» költőjének beszéli el háborús élményeit. A derék «gründler» polgár vitézül harcol, míg sebesülése miatt haza kell térnie; de nincsen nyugta, meghallja, hogy Kossuth Debrecenben szónokol, fölkerelkedik és elgyalogol Debrecenbe, hogy Kossuthot meghallgassa. A szabadságharc politikai Vezérének beszédeit öreg korában is mint legdrágább ereklyéjét őrzi; rendületlenül hisz a magyar szabadság erejében, végső győzelmében és erre a hitre tanítja fiatalabb földijét is: «Fiam, te még keveset ismersz a világból, azt mondom hát, hogy egy Isten van és egyetlen nagy ember, azt pedig Kossuthnak hívják! Ezt jegyezd meg magadnak, mert bizonyára katonája lesz, ha a nagy férfiú eljön, hogy hazánkat felszabadítsa». A szabadságrajongásáért férfiasan helytálló polgár háborús élményei gyakran spiritualizálódnak és továbbviszik őt a beolvadás útján. Családi képgyűjteményekben sok jellegzetes honvéd- vagy magyarruhás Kossuth szakállas polgáracarc tekint ránk; alattuk tört magyarsággal vagy magyar-német keveréknyelven írt néhány szó tanúskodik a szabadságharc névtelen katonájának őszinte, igaz lelki magyarságáról és magatartásának példaadó erejéről.

Egyéni emlékek, egyéni feljegyzések alapján kell képet alkotnunk a magyarsággal haladó polgárság gondolkodásáról és hangulatáról a szabadságharc alatt. Elismerjük, hogy ez a kép hiányos. A szabadság polgári származású harcosai közül csak kevesen számolnak be arról, amit láttak és átéltek — *Korn* Fülöp hadbiztos, *Preissl* Vilmos főhadnagy és *Dunst*

Ferenc hadnagy, mind a hárman pestiek — s bizony ezek is szükszavúak. De színtelen, a száraz tényeket rögzítő mondataik még mindig többet mondanak, mint a sajtó. A németnyelvű újságok szarna 1848-49-ben hihetetlenül megszaporodik. Gombamódra teremnek heti- meg napilapok: Pest-Budán «Der Patriot», «Der Telegraph», «Der Volksfreund», «Der Zeitgeist», «Die Opposition», «Die Volkstimm.e», «Die Morgenröthe» címen indulnak újságok és feltűnnek a mozgalmas időkben elmaradhatatlan politikai élc-lapok is, a kispolgári «Versammlung der Budapester Fratschlerinnen» és. a bécsi kormánytól támogatott «Die Reiehgelse». Pozsonyban a «Pressburger Deutsche Zeitung», a «Der Rothmantel» és a «Der grosse Peter», Kassán az «Oberungarische Illustrierte Zeitung» és a «Pecsovics». Pécssett a «Fünfkirchner Zeitung» és a «Pressfreie Flugblätter», Győrött a mocs-koshangú, szélsőséges «Der grosse Pfaffenzwicker» kísérik az egymást kergető eseményeket. De ezek a lapok a rendkívüli viszonyok alkalmi szülöttei, a szabad sajtó fat fyúhajtásai; amilyen gyorsan teremnek, néhány havi lét után ..meg js szűnnek. Gyakran kétes múltú, éppen nem tiszta szándékú kalandorok állnak mögöttük, akik összehordják a francia, német meg osztrák liberális sajtó hulladékait, mindazt, ami rikító, szenzációi keltő, hogy ilyen módon olcsón és biztosan kielégítsék a közönség felcsigázott érdeklődését. Torzítanak a magasztalásban és torzítanak a gyűlöletben. Eleinte a liberalizmus és szabadság rajongás általános szólamainak ismételtetésében harsogják egymást túl, aztán szertelenül ünneplik a magyar kormányférfiakat meg a honvédség vezéreit, végül felülkerekedik az izzó, szenvedélyes gyűlölet hangja a bécsi reakcióval szemben. A pesti *Grimm* Vince, híres sakkjátékos és könyomdatulajdonos, az első felelős kormány bankjegynyomója a németnyelvű sajtó időszerű politikai szatirizálását önálló

munkával is megtoldja: 1849-ben négy énekben «hőskölteményt» ír «Jellaschichiade» címen, mélyben ügyesen utánozva *Bürger* egyik balladájának felépítését alaposan elintézi az «aljas és ördögi lelkű» horvát bánt, «a reakció hitvány eszközét». A politikai gyűlölet efféle kifakadásaihoz a polgárságnak éppen olyan kevés köze van, mint a sajtó legnagyobb részének dagályos ódáihoz, gyakran a nyomdafestéket *m* nehezen bíró gúnyverseihez, politikai elmélkedéseihez vagy fiktív párbeszédeihez.

A magyarsággal együtt érző, sőt együtt cselekvő polgárság nem nagyon hallatja szavát és a szabadságharc leverése után természetesen még inkább elhallgat. Az abszolutizmus idegen légkörűben a liberalizmus és szabadságrajongás jegyében megindult beolvadási folyamat megakad; a nyelvi beolvadás üteme meglassul, de a magyarsággal való egység érzése tudatosodik és elmélyül. A szepesi *Haberem* Jonathan, a jénai, tübingai és berlini egyetem volt hallgatója, *Schelling* tanítványa, az ötvenes évek elején fedi fel lelki magyarságának gyökereit: «Mindenekelőtt magyar vagyok lelkem egész hevével» — írja Hans Ferdinand *Massmann* neves germanistának — «magyar vagyok nem gyűlöletből azok ellen, akik őseimet üldözték, kínozták és elnyomták, hanem azért, mert hazám történetét és legnemesebb fiainak tiszta, szándékait ismerem». Protestáns liberalizmusa, haladásvágya és a magát németnek mondó bécsi kormányzat reakciós politikája teszi őt magyarrá, és az abszolutizmus minden gondolatot elnyomó törekvései csak megerősítik meggyőződésében, hogy a magyarságban van a helye. Hasonlóan érez a pesti egyetem jogi karának egyik német származású tanára, aki — noha szakműveltsége is teljesen német — kartársai közül egyedül egyetlen német szót nem ejt ki előadásain 1849-67 között. A polgári értelmiség jórésze az abszolutizmus éveiben

merül el költőink és történelmünk tanulmányozásába, ekkor kezd részt venni egész lélekkel a nemzet minden életnyilvánulásában. *Kazinczy* Ferenc születésének százados ünnepe 1859-ben a művelt magyarnémet polgárság körében is elérik visszahangot kelt. Id. *Ábrányi* Emil kissé erős színekkel, de hitelt érdemlően beszéli el *Mosonyi* Mihály zeneszerző érzelmi beolvadását, azt, hogy — mint *Ábrányi* mondja — miként lett «Brand-Saul magyar Pállá», *Brand* Mihály *Wagnerrel* akar versenyre kelni, s a nagy német zeneszerző s tilusában-írja meg 1859-ben «Kaiser Max auf der Martinshöhe» c, zenedrámáját. Igaz, hogy nincs vele sok szerencséje, de mégis elsősorban a *Kazinczy* születésének ünneplésére készülő nemzeti közhangulat hatása alatt áll, mikor zenedrámájának vezérkönyvét tűzbe dobja és elhatározza, hogy egy kótát sem ír többé más szellemben, mint magyarban. *Mosonyira* magyarosítja nevét és «Hódolat *Kazinczy* Ferenc szellemének» című szerzeményével kér bebocsáttatást a magyar szellemű, magyar stílusú zeneirodalomba, majd a következő évben «*Széchenyi-gyász*»-ával tesz bizonyosságot arról, hogy mennyire osztozik a magyarság nagy fájdalmában. Nemzetiségvédő buzgalma érdekesen nyilatkozik meg zeneszerzői modorában: *Vörösmarty* románca után írt «*Szép Ilonka*» című dalművében annyira halmozza a kortársak szerint a magyaros dallamornamentikát, hogy *Pákh* Albert az opera egyik előadásán nem bírván tovább a «sarkantyús magyar ritmusokat» odaszól szomszédjához: «barátom, adnék már egy hatost valami jó polkáért». *Pákh* találó ítéletét pesti zenei körökben nagy tetszéssel fogadták. A polgárság szélesebb rétege persze nem emelkedik a tudatosságnak erre a fókára. A kisebb rész *Jókaitól* vesz leckét arról, hogy hogyan kell magyarrá lennie, rajta keresztül érti meg, hogy a magyarság a lélek nemességét, a szív eszményi buzgalmát és a

kedély nyájasságát jelenti. Aki nem tud még eléggé magyarul, német fordításban olvassa Jókait: a «Csataképek» már 1850-ben megjelennek németül és rövid idő alatt három kiadás is elkel belőlük, később a különféle «Belletristisches Lesekabinet»-ek hoznak egy-egy Jókai-regényt. A többség azonban a szabadságharc egyéni tragédiáinak emlékein táplálja magyarságát, — jellemző, hogy sok polgári család őrzi egy imádság németnyelvű szövegét, melyet állítólag *Damjanich* mondott el kivégzése előtt — vagy egyszerűen az abszolutisztikus rendszer ellen érzett haragból, elkeseredésből magyarosodik. A gyűlölet és elkeseredés jogosan fogja el a polgárságnak még azt a rétegét is, amely 48-ban nem tart a magyarsággal. Az ötvenes években az osztrák kormány megfosztja a városokat önkormányzatuktól, idegen hivatalnokokat űltet a polgárság nyakára és anyagilag is súlyosan megterheli a városi háztartásokat. Ez a politika teszi a városokat az osztrákgyűlölet központjaivá, ez a politika hajtja a magyarság karjaiba a polgárság újabb tömegeit. Az osztrákgyűlölet jóvoltából a magyarrokonszenv ott is kivirul, ahol azelőtt semmi talaja nincs. *Molnár* György 1852-ben Brassóban járva színtársulatával egy öreg szász generálisnéra akad, aki úgy neki buzdul a magyarságnak, hogy ingyen engedi át házát a magyar színészeknek. Pedig a színészek könnyen fizethetnének, hiszen mindenki tódul a színházba, a szászok éppen úgy tüntetnek a magyar színészet mellett, akár a «legtüzesebb székely atyafiak, mikor ezek hidegkomoly sodrukából kijönnek». Bezzeg megértik most a szászok a magyarokat, mert tapasztalják, hogy nekik éppen úgy osztozniuk kell a magyarok keserűségében, mintha nem is ellenük, hanem velük harcoltak volna az osztrákok ellen. Persze, «a boldogtalan istenadták azt képzelték, hogy a magyarok leveretése után ezeknek húsos fazekából nekik extra

vurstot fog majd Bécs csinálni». Most a kiábrándulás és csalódás a magyarok mellé állítja őket. Ha ez így van a szászok között, elgondolhatjuk, mekkora az osztrákgyűlölet és a magyarosodás utáni vágy abban a polgári rétegben, mely már 48-ban együtt érez a magyarsággal. A szepesi *Höherem* Jonathan idézett levelében csak gúnnyal, megvetéssel, de egyúttal meglepődéssel beszél az országot elnémetesítő, s egyben a német polgárságot maga ellen hangoló bécsi politika gyümölcseiről. A tömegekben azonban a magyarosodás vágya többnyire az osztrákgyűlölet kísérője marad; gyakran csak külsőségekben mutatkozik, erősebb benne az elkeseredés-hajtotta tiltakozás és tüntetés akarata mint az őszinte beolvadási szándék. A szabadságrajongó pest-budai bűrgerek a magyarsággal együtt keseregnek, együtt kacagnak az abszolutizmus csodabogaras németesítésein; pedig olykor nem is tudják, mi nevetnivaló van azon, hogy Füzesgyarmatból «Bezahl-Colonie», Karcagból meg «Schwert-Geruch» lesz, de nevetnek rajta, mert ezzel is a gyűlölt rendszert gúnyolják. Előkerülnek a magyar ruhák is, azokban is jóHehet, tüntetni. A temesvári polgárok bugyogós nadrágjukat a szabóhoz küldik, hogy szűk magyar nadrágot készítsen belőle; «megfordítva ez nehezen járna» — teszi hozzá az egykorú szemlélő — «ebből is hihetjük, hogy németből válhatik magyar, de megfordítva soha». A pestiek még buzgóbbak: ahol csak köcsökalapra bukkannak az utcán, kíméletlenül beverik és minden alkalmat megragadnak, hogy az osztrákokat kigúnyolják. A nők meg a fiatalok jóval tovább mennek. A szabadságharc sok polgári családban élesen szembeállítja egymással az apákat és fiúkat. A hirtelenül fekete-sárgává vedlett «Ternesvarer Wochenblatt» keserűséggel állapítja meg 1849 tavaszán: «Alig egy év leforgása alatt odáig jutotunk, hogy a fiú politikai szenvedélyből megtagadja

és gyalázza apját, az apa pedig a világba taszítja fiát». Az abszolutizmus éveiben korántsem ilyen élesek, a nemzedékellentétek. De a fiúk megfázasszonyok most is előbbre vannak; nem elégszenek meg tüntetésekkel, hanem tettekkel bizonyítják, hogy komolyan akarnak magyarosodni, ők bojkotálják a német nyelvet, ők tanulnak «olyan lelkesedéssel magyarul, hogy az ember nem tudja, bámulja-e vagy dicsérje-e őket», míg Pesten «a, vén polgárok panaszkodnak, hogy fiaik elfelejtenek németül beszélni».

A liberalizmus és szabadság ígézetében magyarosodó polgári réteg beolvadási folyamatát a hatvanas évektől kezdve érvényesülő politikai és társadalmi erők teszik teljessé. A negyvenes évek politikai asszimiláltjai egybeolvadnak azokkal, akiket a harmincas években a magyar nemzetiség magasabbrendűsége hódított meg; a magyarság számára, és magukba szívják a szabadságharc alatt és utána mellénk álló nem hazai német eredetű katonai és hivatalnoki családokat is. A beolvadottak tömege összekeveredik, lelkialkatában egységessé válik, csaknem egyformán hasonul a befogadó magyarsághoz, úgyhogy egyre nehezebben lehet felismerni egyes rétegeit és az asszimiláció más-más módjából adódó lelki tulajdonságokat. Mégis úgy látjuk, hogy a liberális politika útján asszimilált polgárság egy része közösségtudatában sokáig, csaknem máig megőriz néhány jellegzetes, a korábban és később beolvadottak rétegében hiányzó vonást. A 48-as politika asszimiláltjai közül azok, akik a szabadságharcban életüket kockáztatják vagy véráldozatot hoznak a szabadság-magyarság egy-eszményéért, drágán szerzett kincsként őrzik tűzkeresztségen átment magyarságukat, és megszentelt örökségként adják tovább utódaiknak. Magyarságuk férfias helytállásuk által politikumból *Széchenyi* értelmében belső lelki tulaj-

donsággá mélyül. De a politikai beolvadás eredménye könnyen lehetett sekélyesebb, írnesebb magyarság is. A polgárság egy része, mely politikai, magatartásában a magyarság melle áll, kétségkívül tisztábban látja azt, hogy mit *nem* akar, mint azt, hogy beolvadási készségéből milyen kötelezettségek adódnak. A negyvenes években *nem akarja* a liberalizmussal szembenálló reakciós törekvéseket támogatni, az ötvenes években pedig *még kevésbbé akar* az elnyomó abszolutizmus mellett állni. A tisztán álló negatívumok mellett a lényeg, a vállalt magyarság mibenléte nehezebben tárul a szabadságeszme ígészetében álló polgár elé. És a negatívumok fokozott hangsúlyt kapnak akkor, mikor a szabadságeszme évek múltával élményből jelszóvá fakul. így alakul ki a Habsburgokra átkot szóró, a németiséget gyűlölő és fitymáló «negyvennyolcas» magyar-német polgár hosszúélettá típusa, mely olykor csak azzal bizonyíthatja jó magyarságát, hogy választáskor a függetlenségi pártra szavaz. Távol áll tőlünk, hogy általánosítsunk, és azt állítsuk, hogy a politikai asszimiláció a magyar szabadságmozgalommal rokonszenvező polgárság egész tömegénél minden esetben ehhez a típushoz vezetett. De a típus mégis annyi változatban lép elénk, hogy a politikai asszimiláció szükségképpen velejárójának kell tekintenünk. A lelki tulajdonságot jelentő magyarságból politikai programot jelentő magyarság lesz — ez a negyvenes és ötvenes évek beolvadási folyamatának elvitathatatlan teher-tétele. A fejlődés következő szakaszát a beolvadt polgárságnak az a rétege szemlélteti, amely a magyarság lényegét a társadalmi hasonulásban és a nyelvben látja.

IV. A társadalmi emelkedés útján.

Valljuk meg, nem könnyű dolog a kiegyezés után kiépülő liberális nemzetállam beolvadt polgárságához elfogulatlanul közeledni. Az utóbbi időben sok szó esett róla: a «hanyatló» kor ezer árnya borult rá, sok bűnért kellett helytállnia, tán többért, mint amennyit helyzeténél fogva valóban elkövetett, Nem érzünk hivatást arra, hogy az asszimiláltak sokat támadott rétegét védelmünkbe vegyük. Hadd beszéljenek a tények: vagy felmentik, vagy elítélik. De ha elismerjük a «hanyatló» kor jellegzetes fogyatkozásait, már a felületes szemlélet is azt a meggyőződést kelti bennünk, hogy a beolvadt polgárság csak ezeket a fogyatkozásokat vette át. Nem lehetett jobb, mint az a magyar társadalom, melyhez hasonult. Eszményekben szegény, anyagiassággal teli világ részese volt. A csoda az lett volna, ha az asszimiláltak, a jövevények a körülöttük kialakuló életet átfomálják — a természetes az volt, hogy alkalmazkodtak hozzá. Külsőleges, felszínes magyarság, mohó törtetés — ezek a beolvadtakkal szemben leggyakrabban hangoztatott vádak. De vajjon a vádlók többnyire nem az asszimiláltak egy-két, közszereplésük folytán rendkívül élesen megvilágított képviselőire építik ítéletüket, nem ezek egyéni hibáit, gyűlöletét, elfogultságait, összeütközéseit ruházzák át a polgárság egész rétegére? A hangtalanul dolgozók, kötelességüket példásan teljesítők, becsületes építők láthatatlan serege az élen harcolóknak, közéleti főszereplőknek minden esetleges bűnét vállalja,

a nélkül, hogy emelkedésben, dicsőségben valaha is osztozott volna velük?

A hatvanhét után nemzeti életünk ütemébe beilleszkedő asszimilált polgárságról már azért sem könnyű általános érvényű ítéletet-mondamink, mert ez, a polgárság jóval bonyolultabb összetételű, mint a megelőző két nemzedék. A Széchenyi korának magyarságába olvadó polgárság zöme évszázadokon át összeforrt a magyar földdel és országalapító népével, s beolvadási készsége is a magyar-német együttélés természetei; következményeként adódik: saját népi, társadalmi és családi hagyományaitól csak lassan és fokozatosan, szinte észrevétlenül szakad el. A szabadság ígézetében magyarosodó «negyvennyolcas» polgárság már nem ilyen egységes; idegenből jött új jövevények — katonák, hivatalnokok — vegyülnek el benne, és a falusi földművelő meg kisiparos réteg politikailag asszimilált fiai közül is egyre többen felszívódnak a történelmi polgári osztályba. A kiegyezés mármint kor polgársága még összetettebb. Eredet: és hagyományait tekintve háromféle elem-ből éli törzsét most is a hazai németiség történelmi rétege alkotja, de mellette szerepet kérnek az Ankerschmidt-típusok, az abszolutizmus idején bevándorolt katonatisztek, tisztviselők és birtokosok, akik a magyar viszonyokhoz alkalmazkodva legkönnyebben a városi polgársággal olvadnak össze; és megjelennek a dunántúli meg délvidéki falvak és kisvárosok németiségének fiai, a «svábok», akik friss, kihasználatlan erejükkel gyorsabban és jobban helyezkednek el a magyar középosztályban, mint az évszázados magyar-német együttélésre visszatekintő városi polgárság. *Busbach* Péter, képviselő, a főváros törvényhatóságának egyik ellenzéki vezére a hetvenes évek végén, *Varadi* (Weber), Antal, a magyar drámairodalom és színművészet irányítója és *Sajó* (Heringer) Sándor költő — a hatvanhét utáni évtize-

dek politikai és szellemi életének csak néhány jellegzetes képviselőjét hozzuk fel például — az új_falusi meg kisvárosi jövevények sorából való. A tolnamegyei Gyöngkőn született Busbach még a szabadságharc nemzedékéhez tartozik: 1848-49-ben mint százados harcol a honvédseregben; Váradi szintén tolnamegyei kisbirtokos-tanító, Sajó ipolysági szabómester na. A földművelő és kisiparos-réteg beolvadó fiainak útja a magyar középosztályba rendesen a történelmi polgárságon keresztül vezet; ezzel a polgársággal teremtenek legkönnyebben érzelmi, társadalmi kapcsolatokat, ennek szellemi képét módosítják, erényeik a történelmi polgári réteg javára, hibáik ennek kárára íródnak. Lendületes előretörésük hatása alatt a magyar közvélemény lassanként «sváb»nak kezdi nevezni az egész magyarországi németiséget, noha ez az elnevezés joggal még a falusi meg kisvárosi eredetű rétegnek is csak igen csekély hányadát illeti meg. Természetes, hogy az abszolutizmus alatt letelepedett németek és a városi életbe emelkedő «svábok» más hagyományosai, lehetőségekkel és lendülettel teszik meg a beolvadás útját, mint_a magyarsággal évszázados együttélésben összeforrt történelmi polgárság, amelyhez a maguk és mások ítélete szerint tartoznak. Igazán nem mindegy, hogy pozsonyi pap, lőcsei orvos vagy újverbászi gazda fiának útját szemlélve mondunk véleményt a hatvanhét utáni németiség asszimilációjáról. Ha a kiegyezést követő évek polgárságának magyarosodásában új vonásokat, gyorsabb ütemet vagy felszínességet találunk, gondoljuk meg, hogy az egész magyar étellel a polgárság összetétele is lényegesen megváltozott. Nem egységes polgárságot szemlélünk, nincs tehát jogunk arra sem, hogy egységes polgárság fölött ítélkezzünk.

A modern magyar liberális nemzetállam polgárságának beolvadási készségét eresebben mint valaha,

csaknem egyedül a *társadalmi emelkedés vágya* táplálja és hajtja. Tudjuk, hogy ez a vágy mindig élt a polgárságban. Láttuk, hogy a becsvágyó polgár már a XVIII. és a XIX. század fordulóján csodálattal és irigykedve bámulja a nemesi életformát, és nem ismer gátlást, ha arról van szó, hogy ennek az életformának alakilag is jogos részesévé váljék. Persze a rendi világban ez csak kevésnek sikerült, egyedül királyi kegy emel a polgársorból nemesi rangra. Szunnyadó társadalmi ambícióit elégti ki a német származású polgárság a politikai asszimilációban is; hiszen liberalizmusa, szabadságraajongása egyúttal hasonulást jelent a köznemesi réteg gondolkodásához, és szükségképpen egyéb vonatkozásokban is hidat ver hozzá. De a politikai asszimilációnak ez a halk társadalmi mellézköngéje a márciusi napokban elvész a győzelmes szabadságért lelkesülők örömujjongásában, — ki gondol akkor társadalmi válaszfalakra? — majd a szabadságharc fegyverzajában. Hatvanhét után azonban a társadalmi emelkedés a lázasan berendezkedő állam konjunkturális lehetőségei folytán különös értéket és realitást kap. A polgárból igazi, hatalommal, befolyással bíró, komoly hatáskört gyakorló úr lehet. Semmivel sem kevesebb, semmivel sem kisebb, mint a földbirtokában megszegényedett, állami meg megyei hivatalokba menekült köznemes, a gentry, akire azelőtt még vágyódva tekintett fel. S mindenhez nincs szükség uralkodói kegyre, nincs szükség politikai alkalmazkodásra, csak arra, hogy végigjárja a magyar iskolákat. A polgárság legnagyobb része habozás nélkül magasabb iskolába küldi fiait, akik ott úrrá, azaz magyarrá nevelődnek. Az *úr-magyar* ugyanolyan elválaszthatatlanul összetett fogalommá lesz, mint a negyvenes években a szabadság-magyarság, s ez a fogalomösszetétel szükségszerű következetességgel állítja egymás mellé a polgárság gondolkodásában a *nem*

úr-német fogalmakat is. Súlyos hiba lenne, ha a polgárság fokozott társadalmi becsvágyában csupán külsőlegesen törtetést vagy éppen egyéni érdekek alacsony hajhászását látnók. A polgárság zömében magasabb és nemesebb szándékok élnek, mikor úrrá akar lenni és fiaiból is urat akar nevelni. Mint a kiegyezést követő esztendőök magyarságának túlnyomó többsége, a polgárság, is úgy látja, hogy a politikai és kulturális fejlődés fénykora köszöntött a magyar hazára. A sajtóban megvitatott nagy nemzeti célokat csodálattal veszi tudomásul, a Deák, Eötvös és Arany nemzedékének irányítása alatt álló közéletet meg irodalmat őszinte bámulattal szemléli, és a körülötte zajló élet lendületében egyre nyomasztóbban érzi megszokott életkereteinek, mozdulatlan-ságának, passzivitásának korszerűtlenségét. A beolvadásra hajló polgár a legmélyebben meg van győződve arról, hogy csak úrisága, azaz magyarsága útján válik a nemzet hatalmas munkaközösségének igazi részesévé; a társadalmi emelkedésben fokozott lehetőséget lát arra, hogy tevékenyen bekapcsolódjék az államépítés serény munkájába. Ez az építő munka pedig a haladást szolgálta, s a haladástól a fogékonylelkű, a művelődés vágyától hevített magyar-német polgárság zárkózhatott el legkevésbé. A haladás volt szinte egyedüli eszménye, melyet a felvilágosodás óta sértetlenül megőrzött, s amelyhez a hagyományszakadás és új hagyományteremtés éveiben mint német polgári múltjának sovány örökségéhez kétszeresen ragaszkodott. A változott kor új életütemének megfelelően a haladás most iparkodássá lendül: *iparkodás* a társadalmi emelkedés szándékával és reményével beolvadó polgár vezérszava. Az iparkodás kiterjed az egyéni és közösségi élet minden mozzanatára. Elismerjük, hogy ez az iparkodás olykor kíméletlen, olykor súlyos lelki fogyatkozásokat, műveltségbeli hiányokat is takar.

De ki boncolgatja az iparkodás rejtélyeit? Legkevésbé bizonyára maga az iparkodó polgár. A polgár nem tétovázik, nem bábozik, hanem minden szorgalmát, energiáját, józanságát latba veti, hogy úrrá legyen, s még inkább, hogy fiából urat neveljen.

Az úriság-magyarság összefonódását, oksági kapcsolatát legvilágosabban nem az igazi városi polgárságnál szemlélhetjük. A falusi gazda- és kisiparosréteg városba szakadt tanult fiának pályája tisztában tárja eléink a folyamatot. Az úrrá lett «sváb» emelkedése nyilvánvalóbb, ha szembeállítjuk szülőfaluja társadalmával, mint a városi polgáré, mert ennek kör nevezete is kénytelen hozzáidomulni a társadalmi élet fejlettebb, formáihoz ér, a városban vezető magyarsághoz. Persze, a falusi «sváb» hosszú ideig — a módosabb gazdarétegnél szinte máig — nem a társadalmi emelkedés, hanem a vagyonmentés szándékából lesz úrrá és magyarrá. A sváb gazda gondosan örökdió osztatlan vagyona, földje fölött, s örül, hogy egyik fiát föld helyett iskoláztatással fizetheti ki. De az úri életpálya lassankint a vagyonmentés szándékától függetlenül is vonzóerővel kap: a falujától legtöbbször távol élő tanult sváb fiú emelkedő karrierje a faluban is megindítja az öncélú társadalmi vetélkedést, a fényes példa követésre buzdít. Az úri életforma pedig a svábnak maradt falusiak között is elválaszthatatlanul összeforr a magyarsággal: a pesti születésű *Triebnigg-Pirkhert* Ella, a *dunántúli* svábság életének finom ízlésű és jóindulatú rajzolója, egyik regényében (*Ums Erbe*) falusi mesterembert szólaltat meg, aki ezt mondja úrivá nevelt leányának: «Azt gondoljátok tán, parasztok vagytok, hogy németül beszéltek?» Az úr magyar, nem is beszélhet tehát másképpen, mint magyarul.

Az úriság-magyarság kapcsolata elevenen él a kisebb vidéki városok társadalmának tudatában is.

Ezekben a városokban rendszeresen a megyénél szolgáló gentry a közvetlen, elbűvölő mintakép. A polgárság ízlésében, viselkedésében, gondolkodásában a gentryt először utánozza, aztán versenyre kel vele. Es a polgárság győzi a versenyt; az «előkelő» hivatalnoki pályára tóduló fiai minden esetben frissebb energiával, sok esetben nagyobb szaktudással is indulnak útnak, könnyen felülkerekednek hát a gentryn. A győzelem előfeltétele azonban a teljes beolvadás. A vidéki városok zárt társadalmában különösen az asszonyok nagyravágyása egyengeti a magyarosodás útját: lázas gyorsasággal eltüntetnek mindent, ami az «úriemberek» társaságától elválasztja őket. «Svábnak» lenni annyi jelent, mint megmaradni a társadalmilag lenézett alsó néprétegekben. Minden, ami «sváb», kívül esik a «jó» társaságon, és valahogyan a kültelekre emlékeztet. Csoda-e, ha ilyen körülmények között pl. a temesvári német színház elsősorban a «sváb» polgárság örömujjongása közben szűnik meg? *Herczeg* Ferencet, a verseci patikus és polgármester fiát a magyar nacionalizmus hatalmas teremtőereje formálja magyarrá,— ebben egy úton jár a reformkor beolvadt polgárságával — de még jó félszázad távolából is meggyőzően szemlélteti a társadalmi emelkedésnek és magyarosodásnak ifjúkori környezetében rendkívül eleven kapcsolatát, mikor *Emlékezései*-ben ezeket írja: «Akkoriban azt tartották a Délvidéken, hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azonfelül magyarnak kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni», *Herczeg* itt a délvidéki úri társadalom felfogását tolmácsolja, de saját egyéni meggyőződése is meglepően közei áll a magyarosodás társadalmi megítéléséhez, amikor az «*Emlékezések*» végén megjegyzi, hogy «a kapás ember lehet sváb vagy tót, kultúrember azonban Magyarországon csak magyar lehet.» Es talán nem túlzás azt mondani, hogy ebből a

szemléletből Herczeg írói munkájába is került valami: mindig erősen vonzódik a magyar úri osztály világához és alakjaihoz. A németiség társadalmi aláértékelése nemcsak a délvidéki Jómódú polgárság Jtórében válik szokássá: a pozsonyi, soproni meg szepesi tekintélyes polgár — ha kisebb mértékben is — szintén azonosítja az «urat» a magyar emberrel, míg németen egyre inkább kisiparost, szőlőművest vagy munkásembert ért.

Nehezebb meglátni a társadalmi emelkedés és magyarosodás összefüggéseit a főváros beolvadó polgárságánál. Itt a főváros nagyvárosi fejlődése önmagában is kielégítheti a polgárság növekvő társadalmi becsvágyát és igényeit. Nem régen a pest-budai polgár olykor elment a színházba, farsangkor elvitte lányát a bálba, de egyébként társas életének középpontja a polgári lövölde volt. A nagyvárosi élet fejlődésével a vagyonosabb polgárságból *Burzsoázia* lesz. Örül, hogy Pesten is talál annyi szórakozást, akár Párizsban, és különösen büszke, mikor azt olvassa az újságban, hogy a magyar főváros jobban hasonlít Párizshoz, mint a német birodalom vagy az osztrák császárság bármely városa. Az egykorú megfigyelők szerint a pesti polgár egyre hajlékonyabbá, mozgékonyabbá válik, megvan benne a régi jó bécsi polgár pezsgő életkedve, de van benne munkaszeretet és komolyság is, ha nem is annyi, mint az északnémetben. De éppen rugalmassága, mozgékonyága kelti fel benne azt a vágyat, hogy mindenben hasonuljon új, fényes környezetéhez. Könnyen járja át «a magyarság beolvasztó tűzereje», hiszen a beolvadás útján úrrá lesz a szónak abban az értelmében, melyet addig csak áhítattal vagy irigy sóvárgással használt. A magyarosodás tehát a budapesti polgárnál is az európaisodással társadalmi emelkedéssel szoros összefüggésben lesz iparkodásának tárgya, A magyarosodó

polgár különös gondot fordít arra, hogy elsajátítsa az önkormányzati és parlamenti tevékenység fogásait, mindenekelőtt pedig az ékesszólás művészetét, mely a közéleti emelkedés elengedhetetlen előfeltétele.

Számos hitelt érdemlő tanúnk van arra, hogy a neszbudai polgárság jó része a magyarosodást lényegében társadalmi ügynek fogja fel és elsősorban társadalmi előnyeit igyekszik értékesíteni. A «budapesti társaság» szemlélője úgy látja, hogy a «nyárs-polgári kaszt-gögg» a hetvenes években a polgárság társadalmi becsvágyának hallatlan fokozódásával új irányt vesz. A polgár minden áron az úri osztályhoz akar hasonlítani. Hasonulása két irányú: a polgári osztály fiai otthagyják apáik foglalkozását, és a közhivatali pályákra tódulnak, ilyen módon követve az elszegényedett köznemes-ivadékokat. A polgárság «rangvagyó kapkodása», «fényelgési viszketegsége» olykor bizony fonák formában mutatkozik. Fiait taníttatja, de nem hajlamuk, tehetségük szerint, hanem azért, hogy valamilyen protekció segítségével minél előbb hivatalba segítse őket. Ha a polgárral «Bruderschaft»-ot iszik egy vasúti igazgató sógora, rögtön átteszi fiát a gimnáziumból a reáliskolába, abban a reményben, hogy így hamarabb szoríthat gyermekének a vasútnál hivatalt a protekció. A polgárság egy másik része beházasodás útján, próbát közeledni a gentry-osztályhoz. A vagyonos polgár — iparos, kereskedő — nem szívesen adja leányát lateinerhez, hanem házassági terveket szöve a birtokos osztály felé kacsingat: jöjjön csak akár szegény, vagy fülig eladósodott birtokos vagy bérlő, szívesen látja leánya mellett, mert őt is közelebb viszi a bámult és áhított gentry-életformához. Persze, a lenézett «lateiner» nem közhivatalnokot jelent. Sőt! A polgári réteg megfigyelői egyértelműen megjegyzik, hogy a polgár leginkább méltóságos urat

vagy jobb híján legalább írkokot kíván vőül: mindenesetre hivatalos tekintélyű embert, olyant, akit a hajdú megsüvegel. Ha csinos hajadon vagy menyecske-lányukkal vagy sógornőjükkel magasabb miniszteri hivatalnok köt ismeretséget vasúton vagy gőzhajón, — mindjárt odavannak az elragadtatástól. Nem megvetendő vagyonuk tekintélyes részét szívesen odaadnák egy nemesi oklevélért, sőt akár egy semmitmondó rendjelecskéért is. Ezért a köz- és magánéletben minden szolgálatra kaphatók. A felfelé törekvő polgárság tehát ezen a két úton haladt, mikor társadalmi becsvágyát kívánta kielégíteni. Akármelyik útra lépett a kettő közül, a haladásnak elengedhetetlen előfeltétele vagy következménye a beolvadás volt..

Ennek a beolvadásnak mértékéről és módjáról a pest-budai polgárság bámulatos társadalmi előretörésének megfigyelői nem sok jót mondanak. Általa igen igen hűvös hangokat hallunk a gazdasági életben vezetőszerpet betöltő előkelő «német eredetű polgárokról»: nemcsak a magyar nemzeti «szellemlet világától» állnak távol, hanem még magasabb műveltségű sincsen; s ugyanez a helyzet a német származású polgárok még nagyobb tömegénél, mely mint iparos, kereskedő, ház- és telektulajdonos küzdötte föl magát a vagyonosság tekintélyt és finomabb életformát biztosító színvonalára. De talán még szomorúbb helyzetképet kapunk, ha a pest-budai polgárság «gyökeres» magyarosodásának elragadtatott bámulóihoz fordulunk. Az ember nem tudja, hogy mosolyogjon vagy bánkódjék, mikor a fővárosi élet egyik optimista szemlélője a «gyökeres» magyarosodásnak csalhatatlan ismérveit felsorolja. A «német eredetű, német nevű, német nyelvben fölnevelkedett» bürgerek magyar hírlapot olvasnak, kedvelik a gulyáshúst meg a somlyait, hortobágyi népdalt füttyörésznek és lelkük ittas a Rákóczi-

nótától. S ha még ez sem elég, gondoljunk arra az «örömtől riadó» zokogásra, melyben a hazafias érzelmeiben túlradó polgárság kitör, mikor francia költők, írók és művészek a Duna partján a vasrácson keresztül fölmásznak a Petőfi-szoborra, és a költő fejére teszik a koszorút. Valóban, kegyetlenebb részletezéssel, mint a rózsás reményekkel teli kortárs alig jellemezhetnők a polgárság tekintélyes részének ünnepet néző szemeknek szánt «gyökeres» magyarosodását!

Távol állunk attól, hogy a társadalmi ranglétrán felfelé iramlók és könnyű szívvel tüntetően lelkesezők rétegével azonosítsuk az egész polgárságot. A polgárság józanabb része szorgalmával, szakképzettségével, kötelességtudásával és szolgálatkészségével szükségképpen egyre feljebb emelkedik, legtöbbször megérdemelten jut tekintélyhez a társadalmi életben, megérdemelten kap vezető állást a közhivatalokban és a szellemi meg gazdasági életben. De ez a magyar életbe mélyebben, teljesebben* bekapcsolódó polgári réteg is látja az összefüggést a társadalmi emelkedés és a magyarosodás között: mikor *Haberhauer* János 1897 november 8-án polgármesterré választása után köszönetet mond a budapesti városatyák bizalmáért, bejelenti, hogy hálája jeléül nevét *Halmosra*, magyarosítja; természetesen, hogy bejelentését lelkes ünnepléssel fogadják. A társadalmi emelkedés és magyarosodás összefüggésének tudata csak a századforduló után halványul el egyre inkább, mikor a városi magyarok és németek annyira öszekeveredtek, hogy nagy részük népiség szempontjából alig elemezhető.

Ha most már arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy a társadalmi emelkedés reményével és szándékkal beolvadó polgárság miben látta a magyarság lényegét, s általában milyen szemlélete volt a magyarságról, elsősorban a polgári közvéleményt irányító

és formáló sajtóra kell fordítanunk figyelmünket. Tudott dolgokat ismételnénk, ha a német és zsidó származású beolvadtak gyors és erőteljes térfoglalását a sajtóban bővebben akarnók bizonyítani. De szólnunk kell ezzel kapcsolatban *Rákosi Jenő* sokat tárgyalt, sokat vitatott szerepéről. Rákosi nem a történelmi polgárság, hanem a vidékről a fővárosba áramló «sváb» réteg fia. Azonban kétségtelenül a beolvadt polgárság fáradhatatlan sereggyűjtője, gondolkodásának páratlan hatású irányítója; ragyogó újságírói tehetség, mozgékony és messzenyúló szervezőkészség birtokában alig ismert fontosabb célt, mint hogy az ország, elsősorban a főváros magyarosodásra hajló tömegeit a beolvadás útján előbbrevigye. Évtizedeken át szinte megtámadhatatlan tekintély volt, és szava sokszor nagy tömegek állásfoglalását és hangulatát döntötte el. Az asszimilált német polgárság magyarságszemléletének vizsgálatánál hozzá, a forráshoz kell fordulnunk; pályájával, a beolvadásról és a magyarságról vallott gondolataival alaposan meg kell ismerkednünk. Rákosi Jenő az *«Emlékezések»*-ben a ránk nézve tragikus kimenetelű világháború tanulságait levonva szemléli és bírálja mindazt, amit átélt és tett. Előadásának csak akkor adhatunk hitelt, ha önéletrírása mellett közvetlen megnyilatkozásokban és hatásukban is látjuk gondolatait meg tetteit. El kell ismernünk, hogy éles tekintete legtöbbször keresztülatol a visszaemlékezés fátyolán: pályája egyes eseményeinek olykor erősebb hangsúlyt ad, máskor meg a hatékonyabb igazolás kedvéért egymás mellett haladó szándékait és törekvéseit különválasztja, de általában hű és megbízható krónikása életének. Természetesnek tartjuk, hogy német származásáról, családjá német műveltségéről, környezetéről nem sokat mond. A tizennégyéves soproni bencés diák német versének, mely állítólag «igen nagy sikert

aratott» nem szabad túlságos jelentőséget tulajdonítanunk: ez a vers tartalmilag és formailag egyképpen lehetetlen, jellegzetesen önképzőköri próbálkozás; bármelyik keltői hajlamú, tősgyökeres magyar családból és magyar környezetből származó gyerek megírhatta volna, negyedik gimnazista korában. Másfelől kritikával kell fogadnunk azt is, amit az «Emlékezések»-ben a Kremsner-családnév megmagyarosításáról olvasunk. Rákosi elbeszéli, hogy új nevét, Lengyeltótiiban kapta, ahol Jankovich József gróf uradalmában írnokoskodott. Mikor már egész Somogyban ezen a néven ismerték őt — mondja tovább — írt apjának egy «vezércikknek is beváló» levelet, hogy magyarosítsa meg nevét, de ő erre csak később volt, hajlandó, mikor fia már helytartósági engedéllyel viselte a Rákosi-nevet, s első színpadi sikerével országos hírt szerzett neki. Rákosit itt nyilván cserbenhagyta emlékezőtehetsége: igaz, hogy a Rákosi-nevet már első darabjában használja, de engedély nélkül; nevét belügyminiszteri engedéllyel csak apjával együtt magyarosította meg hivatalosan. Mindez azonban lényegtelen magánügy. Bennünket csak az érdekel, amit mint hírlapíró és színházszervező tett, elsősorban a magyarságról adott tanítása, melynek lényegét másfél nemzedék beolvadt polgársága magáévá tette.

Ezt a tanítást már a «*Reform*» szerkesztője egész lendülettel hirdeti. A magyarság lényege, fennmaradásának egyetlen biztosítéka, jövőjének záloga a nyelv. Ez a nyelv csodatévő hatású: titokzatos erő van benne, s még fizikailag is átalakítja annak az agyvelejét, aki elsajátítja. A nyelv egyén és nemzetlegfontosabb faj meghatározó tényezője: «a faji jelleget ember és nemzet a nyelvétől kapja», — «a magyar fajt a magyar nyelv termeli nagyban és kicsinyben egyaránt», — «mindent a világon, minden egyéb, ha még oly fontos érdek is, a nyelv érdeké-

nek kell alája rendelnünk». Ez Rákosi magyarságtanításának a «*Reform*»-tól az «*Emlékezések*»-ig állandóan, egyforma hangsúllyal visszatérő vezérszólama. «*A legnagyobb bolond*» című romantikus regényének hőse, a Gerber Albertből lett Csongor Béla ugyan a magyar föld forrásainak, virágain játszó szellőjének bűvös erejéről áradozik, de mégis mindenekelőtt a magyar nyelv szolgálatába szegődik, mikor mozgalmat indít a főváros megmagyarosítása érdekében. Rákosi maga persze sokszoros kitartású és igyekezetű Gerber Albert-Csongor Béla: a nyelvi magyarság tételéért egész életében kemény következetességgel helytáll. Számára a nyelvművelés és nyelvterjesztés nem gyorsan tovaröppenő jelszó vagy alkalmi feladat, hanem az a munkakör, melyben meggyőződése szerint leghatékonyabban szolgálhatja nemzetét. A nyelvművelés szándéka saját írói gyakorlatában is minduntalan fellelhető, bár szándékát biztosabb nyelvérzékű kortársai szerint nem mindig sikerül megvalósítani. Már a keserűséggel teli, «de rendkívül mélyre látó *Asbóth* János megjegyzi Rákosi és asszimilált barátainak írásairól: ... «iparkodnak magyarosoknak lenni. De ez az iparkodásuk inkább azt az impressziót kelti, mintha nagy fáradsággal a nép ajkáról és olvasmányokból összehordanának magyar szólamokat és azokkal egészen inechanice megspékelnék műveiket úgy, hogy ezeknek alapjokban magyartalansága annyival inkább kiri». Sőt *Asbóth* annyira megy kritikájában, hogy inkább «semiticus fajjellemet» vél felfedezni Rákosi és munkatársai stílusában. Még fontosabb Rákosi számára, hogy a nyelvművelés szükségességét másokkal is felismertesse. Harcos természete akkor érzi magát igazán elemében, ha könyörtelenül, kíméletlenül támadja mindazt, ami szerinte magyartalan, Támadásaiban gyakran elvétí a helyes mértéket, — még az Akadémiának is nekimegy. A het-

renés évektől kezdve meg-megújuló purista mozgalmak mögött alapjában a Bákosi hirdette *nyelvi magyarság* tétele áll, és nem véletlen, hogy e mozgalmakból éppen beolvadt német honfitársaink derekasan kivették részüket. Messzire vezetne, ha a nyelv-tisztogatási törekvések főbb szereplőit külön-külön követnénk útjukon. Hogy a nyelvi purizmus a középosztálynak éppen beolvadt részében mennyire időszerű kérdés, azt legjobban a középosztály legnagyobb fiának, *Herczeg* Ferencnek 1900 február 28.-án elmondott képviselőházi beszédéből tudjuk meg. *Herczeg* ezeket mondja beszédében: «Egy fővárosban, hol a nemzeti nyelvvel szemben oly léha felfogás uralkodik, mint itt, hol egy magyar úriasszony, ha franciául beszél, és hibát ejt, szégyenli magát, mert ez a műveletlenség jele, de ahol divat dolga a magyar nyelvet idegenes kiejtéssel, - keresett germanizmusokkal fölhígítva, torz szavakkal tarkítva, kiforgatva, pongyolán, hanyagul beszélni, egy fővárosban, mely oly kevésre becsüli saját nemzeti nyelvét, kétszeres szükség volna oly tekintélyre, hol a tiszta, hamisítatlan, tősgyökeres magyar tartalmas magyar nyelvet ápolják ... Én magamról érzem, hogy mai beszédemben, mostani felszólalásomban annyi idegen szó, annyi germanizmus van . . . (Madarász József: «Igen, jegyeztem!» Derültség.)» *Herczeg* szavainak lelkes visszhangja a sajtóban és a beolvadt polgári társadalomban azt mutatja, hogy a beszéd valóban sokak gondolatait szólaltatta meg. Ez a társadalom teljesen magáévá tette a nyelvi magyarság tételét, s így természetesen a nyelv-tisztogatásban látta egyik legfontosabb nemzeti feladatát. Amikor a múlt századvégi polgárság sok kemény bírálójával együtt készséggel elismerjük, hogy a beolvadt társadalom messze eltávolodva Széchenyi felfogásától a nyelvi magyarság vallásával valóban sekélyesebb, külsőlegesebb, magyarság-

szemléletnek szerzett érvényt, nem nézhetjük tisztelet és megindultság nélkül becsületes iparkodását, mellyel legjobb meggyőződése szerint az egységes magyar nemzettest teljes értékű tagjává akart lenni.

Nyelvünk tisztaságát legsúlyosabban a germanizmusok veszélyeztetik — hirdeti Herczeg. A mindenféle formában fenyegető *germán veszedelem, képzete* és az ellene való védekezés Rákosi és az őt követő beolvadt polgári társadalom magyarságfelfogásának egyik legjellegzetesebb vonása. Természetesen következik ez a nyelvi magyarság tételéből: a magyarságot nyelvében semmi sem fenyegette közvetlenül olyan mértékben, mint a német politikai vagy művelődési gyámkodás. Rákosi jórészt német légkörű, német lakosságú fővárosban kezdi hirdetni, hogy a nemzet «jellemé nyelvének fenséges képére van teremtvé». A németségben látta nyelvterjesztő törekvéseinek legkomolyabb ellenfelét, s magától adódott, Hogy a nyelvterjesztés hatékony eszközeiül szánt lapjai meg a Népszínház legalább olyan mértékben irányultak a németség ellen, mint amennyire a magyar nyelv ügyét szolgálták. A *(Budapesti Hírlap)* alapításánál saját vallomása szerint leginkább az a gondolat foglalkoztatja, hogy miután «hat éves színházi háborújában» megverte a pesti német színházat, most a fővárosban túlságosan elterjedt német újságok ellen indíthat hadat. Állandóan minden erejével a «germanizálás», a «német invázió» ellen küzd. Folyton a főváros visszánémetesítésének réme lebeg szeme előtt. «Németséggel pedig alá vagyunk aknázva, ha nem vigyázunk, akkor robbantanak fel bennünket, amikor erre nézve a lehetőségük megérkezik». Egyetlen menedékünk, e veszéllyel szemben magyarságunk, s ez Rákosi szerint egyenlő a magyar-nyelvvel.

Hogy Rákosinak sikerült a «germanizmus» állítólagos veszedelmét beolvadó német értelmiségünk

széles rétegében felismertetni, azt meggyőzően bizonyítja a polgári osztály fiainak tevékeny közreműködése a magyar nyelvterjesztési mozgalomban. Ha a magyar nyelv jogaiért küzdő, sorsáért aggódó polgár megmozdulásának indokait kutatjuk, csaknem kivétel nélkül a Rákosi hirdette «német veszedelemre» bukkanunk. A Népszínház megteremtése körül jelentős érdemei vannak *Steiger* Gyula törvényhatósági bizottsági tagnak: néhány társával minden befolyását latbaveti a városházán a «magyar nyelv új védőbástyája» érdekében, és keresztülviszi, hogy a főváros az Operaház mai helyén telket ajándekoz a hazafias célra. Pest és Buda egyesítése után ugyancsak *Steiger* tesz indítványt a törvényhatósági bizottságban a magyar tárgyalási nyelv egyedüli használatára, noha a vezető magyar politikusok óva intenek minden elhamarkodott túlzástól. Hiába hívja össze *Steinacker* Ödön a budai polgárokat, arra buzdítva őket, hogy követeljék a hivatalos ügyiratok kétnyelvű kiállítását; *Steiger* társaival a főváros visszanesimítésének ismert rémét idézi, és *Steinacker* nem kapja meg indítványához a szükséges számú aláírást. *Steiger* később mint a Józsefváros országgyűlési képviselője is megőrzi harckészségét mindennel szemben, ami német: az «*Emlékezések*» írója különös melegséggel emlékezik meg a derék polgárról, mint hűséges fegyvertársáról, a magyar-német polgárság — akár a múltban — ismét a német *szín*-*Jmzat* támadja legszívósabban, mint a közvetlenül fenyegető «német veszedelem» megtestesítőjét; mikor a színház 1889-ben leég, és a nemzeti közvélemény tiltakozik felépítése ellen, e közvélemény leghangosabb képviselői a városháza német származású tanácsurait. S mintha a publicista Rákosi vezérszólamait olvasnók egy elkeseredett polgár röpiratában, melyet «*Magyar vagy német színház*» címen gróf Szapáry Gyula miniszterelnöknek ajánl, mikor

a budapesti városházán elvben mégis hozzájárulnak új német színház építéséhez: «ez a legújabb, ártatlannak látszó trójai faló — a német színház — ha felépül — nemsokára ki fogja belsejéből bocsátani vasas lovagjait, kik nyílt harcot folytatnak majd a magyarság ellen, és vérszemet kapva fogják megakasztani fővárosunk magyar szellemének fejlődését». Érdemes szembeállítani a német veszedelemtől rettegő beolvadt polgár intelmeivel Gyulai Pál fölényes mérsékletre valló felfogását a német színház kérdésében. Gyulai leinti a röpirat «mesterkélrt retorikájuk szerzőjét és az utóbbi időben igen megsza- porodott hasonló gondolkodású hírlapírókat, akik «azt hiszik, hogy a nemzetiség nevében minden erőszakosság jogos: a cél megszenteli az eszközt». Nem kétséges, hogy a német színház ügyében engedékenyebb városházi urak úgy gondolkodtak mint Gyulai. Mennyivel érzékenyebben reagált a német veszedelemre a Rákosi szellemi táborához tartozó beolvadt polgárság!

Bákosi azonban a német veszedelem hangoztatásában és felismertetésében nemcsak azokra az erőkre gondol, melyek a nyelvben rejlő magyarságunkat az országon belül vagy éppen csak a német légkörű fővárosban veszélyeztetik. A *magyarságot szerinte belülről és kívülről egyformán fenyegető «német veszedelem» egész világpolitikai szemléletének középpontjában áll, s a bismarcki birodalom megalakulását megelőző események alkalmat adnak arra, hogy a legnagyobb buzgalommal hirdesse a «veszedelem» nagyságát, és meggyőzni iparkodjék közvéleményünk, főképpen a beolvadt polgárság jórészét németellenes magatartásának helyességéről. A «Reform» első hónapjai egybeesnek a porosz-francia háborúval. Rákosi az egész háborút a porosz hatalmi terjeszkedés terhére írja, és minden erejével harcol ellene. Hiába intik, kapacitálják őt meg barátait, hiába igyekeznek*

rájuk hatni — semmi sem segít. A «*Reform*» munkatársai örülnek, hogy Bismarck állítólag huszonnégy órán belül megkapja lapjuk minden cikkét. Rákosi az «*Emlékezések*»ben. a világháború után kialakult helyzetet szemlélve igyekszik indokolni a «*Reform*» állásfoglalását. Ezt az indokolást már csak azért is figyelembe kell vennünk, mert mindazok, akik Eákosit választják az asszimiláltak ellen intézett támadások célpontjává, megfélelkeznek vagy nem vesznek tudomást róla. De figyelembe kell vennünk azért is, mert az «*Emlékezések*» írója egy szóval sem mond többet, mint amit a «*Reform*» szerkesztője hirdetett. Ha a németek győznek a franciákkal szemben 1870-ben — így gondolkodik Rákosi — és létrejön a német egység, akkor ez a hatalmas egység «természetes súlyának nyomása szerint fejlődik tovább, és legközelebbi állomása lesz Ausztria visszakebelezése Németországba, bármely formában. És ezzel megint odajut Magyarország, ahol Königrätz előtt volt, az egész németiséggel ismét közvetlen szomszédságba és most már a régi osztráknál sokkal súlyosabb veszedelembé: a nagy fiatal német egység germanizáló hatása és törekvése alá». Rákosi szerint a német győzelem veszélyezteti a kiegyezés által teremtett közjogi helyzetünket, és sokkal súlyosabb önvédelmi harcba kergeti a következő nemzedékeket, mint aminőt négyszáz éven keresztül apáink vívtak. Ezt az álláspontot képviseli a «*Befonn*» az egész politikai világgal szemben, amely Poroszország mellett áll. A magyarosodó német polgárság ellenben sokszor tapsol a «*Reform*» cikkeinek. Ha a polgárság magyarosodásán lelkesülő kortársak ismételten rámutatnak arra, hogy a beolvadó polgári réteg különös rokonszenvet érez minden iránt, ami francia — a franciabarátság egyik tüntetésszerű megnyilvánulásával már találkoztunk — úgy ebben jórészt Rákosi és a «*Reform*» céltudatos munkájának eredményét kell látnunk.

És a sokat idézett német veszedelem a porosz-francia háború győzelmes befejezése után olyan formában jelentkezik, hogy Rákosi minden romlátását legalább átmenetileg igazolni látszik és propagandáját jóidőre szinte fölöslegessé teszi. A «*Schulverein*» sokat emlegetett akciójára gondolunk, arra a körülbelül másfél évtizedes sajtóhadjáratra, melyet német és osztrák körök indítottak a magyarság ellen a magyarországi németiség vélt sérelmeinek feltárására és orvoslására. Ez a sajtóhadjárat sokáig befolyásolta az egész magyar közvélemény magatartását a németiséggel szemben, mindenekelőtt pedig alaposan fölkaparta a magyar-német polgári tömegeket, *nyílt* állásfoglalásra kényszerítve az óvatosokat és tartózkodókat is. Mozgató erőit, tartalmát, lefolyását és visszhangját tehát a legnagyobb figyelemmel kell megvizsgálnunk. Újabban ezt a sajtóhadjáratot szívesen hozzák oksági kapcsolatba a hatvanhét után nagy lendülettel megindult beolvadási folyamattal és Rákosi meg a «*Reform*» németellenes propagandájával; visszahatásnak tekintik a magyar részről történt kezdeményezésre. A német mozgalom mögött álló erőket vizsgálva ezt az oksági kapcsolatot kétségbe kell vonnunk: lehet, hogy a «*Schulverein*» akcióját a hazai német polgárság helyzetének alakulása a kiegyezést követő években különösen időszerűvé tette a vezetők ítélete szerint, de a birodalmi és ausztriai német nacionalizmus fejlődése azt mutatja, hogy az akciónak polgárságunk helyzetének alakulásától, tömeges beolvadásától függetlenül is szükségképpen meg kellett indulnia. Ugyanez áll megfordítva is: Rákosi és lapjának németellenes magatartása természetesen adódott a nyelvi magyarság tételeiből; nem a német iskolaegyesület akciójának reakciója volt, bár el kell ismernünk, hogy a sajtóvita alaposan megerősítette a magyar közvélemény előtt.

A «Schulverein» sajtóhadjáratának több hulláma volt; a publicisztikai harc szenvedélyes légköre és szellemi tartalma a birodalmi német közvélemény egy részében már az 1868.-i magyar nemzetiségi törvény tárgyalása folyamán kialakult, de a sajtótámadásoknak csak a franciák fölött aratott győzelem és a birodalom alapítása után hatalmasan megnövekedett német öntudat adott igazi lendületet; ekkor indul meg a támadások első hulláma. A német értelmiség egy része a birodalom létrejöttével nem tekintette lezártnak az államegység és népesség kialakulásának folyamatát, sőt fájdalmas csalódással látta, hogy az új birodalom a bel- és külpolitikában egyformán kompromisszumokra hajlik, ezek a kompromisszumok pedig szerinte a németség belső népi erőit nemcsak számításon kívül hagyták, hanem egyenesen veszélyeztették. A német értelmiségnek ez a rétege az 1871-ben megvalósult «kiszémet» megoldást elhibázottnak tartva, továbbra is az 1848 óta egyre határozottabban kibontakozó «nagy-német» terveket szötte: az osztrák tartományok egyesítését a birodalommal, a keleti határok kitolását a Njemen vonaláig, 4élkeleten pedig német befolyás alatt álló nemzeti államok létesítését a Fekete-tengerig. Az ilyenféle tervek és törekvések leghatékonyabb szellemi rugója a német univerzalizmusba vetett hit volt, s ez a hit a középkori császárság dicsfényes képéből merített erőt és történeti igazolást. *Wagner* Richard mondotta 1865-ben, hogy a német dicsőség képzete nem választható el a középkori német császárság vagy hozzá hasonló birodalom feltámasztásának vágyától, s hogy ennél a gondolatnál még a legbékülékenyebb német embert is hatalmi vágy, más népek feletti uralom szándéka fogja el. Ezt a felismerést meggyőzően igazolták a nagy-német mozgalom szellemi vezetői. A középkori német császárság távoli, elérhetetlennek látszó

ábrándképe mellett azonban a nagynémet eszme-körnek közelebb álló politikai és szellemi táplálói is voltak. II. József racionalista, gyakorlati célzatú államterve a nagy német publicisztikában hatalmas nemzeti egységállam megteremtésének tragikusan összeomlott kísérletévé magasztosult, intó és ösztönző példát adva a jövőre. Látni fogjuk, hogy a német népi öntudat képviselőinek közösségérzésében, főképp történeteszemléletében is jozefinista emlékek elevenednek meg, amint már a népi öntudat felé-mutató felvilágosult magyar-német patrióták is meleg rokonszenvvel kísérik II. József egységesítő törekvéseit. S egy futó pillantás napjaink német politikai irodalmába könnyen meggyőzheti az elfogulatlan olvasót arról, hogy a jozefinizmus maga a népgondolat jegyében terjeszkedő néemetség előtt is elevenpéldaként áll. Úton-útfélen olvashatjuk a legilletékesebb politikai írók tanulmányaiban, hogy II. József, elődei súlyos mulasztásait jóváteendő, az utolsó órában emberfölötti erőfeszítéssel próbálta megmenteni német népe egységét; ha a sors csupán negyven esztendő-t engedett volna munkájához, s ha utána csak két nemzedék folytatja a megkezdett munkája valószínűleg sikerül a csoda; de mikor alig tízévi uralkodás után testben és lélekben megtörve meghalt, műve is sírba szállt vele. A jozefinizmus mellett hatékony ösztönzést kapott a nagynémet mozgalom a német univerzalizmus romantikus hirdetőitől is. Nem vonultathatjuk fel egyenként a nagynémet gondolkör minden szellemi előkészítőjét, csupán *Paul de Lagarde* politikai hitvallására utalunk. Lagarde a német probléma megoldásának súlypontját — szellemi elődeihez hasonlóan — a monarchia országaiban látta; ezeket a néemetség fölényének biztosítására sűrűn tele akarta rakni német telepekkel, meggyőződése szerint egyedüli lehetőséget adva ezzel Ausztria megmentésére.

Ezekből a gondolatokból tevődik össze a nagynémet mozgalom programja: befelé a népi-nemzeti erők tudatosítása és fokozása, gondos kiküszöbölése mindannak, ami fajilag és szellemileg nem német, kifelé a német kisebbségi szigeteknek a népi egység tudatában való összefogása. A népi öntudat hirdetői ezeket a kisebbségi szigeteket először nyelvükben és műveltségükben akarták egészséges tartalékként a_N német néptest számára megőrizni, hovatovább azonban az anyaországtól elszakadt németek településtörténetéről és műveltségterjesztő hivatásáról alkotott elméletek kíséretében a kisebbségek lakta területek kulturális, sőt politikai vezetésére is igényt emeltek. Természetes, hogy a nagynémet gondolkodás a monarchiával kötött szövetséget is egészen másképpen értékelte, mint a hivatalos német külpolitika s a németség nyomására szolgáló eszköznek tekintette. A nagynémet program — a birodalmon első élő idegen néptörédek beolvasztása, a külföldön élő németség erőteljes védelme bizonyos ellentmondást rejtett; ezt a mozgalom publicistái is érezték, de meggyőződésük az volt, hogy a német felsőbbrendűségbe vetett fanatikus hitükkel szemben minden bírálatnak el kell némulnia. Újra meg újra arra hivatkoztak, hogy a népek nem egyforma értékűek, s hogy sértés lenne a németeket egy sorba állítani a csehekkel vagy a magyarokkal, mikor a németség századokon keresztül számtalan bizonyítékát adta fölényének. Kivételt ennek a gondolatsornak magyar vonatkozásai szempontjából egyedül List politikai felfogása alkot; ő is nagyszabású telepítéssel kívánta a monarchia németségét erősíteni, de a magyarországi német telepések feladatát abban látta, hogy az ország művelődésének emelésére fenntartás nélkül — népi sajátosságuk feláldozásával is — jó magyarokká váljanak. Érthető, hogy a «Schulverein» előidézte sajtóvita magyar résztvevői isme-

telten és nyomatékkal hivatkoznak a kitűnő német nemzetgazdászra. List hatalmas germán-magyar birodalomról álmodott, melynek irányításában egyaránt részt juttatott a német meg a magyar szellemnek. A nagy nemzetgazdász merész, de jóhiszemű elgondolásának azonban legfeljebb lenéző mosoly jutott azok részéről, akik a nagynémet tervek igézete alatt állottak.

Még fokozottabb mértékben voltak meg a német népvédelmi törekvések hangulati előfeltételei Ausztriában; itt Julius *Krickl*, az első bécsi tornaegyesület megalapítója baráti körével mindjárt a kiegyezés után megkezdte a német nemzeti érzésű értelmiség szervezését és a következő év elején kész politikai programmal lépett a nyilvánosság elé. Igazi lendületre ez a német mozgalom azonban, csak mintegy másfél évtized múlva kapott. A bécsi «*Deutscher Leseverein*»-ben, majd a «*Deutscher Club*»-ban és a «*Deutschnationaler Verein*»-ben tömörült intelligencia a dualizmus megalakulása óta mindinkább eltávolodott az államgondolattól, nem a soknyelvű és népű monarchiát tekintette igazji hazájának, hanem azt a meggyőződést vallotta, hogy népi jellegét teljesen csak úgy biztosíthatja, ha csatlakozik a birodalomhoz. *Taaffe* kormányrendszere, mely a monarchia németjeit és szlávjait egymás ellen játszotta ki, fokozta ezt az idegenkedést az államgondolattal és államvezetéssel szemben, és megerősítette azt a törekvést, hogy a németiség — addig is, míg a birodalomhoz csatlakozhatik — saját erejéből teremtsen elő a biztosítékokat népiségének csorbítatlan megtartására. Természetes, hogy először ebben a légkörben érlelődött gyakorlati szervezetté a német népiség védelmének gondolata. 1880-ban Bécsben megalakul a (*Deutscher Schulverein in Österreich*), majd a következő évben egymásután támadnak a német nemzeti iránynak folyóiratai és lapjai. A mozgalom lassan-

ként Ausztria egész németiségét munkára serkenti: gyors egymásutánban alakult nemzetvédelmi egyesít-, leték szervezik a harcot a hivatalok, iskolák német nyelve s a németiség gazdasági érvényesülése érdekében. Természetes, hogy a nagynémet irány osztrák képviselői a magyarországi németiség érdekében is élénk propagandát fejtettek ki. De propagandájuk súlypontját jóidőre a birodalmi német szervezetekbe helyezték át, ahol munkájuk saját szempontjukból veszélytelenebbnek, az ügy szempontjából pedig hatékonyabbnak ígérkezett. Csak később, a század-, forduló körül, a délvidéki «magyar-német néppárt» megalakulásával kapcsolatban állottak az osztrák jgagnémet körök közvetlen mozgatótként a magyarországi német nemzetiségi törekvések mögött. Propagandájuk eredményeképpen 1907-ben Bécsben megalakult a «*Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn*», mely évnegyedes folyóiratában («*Deutsch-Ungarn*») keményen támadta a magyar nemzetiségi politikát. A mozgalomnak ez a szaka azonban már kívül esik a «Schulverein» sajtóhadjáratának kerekein.

Kezdetől fogva a magyar viszonyokat kísérte figyelemmel az osztrák példa nyomán 1881 őszén Berlinben megalakult «*Allgemeiner Deutscher Schulverein*», mely később a külföldi németiség érdekeinek védelmére szolgáló szövetséggé alakulva át, ma is működik. Az alapítási tervzet szerint az egyesületre elsősorban a magyarországi és erdélyi németiség helyzete miatt volt szükség. A tervzet szenvedélyesen támadja a magyarságot, «mely a németeknek nemcsak a török uralom alól való felszabadulását, hanem egész műveltségét is köszönheti», s most íme hálátlanul a felszabadítók és kultúrárt terjesztők el-, nyomásával fizet. Ismert szólamok ezek: a magyarság ellen indított sajtóhadjárat folyamán hol rikítóbb, hol halványabb változatban állandóan vissza-

térnek. Jellemző, hogy a birodalmi német iskolaegyesület legtöbb, igazán aktív tagja vagy osztrák származású vagy közvetlen kapcsolatot tart fenn osztrák nacionalista körökkel. Ebből az egyesületből indul ki a publicisztikai harc második, legerősebb hulláma. Az 1890-ben megalakult «Alldeutscher Verband» aztán átfogó politikai programot ad az osztrák és birodalmi német iskolaegyesületben mintegy két évtized óta élő törekvéseknek és ellenünk is a támadások újabb, harmadik hullámát indítja meg. A német és osztrák magyarellenes sajtóhadjárat szellemi tartalma több mint másfél évtized folyamán nem változott, csak lendülete erősödött vagy gyengült; mikor a nagynémet szövetség elindítja a hírlapi harc harmadik rohamát, ez már nem hoz új gondolatot és mozzanatot, hiszen a nagynémet eszmekor egész szellemi fegyvertára kezdettől fogva teljes készütségben előttünk áll könyvekben, röpiratokban és cikkekben. Joggal alkalmazta ezekre a védekező magyar sajtó a «*pangermán*» jelzõt, mely ekkor tűnik fel publicisztikánkban, később azonban tartalmában mindinkább elhomályosul. (Legújabban teljes a zürzavar a jelző körül: még olyan merész képzeletű «szakértõnk» is akad, aki a *pán-t* a szláv nyelvekre hivatkozva valami *úr-félének* fordítgatja!) Egyébként ennek a harmadik hullámnak igazi ereje sem volt már: nem keltett különösebb visszhangot sem a magyar, sem a német közvéleményben. A publicisztikai harc ellanyhulása már korábban megfigyelhető, s kétségtelenül része van benne *Bismarck* diplomáciai művészetének. A nagy kancellár nemcsak helytelenítette a nagynémet körök beavatkozását a magyarországi németiség sorsába, hanem több ízben határozottan leintette a túlbuzgó népvédelmézõket és kemény szavakkal elítélte a magyar-német viszony felelõtlen megzavaróit. Magatartása erősen hozzájárult ahhoz, hogy — főképpen

a birodalom és a monarchia között megkötött szövetségi szerződés óta — a birodalmi kormánykörök növekvő rosszalása kísérte a nagynémet propagandát, mely ily módon egyre inkább elszigetelődött és vesztett hatóerejéből.

A magyarelleses sajtóhadjárat első hulláma közepette Arany László emeli fel komor sötétlátó szavát: «*A hunok harca*» keserű hangú intelem a költő szerint zsibbadt csöndben, halálos nyugalomban elmerülő magyarsághoz. A költő «hős» Eduard Kattner és «vitéz Franz von Löhen alakját idézi, akik azon vannak, hogy a magyart «felborzolt tollal» leverjék, pörrel letiporják. Eduard Kattner a nagynémet eszmék szürke közkatona: a magyarországi németiség érctekében írt néhány cikke figyelmet keltett ugyan, de a hírlapi harc további folyamán eltűnt a hadiszíntérről, s nevét ma már a német népi mozgalmuk történetírói sem ismerik. Franz von Löher müncheni egyetemi tanár ellenben a német ügy legszívósabb és legnagyobb készültségű harcosa volt: az augsburgi «*Allgemeine Zeitung*»ban megjelent cikke indítja meg a német sajtótámadásokat, s bizonyára nem véletlen az sem, hogy a publicisztikai harc az ő halála után feltűnően elcsendesedik. Löher első cikkéből, vagy — mi itt ő állítja — az ellene támadt felháborodás és tiltakozás visszhangjaként alakult ki 1874-ben Lipcsében kiadott terjedelmes kötete «*Die Magyaren und andere Ungarn*». Ez a könyv egy évtizeden keresztül mint valami ősforrás táplálta és a tudományos hitelesség látszatával ruházta fel a német sajtó támadásait a magyarság ellen. Löher széles keretben veszi kritikai vizsgálat alá a magyar állami életet, főképp természetesen kormányaink politikáját a nem-magyarok népezzel szemben. Fejtegetéseinek mindenképpen a tárgyilagosság látszatát igyekszik adni: hangsúlyozza őszinte magyarbarátságát, és főképpen a magyar

földművelő nép és a magyar nő jellemzésében igazán nem fukarkodik elismerő jelzőkkel. A magyar paraszt Löher szerint a nemzet igazi ereje, egészséges, friss energiákkal teli embertípus, akiről csak a tudatlan hiszi, hogy félvadon, tétlenségben él. Életmódjában, gondolkodásában valami előkelő, nemes vonás van; nincs nála jobb bajtárs, hűségben, becsületességben, őszinteségben hasonlítlanul különb akár az angolnál, akár a franciánál vagy az olasznál. Hasonló elismerő bírálatot kap a magyar nő is: lelkesedésben, önfeláldozásban, hazaszeretetben nincsen párja. A német asszony bizony nyomába sem ér műveltségben és a haza ügyei iránt való érdeklődésében. Hasonló rokon-szenvre valló megjegyzésekkel ismételtén találkozunk a magyar föld. és társadalom szemléletében. De ezeknél a részleteknél fontosabb számunkra körülmény, hogy Löher könyvéből élénk tárul a sajtóvita egész anyaga. A hírlapi harc többi résztvevői csak az ő gondolatait és érveit ismétlik, fokozzák és színezik új bizonyítóanyaggal.

A vita középpontjában természetesen a magyarországi németség elnyomásának vádja áll. Ez a vád — mint a publicisztikai harc megindulásának közvetlen oka — az összes támadók érzése szerint a legszélesebb bizonyításra szorul. A németek elnyomása Magyarországon a tatár és török pusztításánál is nagyobb csapás — írja a *«Preussische Jahrbücher»* egy ismeretlen cikkírója — mert azok gyorsan múltó szélviharként csupán leveleket téptek az ágakról, míg a mai Magyarországon fölülkerekedett sovinszta hullám gyökerestől pusztítja ki a németség életfáját, A németség elnyomásának végső oka a féktelen németgyűlölet, a magyar ember legmélyebben gyökerező érzése. Ezt a gyűlöletet a történet tapasztalatain és a német terjeszkedéstől való félelmen kívül nem kis részben a magyar úrhatnamság valami sajátos társadalmi gőg táplálja, mely megvetéssel for-

dul el a németeket jellemző kalmár és iparos kispolgári életformától. A németiség s általában a nemzetiségek elnyomása Magyarországon sajátságos színjátéokra vezetett: egy nép az államban élő többi nép adóját arra, használja fel, hogy ezeket népi kultúrájukban elnyomja. Löher és követői, különösen Friedrich Rudolf *Heinze*, a heidelbergi egyetem büntetőjogásza, természetesen keserű gúnyval támadják a névmagyarosítást is: ez szerintük a legturcsább magyar különlegesség; sikerét c\$ *német polgár nagyravágyásának, a társadalmi emelkedés ösztönének* köszönheti. «Angliában és Franciaországban senkinek sem jut eszébe a Göscheneket, Brandokat, Hausmannokat vagy Schneidereket arra ösztökélni hogy sikeresebb-haladásuk érdekében becsületes jó nevüket megváltoztassák». A német polgár ragyogó példaképe a névmagyarosításban a zsidóság. A zsidó különös szeretettel választ régi, történelmi csengésű nevet: Schlesingerből Szilágyi, Löwenmuthból Bátori, Seifensteinerből Szapári, Kohnból Hunyadi, Eierstockból Thököli és Jeltelesből Inkei lett, s természetes, hogy a magyar dicsőség káprázatától elvakított német polgár sem akar hazafiságban a zsidó mögött maradni. Tudjuk, hogy ez az érvelés ma is gyakran visszatér a magyar nemzetiségi politika bírálatával kapcsolatban. A vádak indokolásában a röpiratok és cikkek szerzői általában II. József racionalista egységállamának felidézéséből indulnak ki. A német ügy védői úgy látják, hogy a jozefinista egységállam a német politikai és kulturális uralom mélyén eszményi állapotot teremtett a Duna völgyében; sajátságos azonban, hogy míg a magyarság számára ezt az észszerűség elvei szerint kormányzott a nacionalista államrendszert állítják oda mintaképül, — teljesen figyelmen kívül hagyva a nemzeti érzés építő és lendítő erejét — addig a német nyelv uralmának szükségességét hangoztatva gátlás nélkül

azonosítják magukat romantikus gondolkodók német univerzalizmust hirdető nacionalista eszméivel. A «szomorú» helyzetből kivezető utat Lőher és követői ilyen módon egyedül a németiség politikai és szellemi befolyásának növelésében látják. Meggyőződésük szerint ezt kívánja a magyar nép érdeke is. A német munkára és műveltségre — mondja Lőher — Magyarországon ma nagyobb szükség van, mint valaha. Nem magyarosítani kell tehát a pesti egyetemet, hanem Kassán és Nagyszébenben német egyetemeket kell felállítani külön tanszékekkel a többi nemzetiség nyelve és irodalma számára is. A magasabb műveltség nyelve Magyarországon mindig a német nyelv marad, itt van a német könyvtermelés legjobb piaca s az ország szellemi fellendülése csak úgy képzelhető el, ha a magyarság szabad utat enged ennek a kiapadhatatlan forrásnak, mely művelődését századokon keresztül táplálta és élesztette.

Ehhez az utolsó, számtalan formában ismételt tételhez kapcsolódik a sajtóvita szellemi tartalmának másik — a németiség elnyomásának vádjánál nem kevésbé jelentős — pontja. A német támadók; azt vallják, annak bizonyítására törekednek, hogy a magyarság önálló kultúra híján való nép: állami, életét csekély szellemi és anyagi értékeit kizárólag a németiségnek köszönheti. A német öntudat efféle túlzásaiban ismét jozefinista emlékek keverednek sajátságos módon *Fichtenek* a német nép magasabb küldetéséről hirdetett gondolataival és a birodalom megalakulása után kifejlődő új imperiális öntudattal. Jellemző a magasra fokozott német öntudat képviselőinek elfogultságára, hogy éppen ők emelik a magyarság ellen a nemzeti önteltség és hatalmi telhetetlenség vádját. Nincsen nép az ókori zsidóságon kívül, — írja Lőher — mely hasonló önzéssel és szűkeblűséggel csak saját szempontjából nézné a világot,

mint a magyarság. Mihelyt a magyar ember valami fantasztikus nemzetpolitikai célt lát maga előtt, olyan mint a szenvedélyes vadász, aki megpillantja a rég lesett vadat; mitsem törődik tetteinek következményeivel, minden áron, minden eszközzel csak célját akarja elérni. Ez a meggondolatlanság tükröződik a magyar államvezetés zűrzavaros módszereiben is. Lőher a vád bizonyításával adós marad. Hogy benne és követőiben milyen mértékben volt meg a nemzeti elfogultság hibája, arra nézve a magyar földről és népről adott képek mindenél meggyőzőbb bizonyítékot adnak. Szerintük a magyar életnek minden megnyilvánulása mögött német kezdeményezés, munka vagy érdem rejtőzik. Ahol pedig a magyarság önálló útra tér, ott csak elsekélyesedést, hanyatlást, pusztulást látnak. Lőher könyvének egyik fejezetében tagadhatatlan olvasottsággal, Horváth Mihály, báró Eötvös József és Jókai műveiből erőszakosan kiragadott és kedvére értelmezett részletek alapján azt bizonyítja, hogy a magyarság képtelen „az önálló, államvezetésre. A magyar föld közállapotai szerinte a kiegyezést követő években ijesztő mértékben romlottak: züllés és hanyatlás mutatkozik mindenfelé. A magyarok nem fizetnek rendesen adót, az utakat elhanyagolják, a megdöbbenő módon növekvő nyomorral és süllyedő közerkölcsökkel mitsem törődnek, minden igyekezetük csak arra irányul, hogy kizárólagos uralmukat biztosítsák, és oktalan modor) emyomják a német hivatalnok-, kereskedő- és iparosréteget, noha valójában mindent ezeknek, köszönhetnek. Hasonló torzképet rajzolnak Lőher és társai a magyar művelődésről. Elismerik ugyan, hogy a magyar líra gazdag eredeti szépségekben, Eötvös és Jókai műveitől sem vitatnak el minden értéket, de nagyzási hóbortnak minősítik Petőfi és Burns lírájának egymás mellé állítását. Kultúrátlan-

ságunk bizonyítékát látják abban, hogy nincsen nemzeti eposzuk, mint a szerbeké, nincsen lírikusunk, mint Mickiewicz, nyelvtudósunk mint Dobrovsky, és arra a következtetésre jutnak, hogy a magyar irodalom lényegében vagy német vagy szláv eredetű; az a kevés alkotás pedig, melyet a magyarság szerintük igazán magáénak mondhat, mitsém jelent az emberiség szempontjából. Tudjuk, hogy irodalmunknak már az ötvenes években éppen a német íróvilágban lelkes és megértő méltatói akadtak. Löher és társai ezekről természetesen hallgatnak; az ő ítéletüket eleve meghatározta szemléletük alaptétele, hogy a magyarság mindent alnémet kultúrának köszönhet. De szükség volt a magyar életről adott sötét helyzetképre azért is, hogy újból hangsúlyozhassák a német szellemi és anyagi befolyás nélkülözhetetlenségét. Minden jel arra vall — mondja Löher — hogy a «politikai betyár világ» ideje hamar lejár, s a magyarság önként keresi majd a megegyezést a németséggel, elkerülve ezzel különben feltartóztatlan pusztulását.

Hosszasan időztünk a nagynémet sajtóvita előzményeinél és szellemi tartalmánál. De fel kellett tárnunk a hírlapi harc minden részletét: ez a harc alaposan feldúlja a magyar-német polgári réteg nyugalalmát. Mint valami lázbetegség járja át a polgárságot a sajtóháború izzó, szenvedélyes árama, s hatása a gyógyulás után sem múlik el. A polgári réteg magatartása a nagynémet sajtótámadásokkal szemben nem egységes. Nem a szemléletünkön kívül eső erdélyi szászokra gondolunk: náluk a német sajtómozgalom mintegy erőpróbája annak, hogy a népi öntudat gyökerei elég szívósak-e akkor, amikor az uralkodó liberális államgondolat vonzóereje a szűkebb Magyarország németségéből hatalmas tömegeket visz át a magyarság táborába. A szász-ság fényesen kiállja a próbát. De itt-ott a szűkkeblű

haza németiségében is mutatkozik rokonszenv a birodalmi fajtestvérek akciója iránt, — az efféle rokonszenvnyilvánításokról utunk nias szakaszán lesz szó. A polgárság túlnyomó többsége azonban a magyar-német sajtóvitában csakis a magyarság mellé állhatott. Állásfoglalásában őszinte nemzet-hűség, de saját érdekeinek felismerése is vezette. A magyarságot azzal vádolták, hogy elnyomja a németiséget; a vád kétségkívül alaptalan, talán csak néhány túlfűtött becs vágy a politikai ámokfutó agyában született meg. De ha sokat hangoztatják, ha azt a hitet keltik, hogy a vád mögött valóban vádlók és elégedetlenkedők állnak, megjöhet a visszahatás: a magyar közvéleményben könnyen támadhat törekvés az «elnyomott elégedetlenkedők» megkülönböztetésére, ez pedig kérdésessé teheti a német származású polgárság számára a magyarsággal test-Véri egyetértésben megtett útján elért gazdasági, művelődési és társadalmi eredményeket. Nagyjában így gondolkodott a beolvadt vágy beolvadásra hajló magyar-német polgárság. A magyarság és németiség közt lefolyt sajtóvita itt-ott talán hegedő sebeket tépett fel, szigorú alternatívájával tudatossá tette a beolvadás folyamatát, de ezzel siettetete is. A polgárság észrevette, hogy az ő érdekében vádaskodók a nemzet másodrendű rétegévé fokozhatják le, vagy legalább is veszélyeztetik a kiegyezés után kialakuló életkeretben számára is bőven kínálkozó gazdasági és társadalmi emelkedés lehetőségeit. Igazán őszintén sietett tehát tiltakozni a nevében és érdekében emelt vádak ellgn, és ország világ előtt hitet tenni meg-ingathatatlan nemzethűségéről.

Meg kell állapítanunk, hogy a magyar sajtó minderre nem sok ösztönzést adott. Közvéleményünk a nagynémet sajtótámadásoknak nem tulajdonított nagyobb fontosságot. A nemzet közjogi törekvései minden figyelmet lekötöttek, s a nemzetiségekhez

való viszony, mely állami létünket a közjogi problémánál jóval nagyobb mértékben befolyásolta, csak másod- vagy harmadrangú kérdésként szerepelt. Különösen áll ez a hírlapi harc első hullámára, a német iskolaegyesület propagandaakcióját megelőző évekre. Kivételt kell persze tennünk Rákosi Jenő lapjával, a «*Reform*»-mal: benne megtaláljuk a német veszedelmet idéző, már érintett összes képeket és szólamokat, csak az érvelés hangja lett nyugtalanabb, a támadás szenvedélye izzóbb. Rákosi következetesen állja a sajtótámadások második hullámát is a «*Budapesti Hírlap*»-ban, amely a nemzeti hűségfogadalmát meg-megújító beolvadt polgári értelmiség kedvelt megnyilatkozási tere. Egyébként a magyar lapok meglepően közönyösek maradnak: hol gúnyosan, hol a felháborodás hangján bírálják ugyan Ficker, Wattenbach és Löher írásait, de számottevő tanulmány vagy cikk, mely a magyarság ellen emelt vádakkal, nemzeti létünket és műveltség-teremtő képességünket kétségbevonó érvelésekkel szembeszállna, alig akad. A sajtóvita második szakában a közvélemény nagyobb érdeklődését mindenekelőtt az a körülmény biztosítja, hogy az országgyűlés képviselőháza 1882. jan. 27-én élénk vita keretében foglalkozik a német támadásokkal. Ez év májusában a Városligetben még tréfás¹ jelmezes fölvonulást is rendez a pesti polgárság, így gúnyolva a német mozgalom vezetőit. A «*Pester Lloyd*»-on kívül különösen a «*Pesti Napló*» meg a *Láng* Lajos szerkesztésében megjelenő «*Ellenőr*» foglalkozik értelmes és tárgyilagos cikkekben a német támadásokkal. Ebben a hangulatban jelenik meg *Halász (Fischer) Sándornak*, a «*Nemzet*» segéd-szerkesztőjének röpirata, «*Mit akar a Schulverein?*» (1882), lényegében az egyetlen részletesebb magyar válasz, mely az összes német vádakat felöleli. A röpirat rámutat arra, hogy az iskolaegyesület «fö-

világosításnak» jelzett akciója csak sötét szenvedélyeket szabadított fel, gyűlöletet szított,, «nem a kultúrának, hanem a politikai izgatásnak» szolgált. Részletesen foglalkozik a németiség elnyomásának vádjával, kiemelve a magyar nemzetiségi törvénynek európai viszonylatban is páratlan szabadelvűségét, s végül abban látja az iskolaegyesület akciójának igazi célját, hogy az a német hatalom és uralom biztosítását szolgálja a Dunamedencében. Halász Sándor tanulmánya németnyelvű kiadása, főképp pedig az erdélyi szászok válasza útján Németországban is elterjedt és jelentékenyen hozzájárult a sajtóvita enyhüléséhez. A német támadásokkal foglalkozó többi röpirat csak a publicisztikai harc egyes részleteire szorítkozik. Közülük a legnagyobb figyelmet *Neményi Ambrus «Hungarica res»* c. németnyelvű tanulmánya érdemli. Neményi mindenképp az azt a kérdést veti fel, hogy milyen jogon kelt az iskolaegyesület a magyarországi németiség védelmére, melynek túlnyomó többsége ismételt és határozottan tiltakozott az ellen, hogy ügyeibe kívülről bárki is beavatkozzék. Igazi illetékesség híján az egyesület nem tekinthető egyébnek, mint irredenta szövetségnek, és célja legalább is az, hogy a magyarság és németiség hagyományos baráti viszonyát megzavarja. Neményi ezután a magyar közoktatásügy statisztikai adataival utasítja vissza a német iskolaegyesület vádjait. A nagynémet publicisztika hálátlansággal vádolja a magyarságot a «törökverő» és «felszabadító» németiséggel szemben, de vajjjon a németiség nem tartozik-e hálával annak a magyarságnak, mely a legszörnyűbb véráldozatok árán századokon keresztül elhárította a német földtől a török veszedelmet? Végül Neményi — éppen úgy mint Halász Sándor — rámutat arra, hogy az iskolaegyesület akciója mögött csupán szélsőséges erdélyi szász körök sérelmei állnak; a

szászok egy része különállást biztosító privilégiumaik fenntartását kívánja akkor, mikor pl. Németország nemzeti és politikai egységének biztosítására a privilégiumok egész sorát törülte el. Az ügyesen megírt füzet szintén élénk visszhangot keltett a német közvéleményben; különösen kitűnik ez az erdélyi szász részről adott viszontválaszból ez erőteljes ismételt ugyan a szász sérelmeket, de néhány szenvedélyes szólamban csak elsiklik Reményi érvelése fölött. A német vádakra válaszoló két másik magyar röpirat később jelent meg, és voltaképpen már kívülesik a sajtóvita keretein. *Tóth Gáspár* Selmecbányái ügyvéd «*Pánszláv rágalmakat*» cáfolva (1886) párhuzamot von a magyarság ellen indított szláv és német sajtóhadjárat között, és felfedi közös eszmei gyökérzetüket; *Badó Sándor*nak, *Bánffy Dezső* bizalmi emberének tanulmánya pedig, «*Das Deutschtum in Ungarn*» (1903) felöleli ugyan a magyarországi németiség összes problémáit, de elkésett, az iskolaegyesület támadásaival bővebben nem foglalkozott, s így ebben az irányban hatástalan is maradt. El kell ismernünk, hogy a magyar ügy védői higgadtan, a külpolitikai érdekekkel szemben érzett súlyos felelősség teljes tudatában képviselik igazunkat. A magyar nemzetiségi politikát sikerül tisztázniuk a németiség «elnyomás»nak» vádjával szemben; a kultúránk önállóságát kétségbevonó támadásokra sajnos nem fordítanak kellő figyelmet.

A sajtóvita legilletékesebb szereplői, a hazai német, polgárságnak a magyar ügy védelmében megszólaló képviselői nem ilyen kíméletesek: tiltakozásuk Hangja szenvedélyesebb, érvelésük átfogja a publicisztikai harc egész szellemi tartalmát. Kákosi «*Reform*»-ja nem sokkal a nagynémet sajtótámadások megindulása után felveti a gondolatot, hogy a magyar közvélemény vizsgálja felül, milyen viszony-

ban is állunk a német művelődéssel. Könnyen érthető, hogy az efféle felülvizsgálattal kapcsolatban a németségéről és a német műveltségről csaknem olyan torzképek rögződtek meg a köztudatban, amilyeneket a nagynémet publicisztika alkotott a magyarságról. A felülvizsgálatnak nem éppen könnyű feladatát bátran, gátlások nélkül vállalja *Bárczi-Brix Iván*, mikor «*A német kultúra befolyása Magyarországra*» címen kiadja a tudományegyetemi és műegyetemi olvasóköri tartott előadásait. Nyíltan beismeri ellenszenvét a németséggel szemben, de rámutat arra, hogy ennek az ellenszenvnek táplálója nem csekély mértékben Lóher és társainak rosszindulatú sajtóhadjárata Magyarország ellen. Nem csodálható ezek után, hogy a germán szellemben látja a magyarság legnagyobb ellenségét: e mellett az összes többi ellenség eltölpül, mert ez a szellem «akadályozta nálunk mindvégig a kultúra fejlődését, mert alákötötte annak előfeltételét s éltető erejét: a magyar nemzeti szellemet» «Német világ Magyarországon!» — ezzel a vészkiáltással végzi fejtegetéseit — «van ebben a pusztán szóban valami igen lealacsonyító és elcsüggesztő reánk magyarokra nézve, különösen akkor, ha ennek a német világnak kissé jobban szeme közé nézünk». Az ilyenféle kurucos támadás minden ellen, ami német, a hírlapi harc további folyamán — ha jóval enyhébben is — vissza-visszatér sajtónkban, s jellemző, hogy pl. a «*Hon*»-ban éppen a német polgárság névtelenségbe burkolódzó képviselői sietnek szolgálatot tenni a magyar ügynek olyan merész bizonyítgatásokkal, hogy Beethoven dán, Haydn meg magyar volt. Fontosabb, hogy polgári értelmiségünk harcias képviselői a sajtóvita hullámain élénk figyelemmel kísérve a hazai németség ügyében is nyomatékkal szót emelnek. Egy ismeretlen szerző terjedelmes németnyelvű röpiratban Rudolf Heinze-

nek a «magyar, terrorizmusról» idézett rémlátásait veszi vizsgálat alá, és okmányyszerű bizonyítékok egész tömegével teszi nevetségessé őket. A hazai németség — olvassuk a röpiratban — a magyar «elnyomás» alatt zavartalanul halad a szellemi és anyagi boldogulás útján, a német közvélemény ne üljön tehát fel néhány felelőtlen izgatónak, kiknek célja kizárólag a mindenáron való gáncsvetés és kútmérgezés. Az ismeretlen magyar-német szerző legnagyobb aggodalma az, hogy a magyarság és németség viszonyának megromlásával bizalmatlanság támadhat nemzetim polgárságunk iránt, s ez, csakis ez veszélyeztetheti a polgárság boldogulását, emelkedését. Még közvetlenebbül ragadja meg a polgárság veszélyeztetett emelkedésének kérdését *Pflug* Gyula pancsovai városi levéltáros 1882-ben kiadott füzetében: «*Der Wahrheit eine Gasse*». Minek állnak a hazai németség haladásának útjában? — kérdi. Ez a németség, előbbre akar jutni szellemileg, gazdaságilag, társadalmilag; országos számarányát messze túlhaladó értelmiséget termel, s hol találjon elhelyezkedést a sok orvos, ügyvéd, tisztviselő, pap és mérnök ha nem adnak neki módot arra, hogy az államnnyelvet tökéletesen elsajátítva a magyar értelmiség teljes értékű tagjaivá váljanak? Semmi kétség — a nagynémet sajtótámadások a felfelé törekvő polgárság boldogulásának akarják útját állni! «*A magyarországi német polgár* — így végzi be *Pflug* lendületes érvelését — *nem akar szegénységben és nyomorban maradni, ahogyan Németországból jött, hanem minden irányban élvezni akarja a vendégszerető új haza áldásait*. Ezt pedig csak úgy teheti, ha nemcsak nyelvében, hanem egész műveltségében magyarrá lesz». A boldogulás, haladás lehetőségeinek féltése a sajtóvita folyamán a polgárságnak beolvadásra kevésbé hajló rétegében is terjed. *Scholcz* Frigyes szepesi táj költő élete végéig ragaszkodik német

anyanyelvéhez és műveltségéhez. Mégis felemeli tiltakozó szavát a nagynémet szejioizgaiás ellen, mert a polgárság szépnék ígérkező jövőjét félti. «*Studienfahrt zweier Schulvereiner aus Spree-Athen*» c. kis eposzában meleg humorral, a lokálpatrióta ártatlan nagyozolásával Heinz és Wilhelmi, ker. iskolaegyleti kiküldött szepességi élményeit beszéli el. A kiküldötteket mindenütt szívesen fogadják, s csodálattal szemlélik a Szepesség tájszépségeit meg lakóinak harmonikus, boldog nyugalmát. Egy pompás vendégség alkalmával a vendéglátó urak egyike megmagyarozza a birodalmi vendégeknek a cip-szerek hazaszeretetét és őszinte ragaszkodását a magyarsághoz. A vendégeknek be kell látniok, hogy alaposan félrevezették őket. A magyarság nem romlásba vitte a szepesi németeket — mint ők hitték;— hanem új eszményeket és életlehetőségeket adott nekik.

Nemcsak a szepesiek, hanem a magyar-német polgárság többsége is így gondolkodik. A tömeg persze nem ír cikkeket meg röpiratokat, nem is tudja mindig, hog}- miről van szó; de ösztönszerűen érzi, hogy a külső beavatkozás veszélyeztetheti a jelen eredményeit és a jövő reményeit. Ezért őszintén tüntet és tiltakozik a birodalmi fajtestvérek kéretlen támogatása ellen, mikor *Herman Ottó* az országgyűlés képviselőházában szenvedélyesen utasítja vissza a nagynémet támadásokat. A hazai németnyelvű lapok természetesen bőven beszámolnak a németlakta városokban és községekben rendezett népgyűlésekről, közlik a polgárság tiltakozó határozatait, kegyetlenül kigúnyolják a nagynémet nyárs-polgárok egyesületesdi-játékát, és eredményes mozgalmat indítanak magyarcélú iskola- és művelődési szervezetek alapítására, a német iskolaegyesület kimutatása szerint 31 város és község részéről érkezik a berlini központba írásbeli tiltakozás a

magyar kormány nemzetiségi politikáját támadó cikkek és röpiratok ellen. Az egyesület vezetősége természetesen igyekezett kétségbevonni a tiltakozások őszinteségét, de kevés sikerrel. Fáradozásait elsősorban a sajtóvita német résztvevői cáfolták meg azzal, hogy a magyarságnál is szenvedélyesebben támadták a «gerinctelen és szolgalelkű» hazai német polgárságot. A magyarországi német polgárság — mondja Löher — minden népi öntudat híján, *csupán a társadalmi emelkedés vágyától hajtva* nemcsak könnyű zsákmánya a magyarosításnak, hanem az osztrák elnyomástól való félelmében elfogultabb és kíméletlenebb mindennel szemben ami német, mint a fajmagyarság. Hasonló szigorúsággal ítélkezik a szűkebb Magyarország németiségéről Wattenbach és Heinze is; *Gunthram Schultheiss*, a nagynémet szövetség publicistája még keményebb hangot használ a «renegátokkal» szemben: szerinte ezek az elvakult németgyűlölet! igazi szítói; a sajtóvita befejezése után pedig kénytelen megállapítani, hogy az iskolaegyesület fellépése semmit sem használt, egyetlen német iskolát sem tudott megmenteni.

A nagynéniét körök indította sajtóvita története egyúttal a német polgárság és a magyarság közti viszony alakulásának is fontos szakasza. Nem kétséges, hogy német polgárságunk jórésze éppen; a külső beavatkozás által ébredt igazán annak tudára hogy végleg a magyarsághoz tartozik, ez a külső beavatkozás tett pontot beolvadási folyamatára. A magyar-német polgárt magyarságának nyílt megvallása bizakodó nyugalommal, a felszabadulás érzésével tölti el. Természetes, hogy a felszabadulásnak ára is van: a sajtóvita mérgezett légkörében valami merev kéreg rakódik a polgár közösség-érzésére, Ez a kéreg konzerválja a polgár magyarság-élményének mintegy pubertásbeli állapotát, és nem engedi, hogy ez a magyarságélmény továbbfejlődjék

vagy elmélyüljön. Lám, fényesen beigazolódott a Bákosi meg barátainak aggodalmasan nemzetiségvédő álláspontja! Nem mutatkozott-e meg valóban a sokat idézett német veszedelem is? így gondolkodik a polgárság, így igazolja magyarságát, így táplálja, erősíti közösségérzésének meglévő, sajátos jegyeit. Sok vidéki kaszinó afférját kellene feleleveníteni, ha hű képet akarnánk adni a beolvadt polgárság szenvedélyesen *németellenes hazafiasságáról*. A sok példa közül hadd említsünk egyet. Csípős gúnnal írt röpirat kerül kezünkbe ismeretlen «újvidéki német polgár» tollából: «*Der Staatsretter in Neusatz*» (1880). A röpirat szerint *Schreiber* Nándor pénzügyi igazgató, *tekintélyes újvidéki polgár 1879-ben mozgalmat* indított, hogy Újvidéken német tannyelvű kereskedelmi és ipari iskolát állítsanak fel. Az újvidéki «*Bács-Bodroger Presse*» melegen felkarolva a tervet, megragadta az alkalmat, hogy a tervvei kapcsolatban támadja az iskolákban mutatkozó magyarosítási törekvéseket. *Schreiber* és társai magyar részről *Bodroghi-Einweg* Lajossal, az újvidéki állami gimnázium egyik tanárával kerülnek szembe. A temperamentumos tanár először az újvidéki kaszinóban indít ellenük akciót, aztán a budapesti «*Hom*» hasábjain támadja őket, magyargyűlölettel, pángermanizmussal, hazaárulással vádolva mindazokat, akik ilyen tervvel lépnek elő. Ezekkel a támadásokkal szemben az ismeretlen szerzőjű röpirat nyomaték-
kal hangsúlyozza, hogy a német tanítási nyelvű szakiskola felállítására vonatkozó kívánság loyális és jogos, aztán gyilkos gúnnal illeti a németfaló újmagyarokat. Az az érzésünk, hogy *Bodroghi-Einweg* valóban nem volt valami szerencsés németellenes magyarságának nyilvánításában. De nem csoda: a sajtó is ezt az irányt jelöli a beolvadt polgárság számára. A «*Budapesti Hirlap*» a nagynémet sajtóvita után is nekimegy mindennek, ami német. *Ágai* Adolf

«Borsszem Jankó»-ja, is Kraxelhuber Tóbiás alakján keresztül folytatja németellenes csipkelődéseit, — meg is kapja rájuk a választ a német népi táorból. Sokat beszélhetnénk arról, hogy a németséggel szemben használt harcias vagy gúnyos hang külpolitikai szempontból mennyire helytelen volt. De maradjunk csak a beolvadt polgárság körén belül: ez a polgárság a sajtó kitarató munkája folytán állandó és fokozott bizalmatlanságra nevelődött a németség iránt, sőt könnyen hajlamos lett arra, hogy fitymálja, lenézzé a német kultúrát, gazdasági erőt és katonai hatalmat. *A németség iránt, táplált ellenszenvé még inkább szerves része lett magyarságának, mint eddig volt.* A polgárság magasztalói a századforduló táján elsősorban ezt az ellenszenvet megfigyelve hangoztatják, hogy most már a polgári réteg semmiféle ivadékát nem kell félteni a «Sehulverein»-től.

Az elfogulatlan szemlélőnek a polgárság közösség-érzésének vizsgálatánál nem *kell* rejtélyeket megoldania vagy ismeretlen mélységekbe hatolnia: a polgárság nem rejtette véka alá érzelmeit, hanem minden alkalmat megragadott, hogy lelkes magyarságát a maga értelmezésében, minden járulékával ország-világ előtt hangoztassa. Ebben sincsen semmi csodálnivaló. A beolvadt polgár a nagynémet sajtóvita jó másfél évtizede alatt saját érdekében szólaltatta meg magyar hazafiasságát; saját belátása, de a magyar közvélemény szava is arra a meggyőződésre juttatta, hogy nemzetét elsősorban *magyarságának* nyílt; *demonstratív megvallásával* igazolja a vádakkal szemben. Vajjon a magyar sajtó nem egyhangú lelkesedéssel és elismeréssel kommentálta-e a polgárságnak a nagynémet támadások ellen tiltakozó népgyűléseit? Mi sem természetesebb, mint az, hogy a polgárság hazafiassága a sajtóvita hullámainak elültével is sujtásos, zsinóros köntösben, ünnepi

szólamokban kívánczozott a nyilvánosság elé. Ezt sohase feledjük el, mikor a kiegyezés utáni kor beolvadt polgárságának külsőleges és felszínes magyarságáról mondunk kemény bírálatot. A beolvadt polgár magaértelmezte magyarságának káros következményei csak akkor mutatkoztak, mikor ez a magyarság dogmává merevedett és mikor a polgár a dogmát megillető vak hitttel igyekezett neki érvényt szerezni. A beolvadt polgár hatáskörhöz vagy éppen hatalomhoz jutva hovatovább kizárólag a maga-értelmezte magyarság képviselői közül válogatta ki munkatársait és pártfogoltjait. Ilyen módon gyakran a történeti magyarság rovására támogatta a vele rokongondolkodású beolvadtakat; a magyarság szükségképpen idegenebb volt számára, hiszen ennek nem volt külön, az újság varázsával ható nemzet-élménye, s így hazafiassága sem nyilatkozott meg reprezentatív formában, ünnepélyes lendületben. A századvég sokat emlegetett «sváb-uralmának» kétségkívül itt leljük egyik magyarázatát: túlzás lenne feltételeznünk, hogy a befolyáshoz, vezető állásba jutott asszimilált polgár tudatosan mellőzte vagy éppen visszaszorította volna az érvényesülést kereső magyar tehetségeket, — csak nem vette őket észre, nem értette meg őket, mert távolabb álltak tőle, mint azonos közösségérzésű beolvadt társai. Egyébként az asszimilált polgár lelkialkata társadalmi helyzet, műveltség és környezet szerint változik: más Pesten, más a Szepességen, más Pozsonyban, ahol erős hagyományörző réteg és számottevő népi öntudattal bíró kisebbség mellett lassabban halad a beolvadás folyamata. Fontos a társadalmi asszimiláció is: amint a polgárság lassanként megváltozik hagyományos életmódjától, *megszűnik történelmi értelemben vett polgár lenni* és a magyar értelmiségbe emelkedve hétköznapjában is egyre inkább a

gentryhez alkalmazkodik, akként erősen megfakulnak közösségérzésének beolvadt polgári vonásai is, és csak néha-néha, olykor akár egy önkéntelen ítélet kapcsán derül fény arra, hogy hosszú utat tett meg, míg idáig jutott. De ha elmosódva is — mégis megtaláljuk a közösségérzésnek az eddigiekben vázolt formáját, a magyarság sajátos felfogását és ennek alapján joggal beszélünk egységes asszimilált típusról s a típus jellegzetes szellemiségéről.

Elismerjük, hogy a magyarságba olvadó német polgárság útját vizsgálva több árnyékkal borítottuk az úton járókat, mint amennyi fényt vetítettünk rájuk. De maga az út is olykor ködbe burkolt, gyakran göröngyös, nehéz rajta előbbre jutni — nem csoda, ha a cél felé igyekvők meg-megbotlanak, megtorpannak, nem képesek nyugodtan, egyenletesen haladni. A célt sem látják mindig tisztán, és a nehéz úton bizony sok alkalom nyílik arra, hogy gyarlóságok és fonáságok kendőzetlenül mutatkozzanak. A magyarságba olvadó német polgárság útjának sok állomása van: még ma is úgy látszik, mintha az utolsó állomást csak kevesen érték volna el. Az igazi lelki és szellemi összeforrás nehezen jön létre, nemzedékek átalakulására van szükség, míg a német polgár a magyarság mélyébe tud hatolni. De ne felejtjük el, hogy a beolvadó polgárság nehéz útján is hatalmas munkát végzett: segített felépíteni tudományunk és magas műveltségünk épületét, derekasan kivette részét az államszervezésben, az ország gazdasági, technikai fejlesztésében. Hogy munkája közben vágó szemmel tekintgetett az Országos Kaszinó, sőt a Nemzeti Kaszinó felé is, — az mitsem változtat az eredményen. A polgárság hatalmas munkájának ismertetése és méltatása külön kötetet venne igénybe, és ennek a kötetnek a megírása bizonyára hálásabb feladat lenne, mint a

beolvadás útjának megrajzolása. Nemcsak a Széchenyiért vagy a magyar szabadságért lelkesedő, hanem a kiegyezés utáni évtizedekben csendesen dolgozó névtelen polgár is megérdemli rokonszenvünket, mert tévedéseken és fonákságokon keresztül, de mindig legjobb tudása szerint becsülettel igyekezett szolgálni magaválasztotta nemzetét.

V. A hagyomány őrzői.

A harcos nyilvánosság, a demonstratív lelkesedések és ünnepélyes hazafias színvallások légköréből most vonuljunk a polgári otthon zárt, meghitt világába, egyenletes nyugalmába. Pozsonyban vagyunk, valahol a Halászkapu táján, vagy Sopronban, a Dominikánusok utcájában, vagy Pest-Budán, Temesvárott, Lőcse főterén 1830 körül — mindegy tisztes, nemzedékek számára szilárdan épített családi házba lépünk; a házat kert veszi körül, öreg, lombos, árnyatadó fákkal, körben, vagy szép egyenes sorba ültetett rózsabokrokkal, gondosan ápolt virágokkal, meg valamelyik görög istennő megszürcült, esőmosta szobrával. A ház ura, deresedő fejű, ötvenedik életéve felé haladó, tekintélyes megjelenésű férfiú először a kertet járja be. Mindenekelőtt a fáidat simogatja végig tekintetével; szereti a fákat, mert egy darab múltat őriznek meg, ő pedig szívesen merül a múltba. De szívesen foglalkozik virágaival is: ismeri mindegyiknek latin nevét, természetét, tudja hogyan kell bánni velük és örül, hogy botanikai tanulmányai megdönthetetlen törvényszerűséget, állandó biztonságot tárnak eléje, — hiszen az utóbbi években annyi minden vált bizonytalanná, ami addig megingathatatlanak látszott.; Otthonának szobáiban is a múltat idézi: a gardagon megakasztott vitrin emléktárgyai és finom porcellánfigurái között matat kemény munkában eltöltött nap után, aztán sárgult írásokat meg leveleket rendez, vagy kopott, vastag könyvekben lapozgat. Jönnek a családtagok. A nőket Ottiliának, Malvinnak vagy

Krisztinának hívják, nevükben a család seéplekűségének hagyományát őrzik; a fiúk az apa vagy nagyapa nevét viselik.) Valamennyien lágy és habozó hangon beszélnek — akár *Tormay* Cecil «Régi ház»-ának Ulwing János Hubertje — mindig úgy ejtik ki a szavakat, hogy könnyű legyen őket visszavenni. Kifogástalanul és zaj nélkül élik életüket. Kifogástalanul viselkednek a nemzettel szemben is. Oh igen, tudják ők nagyon jól, hogy most csodálatos dolgok történnek a körülöttük zajgó magyar világban. Csodálatos és érthetetlen dolgok. Több áldozatot követelnek tőlük a közjó előmozdítására — ezt megértik és szívesen megadják. A városi nőegylet akciót indít, hogy a szűkölködőket a jövő tétre meleg ruhával lássa el — a család két nőtagja saját kezemunkájával segíti a nőegyletet. Egyesek iparegyesület alapítására gondolnak, hogy a polgárok ne vigyék ki fölöslegesen külföldre pénzüket — ebből még anyagi haszon is remélhető, csak hadd csinálják meg. Magyar lapot indítanak a városban — szépen megfér majd a régi német mellett. De valami rejtélyes tűz, ismeretlen lendület hajtja körülöttük az embereket, még azok közül is sokat, akik eddig egészen úgy gondolkodtak, mint ők. Ezt nem értik, távol is tartják magukat tőle. Nem ismerik, nem is akarják ismerni a lelkesedés tűzének romokat eltakarító, új utakra világító erejét. Ők nem szoktak lelkesedni; feltűnés nélkül, a való tények fölé szárnyaló szólamoktól idegenkedve teljesítik kötelességüket, és csendes kegyelettel őrzik mindazt, amit a múlt rájuk hagyott. Zajtalanul körülülve a családi asztalt, beszélgetésükben most is a multat idézik; élvezik az együttlétet, az otthon megszokott nyugalomát, úgy érzik, hogy most, egymás között védve vannak a nyugtalanító jelennel és a bizonytalan jövővel szemben.

A hagyományörző polgári réteg zárt, kissé fakuló

világában vagyunk. Érzékeny, könnyen visszahúzódó, nehezen hozzáférhető emberek élnek ebben a világban; kíméletesen kell bánni velük, akár a vitrinjeikben őrzött drága porcellántárgyakkal, más hangnemben kell velük beszélni, mint a reformokért lelkesedő, szabadságért rajongó vagy lázas munkában iparkodó beolvadt polgárral. A «bieder Meier»-ek világában járunk: derékség, tisztos középszerűség, megnyugvás, megbékélés, menekülés a külvilág feszültségeiből, bántó ellentéteiből a múltba, az otthon csöndjébe vagy a lélek igazi világába — ezekből a tulajdonságokból tevődik össze jellemük. *Theuerkauf* Adolf soproni polgár fiát Bélára keresztelte — hallatlan forradalmi újítás a családban; de nem baj, fő dolog, hogy a *Theuerkauf*-név megmarad és mindaz, ami hozzátapad. Ebből nem enged. A biedermeier embere ösztönszerűen lemond hagyományszentelte eszményeinek teljes megvalósításáról, de a nyilvánosságtól távol, szűk körben, szerényebb mértékben tovább ápolja ezeket az eszményeket, s igyekszik őket az uralkodó közvéleménnyel és az államhatalom céljaival összhangba hozni.

Szellemi fényforrása Bécs: a bécsi polgári élet társadalmi sajátosságait, a bécsi civilizáció kisebb-nagyobb ajándékait gyorsan és fenntartás nélkül elsajátítja; gondosan ápolja kapcsolatait bécsi rokonaival meg ismerőseivel, magasabbrendű embereknek tartva őket; boldog, ha bécsi divatcikkkel kedveskedhetik családjá delnöinek, hiszen a bécsi portékának még a párizsi sem ér nyomába; bécsi mintára emlékkönyvben örökíti meg barátai gondolatait meg jókívánságait. És a bécsi szellemnek ezt a kultuszát mint valami egyedül üdvözítő csodatevő kincset terjeszti és plántálja tovább maga körül. Ezer meg ezer láthatatlan szál fűzi a hagyományhú, magyar-német polgár Bécs-imádatát a maga útján haladó magyar biedermeier-kultúrához. A bécsi rajz,

anekdota, tréfa a hazai német biedermeier-polgár szellemi birtokának szerves része; otthonának *Bäuerle* ismert verse, « S ist nur a Kaiserstad, s ist nur a Wien» hímzett falitakarón vagy porcellán-edényeken éppen olyan állandó darabja, mint a hazatérő vadászt meg kedvesét ábrázoló kép a mögéje rejtett zenélőszerkezetben megszólaló bécsi keringővel. A hagyományörző polgár olyan bensőséges melegséggel, olyan érzelmi odaadással ápolja bécsi kapcsolatait új ismeretségek, levelezés, utazások vagy üzletfelek útján, hogy ezt az odaadást csak az igazi szellemi haza után érzett öntudatlan vágyakozás magyarázza meg. Egész magatartásában a bécsi polgárság életérzését tekintti követendő példának, és jellemző, hogy ezt a magatartást sokkal tudatosabban érzi a Metternich-féle állammorál visszahatásának, — a bécsi biedermeier életérzését lényegileg ez váltotta ki, — mint a magyar nemzeti mozgalommal szemben való állásfoglalásnak. Pedig ez az állásfoglalás határozta meg lappangó német népi és művelődési öntudatának sajátosan hazai színezetét. A magyar-német biedermeier polgár számára Bécs az idillek, a szelíd örömök, a «carpe diem» ártatlan élvezeteinek klasszikus színhelye; ő pedig idillt, nyugodt, szenvedélymentes derűt akar maga körül teremteni, családi, baráti együttesben, idillt keres akkor is, ha a művészet — irodalom, zene vagy képzőművészet — felé fordul.

A hagyományörző polgári réteg fénykora a 30-as évek és a kiegyezés között eltelt évtizedekre esik, de — éppen azért, mert ez a réteg szívósan ragaszkodik a múlthoz, — egyes késői, kissé időszerűtlen képviselőiben ma is tovább él. A múlthoz ragaszkodó polgár vallási és világnézeti kérdésekben a felvilágosodás örököse. Hűvös, racionalista józansággal gyakorolja vallását, példásan teljesítve ez-irányban is kötelességét. Van benne érzelmi bensőség,

de kifelé nem lágyul el, nem hevül és nem rajong, Vallásosságának egyik alapforrása az az örvendetes belátás, hogy mindaz, ami ezen a világon van, értelmesen van. Nem hiába olvassa a magyar-német polgári értelmiség a 30-as és 40-es években *Hegelt. Schneller* Vilmos kőszegi evangélikus lelkész még versekbe is foglalja fenomenológiáját és igen sok családi könyvtár őriz személyes megjegyzésekkel teli, alapos elmélyedésre valló példányokat a berlini filozófus műveiből. Pedig Hegel nehezen hozzáférhető gondolkodó, alaposan próbára teszi olvasója türelmét; de a német idealizmusnak racionalista árnyalatát képviseli, megnyugtat, megbékéltet a valósággal, és ez a körülmény fogékony közönséget teremt számára a hagyományörző polgári értelmiség körében. Ebben a körben majdnem az erény lép a vallás helyébe: az erényt magasztaló, erényre buzdító verseknek, elmélkedéseknek beláthatatlan tömegével találkozunk a polgárság költői próbálkozásaiiban, emlékkönyveiben meg családi levelekben. A világnézetében erősen felvilágosodott, racionalista elemekhez tapadó polgár könnyen hajlik a toleranciára, általában a vallási kérdések liberális érteimesezésére. *Albach* József Szaniszló, a pozsonyi születésű népszerű ferencrendi hitszónok, aki 1825-38 között működött Pesten, nemcsak azért ért el páratlan hatást beszédeivel, mert maga is — mint hallgatóságának túlnyomó többsége — a polgári, sőt kispolgári műveltséget képviselte, hanem azért is, mert számolt híveinek liberális vallásosságával. *Kazinczy* Ferenc írja róla és közönségéről már 1828-ban: «Szerelme Pestnek, s híre eltölté az országot. Tömve van a templom valamikor ő prédikál; pórnép és főrend együtt és összekeveredve. Uraságok, Asszonyságok, polgári és hadi Tisztviselők; a Clerus elsőji a Herczeg-Primás, a Kalocsai Érsek, a tudománya által is ragyogó Pátriarcha-Érseke Eger-

nek, s az elébb Erdélyi, most Pécsi Püspök Báró Szepesy és a Veszprémi s az Universitásban tanító Professorok.» Hogy a közvélemény mennyire felismerte Albach beszédeinek liberális színezetét, azt legjobban protestáns hallgatóinak nyilatkozataiból látjuk: a protestáns német értelmiség számos alkalmi költője ünnepli a ferencrendi prédikátort, mint a korszerű vallásosság apostolát és családi feljegyzések szerint bizonyos protestáns társaságokban is majdnem kötelezőnek érezték, hogy állandóan meghallgassák őt. Persze, a csodált népszónok és polgári hallgatósága között volt még egy fontos összekötő szál: Albach német volt; «hungarischen Sinn hat er keinen, — ganz deutsch», — írja róla naplójában *Széchenyi* István gróf, aki szintén büvkörébe került. És Albach beszédei nemcsak elhangzottak, hanem nyomtatásban is megjelentek és imakönyveivel együtt széles rétegekben elterjedve táplálták a német polgárság szellemi hagyományait. A józan, racionalista, liberális színezetű vallásosság a protestáns biedermeier-polgárság köreiben természetesen még általánosabb, mint a katolikusoknál. Kétségtelenül akadnak az érzelmi vallásosságot kultiváló, pietista szigetek: Sopronban a tudós *Gamauf* lelkész körül, s még inkább Budán Mária Dorottya főhercegnő, a nádor felesége környezetében. Az áhítatórak lelke itt *Bauhoffer* György, a budaiak közbecsülésben álló lelkésze; szellemileg jóval erősebb társa, *Székács* József pesti magyar pap a német légkörben nem tud képességeinek megfelelően érvényesülni, míg *Lang* Mihály, a pesti német hívek súlytalan prédikátora könnyebben szerephez jut. Ebben, és az ehhez hasonló körben más vallásos szellemet ápolnak, mint a hagyományörző polgári otthonok többségében. De ez a más szellem befelé sugárzik, kifelé gyakorlati, karitatív, szociális munkában nyilvánul, s így alig tér el a polgárság túl-

nyomó részének, hűvösebb értelmi vallásosságától. Kifelé mindkettő a nyugalmat, testvéri egyetértést, ég társadalmi igazságot akarja megszilárdítani, mindkettő egyképpen a hagyományörző polgári réteg idillikus hajlamának kifejezője.

A biedermeier-polgár vallásosságán és világnézetén elömlő józanság magánéletének minden vonatkozásában érvényesül. Csodálatos, hogy ebben a társadalomban milyen ritkán esik szó valami olt-hatatlan szenvedélyről. Néha-néha az asszonyok feljegyzéseiben felbukkan a szerelem, de igen szégyellősen, szemérmesen, mint valami gyerekbetegség, melyet hamar le kell gyűrni. A biedermeier-polgárok házasságai nem az égben, hanem *nagyon* is a földön kötöttek. Előbb alapos megfontolás, reális gazdasági számítás, a család érdekeinek gondos mérlegelése, gyermeki engedelmisségen vagy kölcsönös belátáson alapuló megegyezés fiatalok meg öregek közt — aztán létrejöhet ajrigy. Az így kötött házasság, az % y fejlődő család éberén öröködik a megszentelt .hagyományokon, nem lesz rajtuk semmi törés vagy szakadás. Olykor akad persze egy-egy megtévedt fiú, aki «rossz» társaságba keveredik és minden szép tervet felborít. De ha ezt a «rossz» társaságot közelebbről megvizsgáljuk, különös dolgokat tapasztalunk: a «rossz» társaság itt nem éppen azt jelenti, hogy erkölcsi lejtőre viszi a tisztas hagyományú polgári család sarjadékát, — bár néha ez is megesik, — hanem azt is, hogy más, az otthonitól eltérő, idegen légkörű és hagyományú. Megható intelmeket olvasunk egy pozsonyi apa otthonától távol elhelyezkedő fiához írt leveleiben; az apa örül fia sikereinek, előmenetelének, örül annak, is, hogy új meg új emberekkel ismerkedik meg, de hozzáteszi: vigyázzon, meg ne szédítse a nemesi társadalom előkelő légköre, könnyedebb életmódja, vigyázzon, valahogy beleszeressen valami szép, tűzesszemű magyar

lányba s még kevésbé ígérjen neki házasságot. A megszokott társadalmi körből kilépni, egy más körbe beleházasodni, boldogtalanságot jelent annak, aki megteszi, szerencsétlenséget a családnak, amelyhez tartozik, mert letérés az apák útjáról, hűtlenség a nemzedékeken keresztül tiszteletben tartott fplytonossággal szemben. A hagyományörző polgárság félénk tisztelettel szemléli a nemesi társadalmat, csodálja, szívesen ünnepel vele, de a világért sem utánozza; mindig gondosan ügyel arra, hogy éles határvonal válassza el saját körét a rendi urak világától. Ez a gondosság megóvja attól, hogy az idők vihara elsodorja, de meggátolja azt is, hogy új egészséges erők fejlesszék életképességét. A töretlen hagyományhoz ragaszkodó polgárság egymás között házasodik, s ezzel feltartóztatlan hanyatlásnak indul. Egyes kisvárosokban, pl. a pozsonymegyei Bazinban és Modorban, ahol magyar, német és tót lakosság mellett a szokottnál bonyolultabb a társadalmi és nemzetiségi elkülönülés és ahol felekezeti ellentétek is elválasztják az embereket egymástól, hiteltérdemlő feljegyzések szerint már az 50-es években megdöbbentő mértékben mutatkoznak a biológiai fáradtság jelei.

A biedermeier polgári körben a reális megfontolás legyűri a szenvedélyt és túlradó érzelmet. De van egy érzés, melyet itt is szabadjára engednek és amellyel nem tudnak betelni: a barátság érzése. A hagyományörző polgár szíve akkor dobban legmelegebben, ha barátairól szól, barátságra buzdít vagy a barátság felemelő érzését dicsőíti. Ez a barátságkultusz is — mint a biedermeier-polgár szellemiségének annyi megnyilvánulása — a XVIII. század második felére, a nagy barátságok fénykorára mutat vissza, és lényegében szintén idillikus hajlamból táplálkozik. A barátság nem szül káros szenvedélyeket, egyenletes, tartós, állandóságot és nyugal-

mat biztosító érzés, — legalább is így értelmezi a század derekán a hagyományörző polgárság jórésze. A barátságról garmadával ránkmaradt nyilatkozat semmi kétséget nem hagy e felől:

Freundschaft würzt des Lebens Tage,
Adelt jegliches Geschick
Freundschaft dämpft den Ton der Klage
Und erhöht der Unschuld Glück,

Ezeket a sorokat *Fischer* József budai polgár 1880-ban írja barátjának; a bennük kifejezett gondolattal máshol is számtalan változatban találkozunk. Egy pozsonyi családi emlékkönyvben 1836-ból megindító gonddal készített vízfestményre bukkanunk, mely patak partján, hegyek alján, verőfényes napsütésben úszó házacskát ábrázol, — kell-e tökéletesebb idill? S a kép alatt a hozzá illő tanítás: ebben a kies környezetben építse meg kunyhódat a sors, boldogságodat megtaláld otthonodban, ha magad mellé veszed a barátságot, az emberiség legnagyobb kincsét. — Barátságra csak nemes szív képes; a baráti érzés iránt fogékony ember szereti a természetet, tiszteli szüleit, ragaszkodik gyermekeihez és megnyugszik, bárhogy forduljon is sorsa. A körülötte rohanó események árjában a biedermeier polgár különösen a baráti érzés állandóságában lel vigasztalást. Soproni polgár írja 1832-ben lányának: «A vihar letépi a rózsa szirmait, az idő elfonnyasztja a szépséget, a sír elrabolja mindazt, ami drága volt nekünk e földön. Egyedül a barátság él a síron túl is, ha pillérei a vallás és az erény.» A nemzedékeken át továbbplántálódó barátságok apák, fiúk meg unokák között éppen úgy hagyományt teremtenek és őriznek, mint a szilárdan épített családi ház, kertjében az öreg fákkal és szobáiban a felhalmozott emléktárgyakkal.

«Nem egyforma, de egyformán gondolkodó embe-

rek értik meg egymást. Nem unisono-hangok, hanem akkordok alkotnak harmóniát.» A meghitt barátságoknak, ilyenféle szentenciákban rögzített szelleme szabja meg a biedermeier-polgár társaséletét is, Erről a társaséletéről már a XIX. század első felében sok adoma, történet meg életkép volt forgalomban. Különös népszerűségnek örvendtek Garay János kissé élesen hangolt és ríktóan színezett «genréképei» a pesti polgárról, azaz helyesebben a se nem polgár, se nem úr «háziúrról». Garay kétségkívül sok találó vonást megkap a biedermeier polgáron: jól meglátja kapitalista gondolkodását, józan, számító üzleti érzékét, takarékoságát, kényelemszeretetét és közömbösségét vagy éppen lenézését a közügyekkel szemben. De főképp társaséletéről tesz néhány találó megjegyzést. A születésére nézve német polgár szerinte szófukar, otthon él, csak olykor hagyja el házáat, hogy a Hauer kávéházában egy iindzsa kávé mellett szigorúan magafajta béli emberekkel eltrécseljen és — a pincérrel fizetésnél összeveessen. Élete legnagyobb napja, ha leányait farsangkor elviszi Pischinger zártkörű táncestélyeire a «Mátyás király»-ba, meg ha május elsején családjával kirándul a budai városmajorba. Ez a polgár — mint Garay mondja — «büszke rá, hogy az ország fővárosában lakik, de Mátyás király vára büszkeségénél eszébe sem jut; nyelve nem magyar, az *Ofner-Pester Vereinigte Zeitung* és az *österreichischer Beobachter* című újságokon kívül még legfeljebb a *Spiegel-t* olvassa, de csak vasárnaponként»; közösségérzésében lagymatag, «félmagyar» — már nem igazi német, de még nincs elég bátorsága arra, hogy nyíltan színt valljon a magyarság mellett.

Garay nyílt szemmel vizsgálta a pesti polgárt, de csak szűk körben, a polgári osztály alsó határán álló rétegben nézett körül, mikor ötletszerű megjegyzéseit a polgári társasélet néhány jellegzetes

tünetérői papírra vetette; egyébként is az ő célja nem a valóság hű rögzítése hanem az, hogy olvasóinak lehetőleg érdekes és humoros képekkel kedveskedjék. Ha mélyebben akarunk beletekinteni a hagyományörző polgárság társaséletébe, megint csak a nehezen hozzáférhető családi feljegyzésekhez, naplókhoz meg levelekhez kell folyamodnunk. Mert ez a társasélet mindenekelőtt zártkörű, — ezt Garay is jól figyelte meg — és főképp kezdetben, a harmincas évek elején mindössze néhány család szűk világába szorult. De nincs igaza Garaynak, mikor a «régimódihoz ragaszkodó polgárság művelet lenségét gúnyolja; legalább is a hagyományörző réteg számottevő részére nézve nincs igaza. Ellenkezőleg: a zárt polgári társaságokban a szellemi értékeknek szinte s sznobizmusig menő kultusza folyik; természetesen német szellemi értékeké, hiszen a hagyományörző polgár ezeknek ápolásában éli ki lappangó népi öntudatát. A biedermeier életérzésű magyar-német polgár valami meghatározhatatlan feszültséget érez apáitól örökölt művelődési eszményei és a magyar nemzeti reformmozgalom eredményei között. Ezt a feszültséget, meg akarja szüntetni, és ősi szellemi hagyománykincsét valamilyen formában a változott viszonyok között is meg akarja őrizni. Nem kis mértékben a népi hagyománymentésnek ez az ösztöne teremti meg a német, polgárságú városokban — Pozsonyban, Sopronban, Pest-Budán, Temesvárott és a Szepességen — a «téli koszorúcskákat» és a zártkörű társasélet egyéb formáit. *Rieche* Róza, egy tekintélyes pesti kereskedő felesége 1878-ban tollbamondott visszaemlékezéseiben így jellemzi a hagyományörző polgári réteg 1820-30 között kialakuló társaséletét: «ekkor keletkeztek téli koszorúcskáink, melyeket változott formában a mai napig megtartunk. Akkoriban 5-6 család, Wigandék, Ferenc sógorom, Müllerék, Kloyberék és mi tartottunk össze;

hetenként egyszer egybegyűltünk ép zenével, felolvasásokkal, kisebb színelőadással egyszerű vacsora mellett igen kedvesen telt el az idő. Wigand könyvkereskedése lehetővé tette, hogy osztott szerepekkel olvassuk fel a színdarabokat. Kloybernek nagyszerű tenorhangja volt, — szóval változatosságról is gondoskodtunk». Hasonló módon adott mélyebb értelmet a társas érintkezésnek Budán a *Malvieux* Keresztély nagykereskedő zugligeti villájában időnként találkozó népesebb társaság, meg Pozsonyban a Hegyiliget szélén levő Bimbóházakban a *Bäumler*-család körül kialakult baráti «koszorú». Ezek a zártkörű társaságok a terjedő és erősödő nemzeti reformmozgalom éveiben a német polgári szellem igazi otthonai; igaz, hogy levondulaillattal telített légkörükben a német-éghez való tartozás egyre inkább pusztán családi ügygé válik, melyet a nagyvilág előtt gondosan elrejtene.

Riecke Róza nem ok nélkül emlegeti visszaemlékezéseiben ismételten Wigand nevét. A német származású könyvkiadók és könyvkereskedők foglalkozásuknál fogva mintegy természetes vezetői ennek a társaséletnek, mely szórakozásaiban ösztönszerűen megőrzi és ápolja az örökölt népi hagyománykincset. A *Trattner*ek, *Wigand*ok, *Heckenast*ok, *Lander*erek, *Emichek*, *Hartleben*ek és *Geibelek* különös belső kétlaki tágat csak a lappangó népi öntudat biedermeier-formáján keresztül értjük meg igazán. Hatékonyan dolgoznak a magyar nemzeti irodalom felvirágoztatásán, — ebben nagy része van egészséges üzleti ösztönüknek is, — de egyben «felfedeznek», vagy legalább támogatnak német szerzőket is.

A könyvkiadók közül különösen *Heckenast* Gusztáv írott emlékekben is szokatlanul gazdag társasélete ad tanulságos képet azokról az erőkről, melyek a hagyományörző magyar-német polgári értelmiség gondolkodását és érzésvilágát meghatározták. A

kassai születésű evangélikus papfi, az egykorú német közvélemény szerint a század derekának «nagy kiadója» legjobb igyekezetével támogatja a magyar irodalmat; egyidejűleg azonban *Stifténél* együtt szerkesztett kiadványában «Wien und die Wiener» a biedermeier-kultúra ragyogóan színes ábrázolásával lepi meg közönségét, 1840-48 között *Majláth* János gróffal kiadja a kor «legtartalmasabb német almanachját» és később mindig segítségre kész bizalmas barátja lesz *Roseggernek*. Pesti háza, s még inkább csinos pilismarót! birtoka vidám baráti körnek, az «Arany Fogpiszkáló Lovagjai Rendjének» s a «Pesti Rostbeef Klubnak» központja. A kör összejöveteleire *Volkman* Róbert zeneszerző tréfás meghívói hívják össze a tagokat: ő örökíti meg a kör apró eseményeit jegyzőkönyvekben, groteszk pátoszszal telített «hősi énekekben» meg «üdvözlő versekben», s feljegyzéseit Heckenast szigorúan beavatottak számára készült ügyes karikatúrái kísérik. A kör «ülésein» költeményeket olvasnak fel, irodalmi és zenei eseményeket vitatnak meg és közös kirándulásokat terveznek. A tagok a hagyományörző polgári réteg jellegzetes képviselői; titkolt kedvteléseik érdekesen tárják eléink, hogy milyen módon őrizték meg mindinkább feledésbe merülő népi művelődési eszményeiket olyan korban, melynek már más eszményei voltak. A tagok közt találjuk a magyar Tudományos Akadémia Goethe-gyűjteményének megteremtőjét, *Elischer* Boldizsárt, aki még legbizalmasabb baráti körét is csak fokozatosan avatta be Goethe-kultuszának titkaiba. Ez a Goethe-kultusz elsősorban bizonyára annak a rajongó bámulatnak a kifejezője, melyet a fáradhatatlan gyűjtő a szép és tökéletes humánus iránt érzett, de egyúttal néma vallomás német népi öröksége mellett. *Elischer* Boldizsáron kívül a kör másik két gyűjtő tagja a családi ereklyéit muzeálisán rendező

«klub-elnök» *Fuchs* Rudolf nagykereskedő, a weimari Goethe-Társaság egyik első tagja hazánkban, és *Kollár* Gyula orvos. A nyilvánosság elől elzárkózó költészetet *Fest* Imre, a szépeességi származású jeles gazdaságpolitikus képviseli a társaságban.

Heckenast baráti köre kétségkívül a hagyományörző polgári réteg társaséletének legmagasabb szintjét tárja elénk. A «Rostbeefklub» tartós együttesnek bizonyult. Életébe különösen Németországból meg Bécsből érkező látogatók hoznak új szint és mozgást: 1861-ben *Dessoir* berlini udvari színészt, 1869-ben *Brahmsot* látja vendégül a társaság. Tiszteletükre a tagok «rendkívüli ülésekre» és kisebb ünnepélyekre gyűlnek össze. Mert a «klub» tréfás köntöse, groteszk formái mögött mindig ott van a komoly szándék is t a hagyományos német polgári műveltség otthona akar lenni, ezért minden alkalmat megragad, hogy közvetlen érintkezésbe léphessen a német szellemi élet egy-egy képviselőjével. És Heckenast «klubiján kívül szerényebb keretben, de hasonló célzattal, a baráti körök, zártkörű egyesületek egész sora alakult. A 70-es években az «Eintracht» német társaságban egyesültek a régi jó időt visszasíró pestbudai polgárok. A társaság vezetői a Ganz-féle vasöntő német mérnökei és a költői szárnypróbálgatásairól nevezetes *Imendörffer* Ágost voltak. Hasonló kör alakult *Schwicker* Henrik tanár körül, mint «Zwanglose Vereinigung von Literatur- und Kunstfreunden». Alig gondoltak benne a népi öntudatra, még kevésbé a politikára; de a kör érintkezési nyelve kizárólag német volt, német felolvasásokat, vitaestéket, műkedvelő előadásokat, hölgyeknek szánt vidám estélyeket rendezett, s ilyenmódon tartotta fenn a német polgári műveltség hagyományait. S ha lejjebb szállunk a kispolgári rétegekbe, a törzsasztaltársaságokban szintén megtaláljuk a «Rostbeefklub» naivabb változatait, melyekről a nyilvánosság alig

vett valaha tudomást. A soproni «Szentelen kakas» vagy a pozsonyi «Ferde csap» tagjainak nincsenek különösebb szellemi igényei: elég, ha egy-egy bácsi tréfát, adomát mondanak el egymásnak, vagy egy-egy Gassenhauert dúdolnak, — és megelevenedik előttük a drága emlékekkel teli aranyos múlt.

A hagyományörző rétegnek jobbára zártkörű társaságokba meg családi körbe szorult szellemi élete túlnyomóan passzív. A biedermeier-polgár mindenekelőtt úgy elégíti ki szellemi igényeit, hogy sokat olvas németül. Olvasottsága, irodalmi ízlése "rendkívül eltérő társadalmi állása meg vagyoni helyzete szerint. Mindenesetre súlyos hiba lenne, ha pl, a «Rostbeefklub» tagjainak irodalmi műveltségéből akarnánk következtetni az általános színvonalra. A tömeg ízlésének nincsen egyéni színe: mint mindenütt, nálunk is a nemzetközi regénypiac népszerű portékáit vásárolja és olvassa. Hartleben kiadóvállalata gondoskodik kielégítéséről: a «Belletristisches Lese-Cabinet», «Amerikanisches Lese-Cabinet», «Historisches Lese-Cabinet» egymásután hozza francia, angol, amerikai, svéd meg orosz regényírók kelendő műveit, állandóan táplálja a fáradhatatlan olvasót és folyton új meg új közönséget hódít elsősorban a polgárság hagyományörző rétegéből. Emich Gusztáv «Belletristisches Lese-Cabinet der magyarischen Literatur» című, jórészt *Jókai* regényeiből álló sorozatával ügyesen kiszolgálja a biedermeier-polgárságnak a magyar irodalom iránt feltámadó érdeklődését is. Aztán itt vannak a bécsi szellemi fényforrásból tömegesen beáramló karcolatok, anekdoták és életképek «Blüten der Liebe», «Blüten der Freundschaft», «Feldblumen», «Vergissmeinnichtstrauss» és más hasonló jellegzetes címekkel. Közkeveltségükre jellemző, hogy a lapok is állandóan hozzák őket. *Benkert* Antal, a pesti magyar-német polgárság jószimatú írója«Erinnerungsblüthen»

című vékony kis kötetében egyszerre egész sor bécsi életképpel kedveskedik olvasóinak; van benne érzélgős történet, mint a «Das Mädchen aus der Aorstadt», de még több az ártatlan tréfával fűszerezett kispolgári rajz: «Eine Vermählung in Wien», «Wie man sich in Wien die Hörner abstösst», «Der Wiener Schuster». Osztrák és főleg bécsi kapcsolatok határozzák meg az átlag fölé emelkedő műveltebb polgár olvasó ízlését is, Keki már egyénileg kiválasztott «kedvenc» írói vannak. A «kedvenc» írók első sorában áll *Grülparzer Riedl* Szende, a magyarság és németiség között hányódó polgári értelmiség jellegzetes képviselője a nagy osztrák költő ajánlatára kap tanári állást Lőcsén, de meggyőződésünk szerint a hagyományörző polgárság tekintélyes része nevében beszél, mikor «An Grillparzer» című szonettjében lerója háláját. A magyar-német biedermeier polgár különös vonzalmat érez Grillparzer iránt, a legnagyobb osztrák költő azt mondja, hogy költészetét igazán csak az értheti meg, aki felmegy a Bécs melletti Kahlenbergre s ott alaposan körülnéz. Ezt az utat az osztrák lélekkel melegen rokonszenvező művelt biedermeier polgár szívesen teszi meg. A Hardenberg tetején megpihenő elé káprázatosan változatos, színpompás kép tárul: hófedte hegycsúcsokat lát, a hegyoldalakon erdőket, szőlőket, virágos mezőket, a völgyekben folyókat, tavakat, szépen rendezett falvakat, nyaralótelepeket, a császárváros gyárkéményrengetegét és templomtornyait, s távolabb kelet felé végtelenbe vesző síkságot, melynek kéklő határa olykor a tenger illúzióját kelti az élénkebb képzeletű szemlélőben. De a hagyományörző biedermeier-polgár számára talán még fontosabb, hogy mindezt *hogyan* látja a Kahlenberg tetején. A hegytetőről nézve a távolabbi hegyek, völgyek, épületek, emberek, dolgok, kicsinnyé, játékszerűvé válnak, elvesztik bámulatot, megdöbbenést, félelmet keltő

közvetlenségüket, elvesztik igazi realitásukat, de elvesztik azt is, ami bennük merev, bántó; békés pára- vagy ködköpenybe burkolóznak, egymásba-fonódnak, mint a melódia hangjai és végül hatalmas poliphon szimfóniába olvadnak. Minden — hegy, völgy, szőlő, virág, ház és ember — zenévé válik, lány melódiát dalol. Ezzel a jellegzetesen osztrák látással veszi kezébe a hazai biedermeier-polgár Grillparzer könyveit; nem csoda, hogy közel férközik hozzá, szinte személyes barátja lesz. Hamar megtalálja költészetének lényegét, azt, ami saját lelke mélyén is örök eszményként szunnyad: az ellentéteken felülemelkedő megértést minden iránt, a harmóniát, a változhatatlanba beletörődő lélek idilli nyugalmát. Grillparzer, a szelíd rezignáció életbölcseiségének hirdetője a hagyományörző művelt polgárságnak szinte házi szerzőjévé lesz: könyveit a «téli koszorúcskák» keretében felolvassák, alakjait — köztük különösen Melittát. Herót — festményekben meg rajzokban örökítik meg, verseit megzenésítik. Ugyanúgy vonzza a népi múltján titkon csüggő művelt magyar-német polgárt Heckenast «felfedezettje» *Stifter*, az osztrák biedermeier-költészet finom, halkszavú, bensőséges stílusművésze, aki a tüzetokádó hegyekben működő titokzatos természeti erőket a szegényasszony tejesbögréjében látta meg. De *Heine* meg *Lenem* versei is gyakran hangzanak el a zártkörű polgári társaságok meghitt, lírai hangulatok iránt rendkívül fogékony összefüvetelein. Sőt az olvasókból gyakran lelkes utánczóknak lesznek: az ötvenes években sok társaságban szinte kötelező a verselés Heine meg Lenau modorában; *Heinrich* Gusztávnak, tudományos germanisztikánk megalapítójának szigorúan titokban tartott és természetesen kéziratban maradt költői hangulatképei jellemző termékei ennek a verselési láznak. Távvolabb esnek a biedermeier polgárság irodalmi érdeklődé-

sétől a nagy német klasszikusok; Elischer Boldizsár meg a «Rostbeefklub» Goethe-kultusza tudtunkkal kivételes jelenség.

Az irodalom mellett jelentős része van a népi hagyományörzésben a német *zenének*. Különösen a pozsonyi és soproni zenei élet története világosan "tárja elénk, hogy a zene milyen sokáig tartotta meg a polgárságot német népi műveltségében. A pozsonyi egyházi zeneegyesületnek ugyan már 1839-ből van magyarnyelvű műsora, de ez a műsor szinte egyedüli emléke annak, hogy az egyesület tudomásulvette a magyarságot; magyar zene csak 1867 után szerepel az egyesület munkarendjében. A soproni «Dalfűzér»-énekkör műsorában 1859-ben előfordulnak ugyan magyar nóták, de természetes, hogy a kör még évekig túlnyomóan a «Liedertafel»-kultúra otthona marad. És talán a polgárság zenei műveltségét, zeneművelő gyakorlatát nem is annyira a nyilvánosság elé lépő egyesületek zenekari előadásai tükrözik, mint a házi muzsika, a szűk baráti körben egyedül megszólaló vagy énekhangot kísérő zongora, hegedű, a zongorahármas, meg vonósnégyes. A meghitt környezetben a hivatalosan tisztelt klasszikusok mellett az igazán kedvenc komponisták is jobban szóhoz jutnak: *Schubert*, meg különösen a pestbudai polgárok lágy, édes dallamokban gazdag népszerű zeneszerzője, Heckenast örökké mozgékony, ötletes klubtitkárja, *Volkman* Róbert. A «Loreley-kvartett» dallamai mellett a biedermeier polgár mai utóda is szinte lelkileg ingujjra vetkőzik, németül beszél, ragyog a szeme, és bizonyos enyhe lemondással idézi a régi jó idöket.

A hagyományörző polgárnak az eddigiekben vázolt életformájából, lelki képéből fény derül közösségérzésére, lappangó német népi tudatára és a magyarsághoz való viszonyára is. Kénytelenek voltunk kíméletlenül behatolni otthonába, átkutatni

emlékeit, felfedni titkolt kedvteléseit; részt kellett vennünk szórakozásaiban, társaséletében, mert a hagyományaihoz ragaszkodó, zárkózott, nehezen megszólaló polgár közösségtudatát is jobbra ilyen módon ismerhettük meg. Feladatunk érdekében mégis vizsgálat alá kell vennünk a biedermeier-polgárságnak a közösségre vonatkozó megnyilatkozásait is, bár nem könnyű hozzájuk férni és többnyire költői formába burkolóznak.

A hagyományörző polgári értelmiség túlnyomó része félenk tartózkodással, szinte aggodalommal fogadja a magyar nemzeti reformmozgalom fényes eredményeit. Aggodalma az események hatása alatt lassanként ellenszenvvé fokozódik általában a nacionalizmussal szemben. A biedermeier-polgár Grillparzerhez és más osztrák írókhoz hasonlóan mindinkább valami káros és romboló erőt lát a nacionalizmusban és visszakívánja azokat az időket, mikor a különböző népek az állam védőszánryai alatt nemzetiségi súrlódások nélkül békésen éltek együtt. A biedermeier-rétegben korszerűsített alakban újjáéled a régi állampatriotizmus. Egy ismeretlen polgár következő fájdalmas megállapítással kezdi a 30-as és 40-es évek fordulóján Magyarország politikai helyzetéről szóló elmélkedését: «Az egyesített nemzet patriotizmusa, minden szabadság és boldogság palládiuma egyre inkább nacionalizmussá és provincializmussá süllyed, Amit nyugalomban és egyetértésben lehetett volna megtenni, az vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak szenvedélyes összecsapások árán történt meg.» A magyar nemzeti mozgalom lendületét nemcsak a hagyományörző magyar-német polgár szemléli szorongó és idegenkedő érzéssel. *Gyurikovic*s György, a történeti forráskutatás egyik érdemes úttörője az ide-oda kapkodó *Rumy* Károly Györgyhöz intézett levelében «exaltait bolondoknak» bélyegzi az új hazafiak jó részét, akik túlbuzgóságuk-

ban súlyosan ártanak a hazának, és — miután az újdivatú hazafiséggel szemben tehetetlennek érzi magát — azzal a gondolattal foglalkozik, hogy visszavonul a közszerepléstől; *Edvi-Illés* Pál, a művelt neohumanista pedagógus sem találja helyét «a boldond módon felülkerekedett «magyarománia» közepette. Lényegében mindketten — akárcsak a biedermeier-polgár — az ellentéteket békés módon áthidaló patriotizmust kívánják vissza az átkos szenvedélyeket felszabadító nacionalizmussal szemben. De a nemzeti érzés ilyenféle elítélése mégis csak a hagyományörző polgárnál állandósul közösségérzése jellemző jegyvé.

Az ismeretlen polgár idézett patrióta-megnyilatkozásának nem akadt sok párja; szerzőjük rendszeren névtelenségbe burkolózik. A sajtóban a régimódi patriotizmus a 40-es évektől kezdve egyre óvatosabban szólal meg. Jellegzetes közlönyei a «Pester Handelszeitung», a Győrött megjelent «Das Vaterland» és a szabadságharc évének három rövidéletű lapja, a Pesten és Aradon megjelent «Der Patriot», meg a *temesvári «Südungarn»*. A «Pesther Handelszeitung» cikkírói szívesen mutatnak rá gazdasági és kereskedelmi életünk hiányaira a németekével szemben, és Széchenyire hivatkozva korholják azokat a «szellemileg korlátolt» magyarokat, akik nem akarnak másról tudni, mint hogy «extra Hungáriám non est vita». Ez a felfogás általában a kereskedelmi testületké, melyek különösen Pesten meg Pozsonyban a kissé merev és maradi polgári patriotizmus igazi otthonai és még 1848-ban is azt kéri a magyar kormánytól, hogy beadványaikat német nyelven terjesszthessék elő.

A hagyományörző polgárság patriotizmusában a szabadságharc előtt a dinasztikus hódolatra esik a hangsúly. Bármilyen apró-cseprő esemény, mely a legtávolabbról is összefüggésbe hozható az uralkodó-

ház tagjaival, kitűnő alkalom verses meg prózai patrióta-megnyilatkozásokra. De az alattvalói hűségnyilatkozatokba most jóval több magyar szín vegyül mint a felvilágosodás korában. A győri «Vaterland» egyik évfolyamát pl. a következőköszöntővel zárja:

Ein gutes Vaterland uns nährte,
 Ein guter König nach Gesetzen,
 Regiert sein Volk, das, Beider werth,
 Treu-dankbar Beide weiss zu schätzen;
 So war s, so ist s, so fernerhin
 Besteh es; und nun rufe Jeder,
 Sey s mündlich oder mit der Feder:
 Wohl mir! Dass ich ein Ungar bin.

A nemzet és az uralkodóház között 1848-ban támadt összeütközés a hagyományörző polgárság jó részét a dinasztia mellé állítja. A patriotizmus jellegzetes megnyilatkozásaiból eltűnnek a magyar színek, s helyettük még rikítóbban tűnnek elő az alattvalói hűséget bizonygató szólamok. Ez magyarázza, hogy Pozsonyban, Sopronban, Pesten meg Temesvárott sokat beszélnek egyes polgári családok «feketesárga» érzületéről. *Steinacker* Ödön írja önéletrajzában, hogy any[ai] dédnagybátyját *Malvieux* Keresztély pesti nagykereskedőt hazafias körök megvetették «császárpárti» gondolkodása miatt. A «császárpárti» színezetű patriotizmus különféle változatban természetesen a szabadságharc után is tovább él; tömeges megnyilatkozásaival különösen 1857-ben, a királyi pár magyarországi látogatása alkalmával találkozunk. A hatvanas évektől kezdve az addig eltart magyar színek újból előkerülnek: a «feketesárga» meg «piros-fehér-zöld» rokonszenv a biedermeier-polgár közösségérzésében szépen megfér egymás mellett.

Az alattvalói lojalitás mellett az eleven szülőföld-kultusz is gyakori velejárója a hagyományörző polgárság patriotizmusának. Más összefüggésben

említettük már, hogy a lokálpatriotizmus különösen a szepesi polgárság közösségtudatának jellemző jegye. A Szepességen aránylag lassan halad a beolvadás folyamata, a hagyományörző értelmiség rendkívül erős és elsősorban ez tartja meg a cipszer közösségérzés lokálpatrióta színezetét. A szepesi német költők és írók — a helyi hagyománykultusz igazi őrzői — szembetűnően mutatják a biedermeier-közösségtudat egy másik jellemző sajátosságát is: kapcsolatot teremteni a magyar és német szellem között, biztosítani a két nép súrlódásmentes barátságát, tartós érdekközösségét, becsületet szerezni a magyarságnak a német, a németiségnek a magyar közvéleményben.

Lindner Ernő szűkebb honfitársai ítélete szerint a Szepesség legnagyobb német költője; tájnyelven írt dalait a szepesiek ma is éneklik, költői mondafeldolgozásait, anekdotait mindenki ismeri. S a helyi hagyománykultusznak ez a legtökéletesebb képviselője, akit első verskötete megjelenésekor *Bodenstedt* és *Scheffel* a német tájköltészet nagy reménységeként üdvözölt, mint a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosa fejezi be pályáját, magyar népdalokat, *Petőfi* dalait szólaltatja meg felsőszepesi tájnyelvére, lefordítja *Arany*, *Gyulai*, *Lévay* és *Szása* Károly költeményeit, és a magyar irodalmat egész sor tanulmányban ismerteti, telve találó, ma is időszerű megfigyelésekkel a magyar-német kapcsolatról. *Lindner*hez legközelebb áll *Scholcz* Frigyes, akinek egyik dala a cipszereknek szinte himnuszává lett:

Der Grott, der unsere Väter einst
 In dieses Land geleitet,
 Der hat für uns und Kindes Kind
 Das Heimatland bereitet!
 Das ist die schöne Zipsermark
 Bekränzt von den Karpathen!
 Dort oben grünt der schöne Wald,
 Im Tale reifen Saaten.»

Alig van a lokálpatrióta közösségérzésnek jellemzőbb megnyilatkozása, mint ez a néhány sor. A költemény minden sora a Szepességet magasztalja, a szülőföld szeretetére és megbecsülésére buzdít. S amilyen odaadással képviseli Scholcz a *szepesi* lokálpatriotizmust, ugyanúgy utasítja vissza a 80-as években — mint láttuk — a *nagynémet* körök beavatkozását a magyar állam belső ügyeibe. A lokálpatriotizmus hasonló változatait bőven találjuk a többi szepesi tájköltő műveiben is: akár a feisőszepesiek, akár a «gründlerok» vagy «mánták» verseit olvassuk, mindig érezzük, hogy a helyi hagyománykultusz közösségtudatuk leglényegesebb része; szinte ezzel kapcsolódnak a magyar nemzeti közösséghez, ez biztosítja a biedermeier-patriotizmus jellegzetes magyar-német érzésbeli egyensúlyát. Ez az egyensúly nem változik meg a szepesi polgári értelmiségnek a szülőföldtől külsőleg elszakadt tagjainál sem. Közülök jellemző példaként hadd említsük meg *Fest* Imrét, Heckenast «Rostbeefklubjának» tagját. Halála után kiadott versei mintegy az igénytelenül színezett könyomatos biedermeier-tájképek költői magyarázatai és választékos formájukban a müncheni költők alkotásaira emlékeztetnek. Eest lefordítja *Petőfi* költeményeinek nagy részét, részleteket a *Toldi-trilógiából*, és lelkeshangú költeményekben emlékezik meg *Petőfi* meg *Arany*. szellemi nagyságáról; de igazi énje — úgy érezzük — akkor szólal meg, mikor «An die Zips» című költeményében hagyományhű lokálpatriotizmussal közösségérzésnek ad kifejezést:

Die Städtchen blühend, hingestreut
 Wie Blumen auf dem Feierkleid,
 Sie bergen Menschen, treu und gut,
 Der alten Sachsen echtes Blut,
 Das für sein neues Vaterland
 Einsteht mit Gut und Herz und Hand
 Das deutschen Fleiss
 Mit Ungarnsinn zu paaren weiss.

A helyi hagyománykultuszból táplálkozó magyar-német közösségérzést természetesen a Szepességen kívül is megtaláljuk. *Kugler* Jakab soproni cukrász, a pesti *Kugler* Henrik fivére — «Eine Sage aus Ungarn vom Neusiedlersee» című igénytelen «drámai költeményében» egyszerre lelkesedik a német nép nagyságáért és a magyar nemzet dicsőségéért. *Riedl* Szende pesti egyetemi tanár ifjúkori verskötetében («Wehmuts-Klänge») szülőföldjének, Besztercebánya környékének tájszépségeiben gyönyörködve majd a német szellem ragyogó alkotásaira, majd magyar hazafiúi kötelességeire gondol; később is minden erejével azon van, hogy közelebb hozza egymáshoz a magyarságot, és a németséget: egész sereg magyar lírikust szólaltat meg németül, szerkeszti a Lipcsében megjelenő «Ungarische Revue»-t, és német példákön felbuzdulva, «szívében nemzeti, szellemében európai» meggyőződéssel dolgozik a magyar középfokú oktatás fellendítésén. Még sok, íróasztalfiók számára verselő naiv magyar-német polgári poétát említhetnénk, akik hol a magyar történelem nagy eszményeit idézik, hol német családi emlékeiken és a német polgári erények letűnésén merengenek.

Lényegileg a felvilágosodott polgár patriotizmusa ól tovább a hagyományörző polgár közösség-érzésében. Béke, egyetértés, testvériség, haladás — ezek azok az erkölcsi javak, amelyekért a nyilvánosságtól távol, inkább az otthon zavartalan magányában lelkesedik. *Ebner* Gusztáv pozsonyi lelkésznek «Gebet für das Vaterland» című költeménye meggyőzően fejezi ki ezt a lelkesedést:

Verein die Bürger all zu einem Liebesbund. —
 Lass sie ein einig Volk, und gute Brüder sein!
 Die Liebe und die Treu — bekenne Herz und Mund,
 Dann kehret voll und ganz dein Segen bei uns ein.
 Biet du, o guter Gott, mit uns, dann weichet nie
 Der Bürger Einigkeit — der Völker Harmonie. —

A különféle nyelvű népek értsék meg egymást szeretettel és együtt vállvetve dolgozzanak a haza boldogulásán, — mintha csak *Nitsch* Károly Dánielnek, a «káros» nacionalizmustól érintetlen, naivpolitikai hitvallását hallanók egy másik névtelen biedermeier-polgár hazafiúi áradozásában:

Alle, alle Bürger sollen.
Hassen, neiden Zank und Streit, —
Pflegen treu mit Herzen, Händen,
Friede, Liebe, Einigkeit.

Ist die Sprache auch verschieden, —
Lieb zum Lande uns verein ! —
So wird Ungarn, — seine Völker,
Gross und mächtig — glücklich sein!

Még jó, hogy a becsületes poéta nem a Habsburg-birodalom, hanem csak Magyarország fiait akarja megnyerni kissé időszerűtlen közösségérzése számára, különben patrióta szólamait olvasva teljesen a XVIII. századba képzelhetnénk magunkat.

A hagyományörző polgári értelmiség közösségérzésének alakulását, sajátos magyar-német kétarcúságát érdekesen mutatja egy-egy jellegzetes képviselőjének szellemi fejlődése. Pesten a *Benkert*-család három egymásutáni nemzedékhez tartozó tagjainak pályáján keresztül szinte az egész biedermeier-polgárság kialakulását és letűnését szemlélhetjük. A család II. József korában jött Magyarországra. *Benkert* Jakab már Pesten nősült és magyar lányt — Szalay Annát — vett feleségül. Ebből a házasságból született az író *Benkert* Antal. Kereskedőnek készült, majd, miután Pesten az atyjától örökölt «Magyar királyi fogadóba» beleöltte minden vagyonát, mint német színész lépett fel Budán és Kassán, s mint *Bäuerle* «Theaterzeitung»-jának és a «Spiegel»-nek munkatársa kereste kenyerét. Útirajzainak irodalmi mintája *Heine* nálunk is népszerű

tárcasorozata, de az emberek torzító ábrázolásában, a keresett ötletek halmozásában *Saphir* Móricot, a zsidó-német szellemesség akkori mesterét igyekszik utánozni. Még erősebben domborodik ki a torzítás és olcsó humorizálás iránt való hajlama pesti és bécsi életképeiben, még az árvízkatasztrófa leírásában is. Novellái, melyeket a «Spiegeb-ben és a pesti színházi zsebkönyvekben adott ki, titokzatos, izgató részletekben bővelkedő meseszövésükkel *Dumas* újságregényeinek hatására vallanak.

Benkert Antalnak két fia volt. A fiatalabbik, Imre festő lett, Bécsben telepedett le, és legfőbb időnként rendezett pesti kiállításai útján maradt kapcsolatban a magyar étellel. Az idősebb, Károly, *Kertbeny* néven ismeretes bibliográfus és műfordító. Vele sokan foglalkoztak: magyarság és németiség között hányódó élete, ingatag közösségérzése jellemének igen eltérő megítélésére adott alkalmat. Többen a magyarországi német nemzetiségi mozgalom úttörőjének is tartják őt, főképp a szerkesztésében megjelent «Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn» és cikkei alapján. Műveinek alapos áttanulmányozása mást mutat. Benkert, aki 1848-ban hirtelenül Kertbeny-re magyarosította nevét, sok fogyatkozással áll előttünk: mérhetetlenül hiú volt, ami rendkívül szerény tehetsége mellett kétszeresen bántó. Mint irodalmi pletykahordó végigházalta Európa minden nevezetes szalonját, mindenütt lehetlenné téve magát. Szorgalmasan fordítgatta *Petőfit*, de arra is volt mindig gondja, hogy fordításaival legalább akkora reklámot csináljon magának, mint a nagy magyar költőnek. Német népi öntudatot azonban hiába keresünk nála. A «Jahrbuch»-ban túlnyomórészt egyszerűen egyesítette azt a hagyományörző értelmiséget, amely a változó viszonyok közt is szükségesnek tartotta a magyarcélú hazai német irodalom fennmaradását.

Erre vall a «Jahrbuch» munkatársi köre is: *Schedius* Lajos, *Majláth* János gróf, *Pyrker* János László, *Rumy* Károly György és mások; egyetlen öntudatos német akad köztük: *Glatz* Ede, aki azonban — úgy látszik — véletlenül csöppent a tőle alapjában idegen társaságba. Egyébként a «Jahrbuch»-ot német részről éppen úgy támadták mint magyar részről, elsősorban *Benkert-Kertbeny* jogát vonták kétségbe, hogy németnek vallja magát. A mozgékony szerkesztő beköszöntőjében is a hagyományörző értelmiség közösségérzésének jellegzetes tartalmát tárja elénk: célja az, hogy Magyarországot megismertesse a külfölddel, aztán megállapítja, hogy a magyar nemzeti mozgalom bámulatos előretörése megdöbbenette a németeket meg a tótokat; a németiség legnagyobb része ugyan «napról-napra magyarosodok», de akadnak még magyarországi német írók, akik «nem tudnak magyarul írni», s ezeket nem lehet kizárni a nemzeti munkaközösségből. Egyébként *Benkert-Kertbeny* évkönyvét jellemzően «a német népnek és a magyar nemzetnek» ajánlja, és szerkesztői beköszöntőjét a következő szavakkal végzi: «fáradhatatlan kitartás legyen jelszavunk; haladás a lobogónk, és — Magyarország mindenünk». Közvetve akad ugyan némi kritikai célzat az évkönyvben a magyar nemzeti mozgalom lendületével szemben — *Kazinczy* Ferencnek *Musiczky* Lucián szerb költőhöz írt levele és a benne kifejezett kozmopolita színezetű patriotizmus. De ez is csak a hagyományörző polgári réteg közösségérzését van hivatva tekintélyileg alátámasztani — német nemzeti érzésnek nyoma sincs benne. *Benkert* — már *Kertbeny* néven — 1848 után külföldön keres érvényesülést; tovább halmozza ízléstelenségeit, míg végre 1882-ben Pesten a főváros kegydíjasaként nagy nyomorban hal meg.

Erősen dinasztikus színezetű a hagyományörző

réteg közösségérzése Temesvárott: ez természetesen következik a város szorosabb kapcsolataiból Béccsel és az uralkodóházzal. A polgárság meglehetősen mereven elzárkózik minden reformgondolattól, nyugalmat és békét akar, s minden újításban hajlandó felforgató célzatot és a polgárháború előszelét látni. Figyelemreméltó ebből a szempontból Preyer Nepomuk János temesvári polgármester pályája. Preyer határozottan rokonszenvezett a szabadelvű eszmékkel, és nagyon közel járt a liberalizmus hazafiságához. 1836-ban munkatársa a pesti «Spiegelének»; itt közölt epigrammszerű költeményeinek egyike ezekkel a szavakkal végződik: «Hazám, érted élek és halok!» Két évvel később könyvet ad ki a magyar parasztról, melyben társadalmi egyenlőséget, jobbágyfelszabadítást és a földbirtok igazságosabb elosztását sürgeti; a könyv konzervatív körökben természetesen hangos felháborodást kelt, liberális oldalon pedig népszerűtlen marad németnyelvűsége miatt. A szabadságharc után Preyer magyarnyelvű munkásságot fejt ki; a «magyar államjog fejlődéséről» 1861-ben közölt elmékedéseit a következő vallomással kezdi: «Dobogtassa méltán a hazafi szívet oly nemzettöli származása, amelyre a szabadság sugara már bölcsőjében fénylik.» A kiegyezés után a «Délmagyarországi Történelmi és Képzészeti Társulat» alelnöke lesz; még élete vége felé is — valószínűleg *Erkel* Ferenc nagyszerű dalművétől ihletve — «Hunyadi László»-ról írt németnyelvű drámát. És Preyer lelke mélyén mégis az arany középutat kereső, minden határozott állásfoglalástól rettegő biedermeier-polgár marad egész életén keresztül. Irtózik minden «gyanús» szótól. Jellemzően a XVIII. századi felvilágosodott polgár lelki alkatát viszi tovább a XIX. század változott viszonyai közé: a «közboldogság», a «javak igazságos elosztása» és az «emberiesség» mellett alapjában alig

ismer a közösséggel szemben más érzést, mint az alattvalói hűséget, a Habsburg-ház iránt való lojalitást, melyet még népszerűtlenség vállalásával is erősen kidomborít. Ha reformokért száll síkra, mint a magyar parasztról szóló könyvében, távol áll tőle minden szocialista vagy éppen felforgató szándék, — még az «ifjú Németország» szalondemokráciáját sem bírja — mindig óvatos okoskodással, higgadt szemlélődéssel próbái változtatni a fennálló visszás állapotokon. Súlyt helyez arra, hogy kifogástalan magyar patrióta hírében álljon, de patriotizmusát a nyilvánosság előtt nem nagyon szereti hangoztatni: a hivatali szoba embere, a hétköznapi megszokott, biztos rendjében érzi legjobban magát. Prey érnél is megtaláljuk a biedermeier-polgár jellegzetes zenekultuszát: a 40-es évek közepén a városi tanács az 6 vezetésével alakítja meg Temesvárott az első «Musikverein»-t. A megfontolt polgármester 1848-ban is elsősorban a rendet és nyugalmat akarja biztosítani: nemzetőrséget alakít, melybe tömegesen lépnek be a polgárság fiai, s mikor kiéleződik a helyzet, a «gutgesinntek» táborához csatlakozik — a polgárság zöme is vele megy — megtagadja Kossuthot, és a várost a császár védelme alá helyezi, Másfelől költeményeiben olykor a német népi öntudat hangjai is felcsendülnek. «Ver sacrum» című lírai kötetében, melyet «kézirat gyanánt» adott ki Gmundenben, — a nyilvánosságtól idegenkedő biedermeier polgár lelki alkatára jellemző hasonló jelenséggel már akadt dolgunk — a következő sorokat találjuk:

In meinem deutschen Reiche,
Da herrschen Ruhm und Ehr,
Dem einen Deutschland gleiche
Kein Reich auf Erden mehr.

A 70-es években erősen magyarosodó Temesvárott Preyer már nem érzi jól magát: visszavonul

az alsóausztriai Kirchberg városkába, hol leánya lakik férjével, és itt éli utolsó éveit.

Preyer nem egyedüli tagja a hagyományörző» értelmiségnek, aki a 67 után nekilendülő világban nehezen találja meg helyét. *Heckenast*, — talán a legműveltebb biedermeier-polgár — elhagyja a fővárost, — pesti vállalatiból *Franklin-Társulat* lesz — Pozsonyba vonul vissza, és elsősorban német könyvek kiadásával foglalkozik. *Emich* Gusztáv, a másik nagyvonalú könyvkiadó sem bírja az új magyar élet iramát: vállalatát részvénytársasággá alakítja át; tudjuk, hogy az alakuló, ülésen hiányos magyar nyelvismeretei miatt németül kellett tárgyalni. A hagyományörző polgárság egy másik kisebb töredéke német múltjából adódó érzelmeit igyekszik összhangba hozni a hazafiasság új követelményeivel. A kettő szépen megférhet egymás mellett — olvassuk egy magányában verselgető papköltőnél a 80-as években:

Ein deutsches Volk der Sprache nach.
Magyarisch ist sein Sinn. —
Es zieht und treibt es alleweg
Zu Árpáds Söhnen hin. —

A biedermeier-polgár német anyanyelvűségét kissé szégyellősen, mint valami megbocsátható apró fogyatkozást, mindenesetre mint lényegtelen dolgot emlegeti; talán ezen a ponton távolodik el legerősebben a nyelvi magyarságot hirdető beolvadt polgárságtól. A hagyományörző réteg túlnyomó többsége azonban lassanként beolvad a magyarságba. Ez a beolvadás önkéntes és minden kényszer nélkül való, de nincsen meg benne a lelki készségnek az a lendülete, a szellemi és politikai birtoklásnak az a vágya, mint azoknál az asszimiláltaknál, akiket utunk korábbi szakaszán szemléltünk. A biedermeier embere a legjobb állampolgár: csendes hétköznapi munkájában példásan teljesíti kötelességét

magyar hazájával szemben, melyhez magától értendő hűséggel ragaszkodik. De egész lényében politikamentes és általában tartózkodik a nyilvános szerepléstől. A nyilvánosság előtt mintha mindig fátyol borítaná igazi énjét és boldog, mikor kedvelt visszavonultságában ezt a fátylat ereklyéi szemléletébe vagy rendezésébe merülve meglebbentheti. Szeretettel ápolja családja szellemi örökségét, fokozott fogékonysággal figyel fel a magyarság és németiség politikai, gazdasági és szellemi érintkezésének minden mozzanatára, de úgy érzi, hogy ezzel megtette kötelességét népi hagyományaival szemben, amint megteszi kötelességét a magyar hazával szemben is a nélkül, hogy államhűségét és becsületes ragaszkodását a magyarság iránt ünnepélyes nyilatkozatokban a nyilvánosság elé vinné. Rejtett népi öntudata csak ritkán és közvetve nyilatkozik meg, ha német győzelmekről hall, ha a német erő és szellem alkotásait ünnepelheti. Ilyenkor felragyog a szeme és némán, de annál bensőségebben lelkesedik. A lappangó német öntudatú biedermeier-polgár lényeges vonásait német származású értelmiségünk egy részében ma is megtaláljuk. A népi hagyományaihoz ragaszkodó magyar-német polgár mai, időszerűtlen változatával mindenütt találkozunk — színházi vagy tudományos előadáson, hangversenyen vagy akár labdarúgómérkőzésen — ahol nemcsak magyar, hanem német ügyről is van szó. Ő az efféle eseményeknek leghűségesebb, biztos közönsége. A német népi művelődési eszmények és a magyar nemzeti mozgalom eredményei között támadt feszültség, mely a hazai német biedermeier-típus kialakulásához vezetett, régen megszűnt; maga a típus azonban sajátos lelki berendezettségével megmaradt, s közösség-élményében mindig új meg új feszültségek lehetőségeit hordja magában.

VI. A népi öntudat harcosai.

Megtaláljuk-e utunkon a népi öntudatú hazai német polgárt? Fel kell vetnünk a kérdést, hiszen az egy hazában együttélő magyarság és német polgárság közös útját járjuk, az együttthaladás lehetőségeit és változatait vizsgáljuk. A német népi öntudat harcosa pedig — úgy gondolhatnánk — szükségképpen eltávolodik a magyarságtól és külön utakon igyekszik szolgálni népi érdekeit. És mégis megtaláljuk a közös úton. A népi öntudatú hazai német polgárban természetes elkülönülése mellett mindig megvan a becsületes készség arra, hogy a magyarság és németség életközösségét továbbépítse és lehetőségeihez alkalmazkodjék. A mai kisebbségpolitikai irodalom szavajárását követve azt mondhatnánk, hogy német polgárságunk, amennyiben meg akarja őrizni népi különállóságát és népisége szabad érvényesüléséért küzd, a disszimilációt segíti elő, amennyiben azonban népisége érdekében kifejtett tevékenységének céljaiban és eszközeiben mindig tekintettel van a magyar állam szervezetére, mindig alkalmazkodik ennek a szervezetnek belső változásához, önkéntelenül maga is asszimilációs folyamatba sodródik bele. S ez a belesodródás a német népi öntudat hazai képviselőjénél nem csupán külső erők műve: őt nemcsak a lojalitás, a ragaszkodásnak vagy inkább az adott viszonyokban való megnyugvásnak érzése köti az államhoz, mint a mai Európa némely kisebbségét. A kötelező lojalitáson jóval túlmenően a magyar államhoz tartozónak érzi magát, mint ennek szerves

része és mélyen átértett sorsközösségben összeforr vele.

A német népi öntudat hazánkban, különösen kialakulása idején, a XIX. század 80-as éveiben, kétségkívül erős ösztönzéseket kapott a koraérett és mohó szláv nacionalizmustól. Tudjuk, *hogy Herder* szláv-horvát történetiszemlélete legkorábban a szláv nemzeti mozgalmakat keltette életre. A szláv népek Herder szemével nézték történetüket, Herder szavai-ból merítették a nagyrahatottság re menyét, Herder-től kapták a szellemi fegyvereket, amelyekkel a törekvéseikkel szemben álló államhatalom ellen támadtak. A koraérett és erőteljesen kibontakozó szláv nacionalizmus nálunk is hamar megteremtette szellemi szerveit, s ezek természetesen harcrakészen állottak a magyar nemzetiségi terjeszkedéssel szemben. A magyarság ellen harcoló szláv röpiratok és folyóiratcikkek hangja és érvei azután példát adnak a német népi mozgalomnak is. A minden irányban közvetítő, de meggyőződését szinte naponként válto-gató *Bumy* Károly György sokféle ágazó levelezésében (különösen *Paulovits* Tódorral, *Schaffarik* József Pállal és *Hamulják* Mártonnal) tanulságosan adja kezünkbe azokat a szálakat, melyek a szerb, horvát és tót nemzeti mozgalmaktól a német népi mozgalomhoz vezetnek. A német-szláv együttműködés érdekes emléke egy 1845-ben Lipcsében közösen, kiadott «emlékirat a magyarok ellen», A nemzetiségek kultúrfölényének nagyhangú bizonygatása és a magyarsággal szemben megnyilvánuló gyűlölködő elfogultság és lekicsinylő megvetés az emlékiratban kétségtelenül a szláv nemzetiségű röpiratok szellemi fegyvertárára vall. A német kérdés különben is csak függelékként szerepel a szlávok ügye mellett. «Ez hát a magyarok hálája azért» — olvassuk a magyar «elnyomás» ellen hadakozó emlékiratban — «hogy a németek meg szlávok virágzó kertté varázsolták

Magyarországot, hogy városokat meg falvakat, utakat meg csatornákat építettek, hogy szorgos kezekkel tevékenykednek a kereskedelemben, iparban és művészetben, míg ti csak lomhán heverték azokban a házakban, melyeket *mi* építettünk, olyan fák árnyékában, melyeket *mi* ültettünk, míg ti utcákon meg tereken dalolva meg pipázva csak lovakat és egyéb állatokat őriztetek és gögösen csak őseiteket emlegettétek.» A német népi kívánságoknak csak a szláv kívánságok után adnak hangot a német írók és még azt sem bánják, ha saját népük kétségtelenül jelentős műveltségterjesztő érdemeit maguknak igénylik a szlávok. Egyébként a német népi mozgalom első publicisztikai megnyilatkozásainak központjában nálunk talán taktikai okokból is a szláv kérdés áll, és van valami tragikum abban, hogy az öntudatos németiség vezetői a szláv követelések érdekében emelnek szót akkor, mikor saját népük nagy többségét visszatéríthetetlenül elhódította a magyar nemzetiség.

Egy tekintetben azonban a német népi öntudat képviselői forrásaink tanúsága szerint sohasem kerültek a szláv nemzetiségi vezetők hatása alá: a hazai német polgár — bármilyen erős népi öntudat hevíti is — lényének alapvonásában, a magyar államközösséghez való ragaszkodásában élesen különbözik a szláv és oláh nemzetiségű vezérek politikai gondolkodásától és távol áll ezeknek államellenes expanzív szándékaitól. A politikai, irredenta, a magyar államtest megcsonkításának szándéka ismeretlen előtte. Ahol a hazai német népi mozgalom történetében az irredenta nyomaival találkozunk, általában vagy gyakorlatilag jelentéktelen, hamar letűnő elméleti próbálkozásokkal, vagy pedig idegenből átplántált, nem német polgárságunkból kiinduló törekvésekkel van dolgunk.

Glatz Ede, a 40-es évek német mozgalmának

egyik vezetője 1846-ban közölt «Über deutsche Einwanderung in Ungarn» című tanulmányában kétségkívül a hazai német népi mozgalomban szinte példa nélkül álló módon az irredenta határát súrolja. Azt vallja, hogy a magyarság történeti szerepe nem egyéb, mint az, hogy előkészítse a németek letelepedését a Dunamedencében; sajnálja, hogy Magyarország teljes német gyarmatosítása nem következik be egyhamar, de megnyugtatja őt az a körülmény, hogy a németek nálunk megtarthatják nemzetiségüket, mert szerinte itt ők a műveltebbek. Ha azonban ezeket a mondatokat egybevetjük Glatz egész munkásságával, be kell látnunk, hogy csak hirtelen érzelmi felfolbanás szülöttei, és talán maga sem vette őket igazán komolyan.

Súlyosabb, de merőben felelőtlen és papirosízfí irredenta érveléssel találkozunk a 80-as években a nagynémet iskolaegyesület által indított sajtóvita folyamán. A sajtóvita nagynémet harcosai — mint tudjuk — lendülettel hirdették, hogy a magyar föld minden értékét német munkának, német erőnek köszönheti. Ettől a tételtől nem esett messze az a gondolat sem, hogy a németiségnek jogos igénye van földünkre. Ez az igény többé-kevébbé burkolt formában a publicisztikai harc több röpiratában fellelhető. *Löher* maga azzal igyekszik indokolni a német területi igényeket, hogy a magyarságot vádolja hatalmi tehetetlenséggel. Szerinte a magyarok szertelen hazafias ábrándjaikban arra számítanak, hogy Ausztria előbb-utóbb úgyis egyesül Németországgal és akkor Magyarország lesz az Adriai és a Fekete-tengerig terjedő hatalmas Habsburg-birodalom központja, melynek minden dicsősége, áldása, bősége a magyarságnak jut majd. De álmukban sem jut eszükbe a magyaroknak, hogy a német birodalom, amennyiben valóban az osztrák tartományok birtokába jutna, igényt emelne az egykor hatalmas

Karoling-birodalomnak csaknem Pestig húzódó területeire is. A gondolatsor első fele fonák logikátlan-ságra vall, hiszen Lőher és társai a magyar nép németgyűlöletét éppen a Habsburg-dinasztiával a történelem folyamán adódott összeütközésekből igyekeztek kimutatni. Hogyan képzelhették tehát, hogy ez a «németgyűlölő» magyarság Ausztriától megszabadulva vállalja majd az idegen Habsburg-uralmat, mellyel szemben századokon keresztül küzdenie kellett nemzeti jogainak érvényesítéséért? A gondolatsor második felében, a «Karoling-birodalom» egykori részeinek a magyar államtest rovására való igénylésében félreérthetetlen támadó szándék szólal meg. Ezt a szándékot fejezik ki — igaz, hogy Lőhernél óvatosabban — *Wattenbach, Heime, Eudolf* és *Gunthram Schultheiss*, amikor a magyar nemzet történeti jogait mai hazájára azzal akarják megdönteni, hogy ez a föld századokon keresztül germán uralom alatt állott s e megállapításból folyó további következtetéseket az olvasóra bízzák. Mondanunk sem kell, hogy ezekhez az okoskodásokhoz a hazai német polgárságnak semmi köze nem volt, s így a népi ön tudatú polgár közösségérzésének vizsgálatában nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk. Ugyancsak távol áll a polgárság *Wollinger* Károly rábakeresztúri földbirtokos irredenta törekvéseitől. *Wollinger* a nagynémet szövetséggel tartott fenn kapcsolatokat, s abban a hiszemben, hogy a szövetség céljait szolgálja, az 1900-as években céltudatos munkával igyekezett előkészíteni Nyugatmagyar-, országnak Ausztriához való átcsatolását. Maga szűkebb baráti körével «újstájer» tábort alkotva Stájerországnak szánta Vas megye és Sopron megye déli részének németlakta vidékét, míg Nyugatmagyarország északi részét Alsó-Ausztriába kívánta bekebeleztetni. Tervét még a birodalmi nagynémet. körök is fantasztikusnak találták; hogy pedig a

nyugatmagyarországi «magyaros gondolkodású német polgárság körében mennyire kudarcot vallott szervezkedési kísérleteivel, azt Wollinger maga panaszozza el. Csak egész szerény, többé-kévésebbé anyagilag érdekelt kisgazdákból álló tábora akadt Rábakeresztúr környékén. Irredenta kísérlete semmi esetre sem tartozik, a népi öntudatú hazai néniét polgárság történetébe.

A német népi öntudat hazai képviselője általában nem ismer külön nemzet politikai célokat, mint a magyar földön élő többi nemzetiség értelmiségének népi öntudatú fiai. Ha hitet tesz népisége mellett, rendszeren a szeretet és ragaszkodás hangján emlékezik meg a magyar államról és a magyarságról is. A magyar nemzeti reformtörekvések iránt érzett meleg rokonszenv indítja *Schwer* Tóbiás Gottfried pozsonyi tanárt arra, hogy a nevelésre vonatkozó gondolatait nyilvánosságra hozza, Pia, *Schwer* Károly germanista a «pozsonyi ember» tájnyelven írt dalában a «Madjar-ember» iránt érzett szeretetéről énekel:

I hab in Madjar ember gean.
So gean als wia main Augenstean.
Sa lang s nud hasst: «Verfluichta Schwob,
Hearzl wiafst dain Vodarn an Stan aufs Grob!»

Népi öntudatából fakadó követeléseit is mint a magyar nemzet tagja fogalmazza meg:

An Unger pin i, dees is rain,
Lassts mi a *deutscher* Unger sain,
Sann ja Schlowacken a in Land,
Und dees iis irama no ka Schand.

Sann Alii Unger, s iis ja wear,
Und sanns scha sa vül hundart J oar,
Ham alii scha mi n Türken g rafft
Und harn uns kana noch vakafftt

Madjar. Schiowack, Gebts hear di Hand
Hald ma nea zsamm brav da in Land!
Legis mer mai Red niid übel aus:
S blaiht unter uns miar sann ja z Haus!

örömmel és büszkeséggel vallja magát a «nemes magyar nemzet» tagjának a német polgárság népi jogaiért erőteljesen sikraszálló «Patrische Phantasien eines Ungars» című röpirat ismeretlen szerzője is; Glatz Ede a «svábok» életét, vérét és vagyonát ajánlja fel a magyarságnak, s csak azt kívánja, hogy egyenlő testvérekként élhessenek a közös «atyai házban» és a magyar föld és népe iránt érzett szeretet számos bizonyítékát látjuk a pedagógus *Steinacker* Gusztáv Vilmos költeményeiben is, melyeket büszke öntudattal mindenekelőtt hazájának «jelenleg 1.273,700 lelket számláló német közönsége számára édes német anyanyelvén» ír. A népi öntudattal telített német polgár akkor sem feledkezik meg a németségnek a magyarsággal szemben kötelező hagyományos hűségéről, mikor sérelmeit panaszolja el. Nemcsak azért küzd a németség érvényesülésének korlátozása ellen, mert szereti ősi műveltségét, s mert minden korlátozást méltánytalannak tart a németséggel szemben, hanem azért is, mert féltve őrzi a testvéri jóviszonyt saját népe és az államalapító magyarság között, Jellemző erre nézve a népi öntudat szellemében szerkesztett «Pest-Ofner Zeitung» egyik cikke 1861-ből: «A hazai német polgárnak legyen szabad rámutatni arra, hogy népe hűségesen kitartott ft magyar testvérek mellett akkor is, mikor Magyarország többi nem-magyar népe a magyar törvények által teremtett jogállapottal többé-kevésbé ellenségesen állott szemben; legyen szabad rámutatni arra, hogy a németség ragaszkodását vérben és vagyonban hozott bőséges áldozatokkal pecsételte meg, s hogy a jelenleg mindenki által elítélt rendszer nyomása alatt éppenúgy szenved, mint minden más nép. Ezekben a körülményekben nem lehet tehát ok arra, hogy a németség mostohább elbánásban részesüljön, mint a haza minden más népe».

A hetvenes években a népi öntudatú polgári értel-

miségnek szinte jelszavává lett Glatz Edének egyik verssora: «Bleibe treu dir selbst o Deutscher, und dir dankts das Vaterland!» A német polgár mélységesen meg van győződve arról, hogy egyúttal magyar hazájának is használ, mikor népiségéhez ragaszkodik és népi kultúrájának érvényesüléséért küzd. A népi öntudatú polgárság megmozdulásának érdekes emléke egy beadvány tervezete, melyet szerkesztői 1871-ben készültek a képviselőházhoz intézni. A beadvány mögött *Steinacker* Ödön állt szellemi mozgatóként; célja az volt, hogy a fővárosi német polgárságnak Buda és Pest egyesítése után súlyosan veszélyeztetett érdekeit az 1868-as nemzetiségi törvény szellemében megvédje. Gyakorlati következménye nem lett a megmozdulásnak, mert — mint tudjuk — nem akadt kellőszámú polgár, aki aláírja a beadványt. Jellemző, hogy az erősen ellenzéki hangú írás is mennyire hangsúlyozza a német polgárság hazafias érzületét és nemzethűségét. «Hazafias érzületünk és magyar testvéreink iránt érzett őszinte rokonszenvünk tudatában» — olvassuk az első mondatban — «Budapest alulírott német polgárai elismerjük, hogy a magyar nyelvhez és nemzetiséghez való ragaszkodás nemcsak a magyarság legkiválóbb sajátosságaihoz tartozik, hanem közös hazánk fennállásának szempontjából is rendkívül fontosságú». De ugyanígy hangsúlyozza a beadvány, hogy a főváros német polgársága érdemetlen mellőzésnek és indokolatlan elnyomásnak érzi a német nyelv száműzését a hivatalokból. Mitől tartanak a túlzók? — kérdik a beadvány szerkesztői. Hiszen a főváros német polgársága hazaszeretetlenben és kötelességteljesítésben semmiképen sem maradt a magyarság mögött! Maga *Steinacker* Ödön — 1867 után a népi öntudatú hazai német polgárság minden életnyilvánulásának szellemi kezdeményezője — mint politikus és közíró kétségkívül a német népi öntudat legszélsőbb árnya-

latát képviseli és elszigeteltségében hol az erdélyi szász pártok, hol az osztrák nagynémet mozgalom keretében próbált elhelyezkedni; s mégis: még ő is azt írja önéletrajzában, hogy «a szülői házban a magyarság iránt érzett hagyományos szeretet» szellemében nevelték, s hogy 1867 után mindenekelőtt ez a szeretet vezette őt vissza Magyarországra. A német öntudat harcos képviselője tehát bármennyire elfordul is a magyarságtól, mindig marad benne valamilyen vonzódás a magyarság iránt, mindig megvan benne a viszonylagos asszimiláció lehetősége. A német népi öntudat útja hazánkban szeszélyesen kanyargós. Éppen egyes polgári képviselőinek fejlődése mutatja, hogy kialakulásában sok ellentmondás van. *Schwer* Tóbiás Gottfriedet pl. ifjúkorában pusztán pedagógiai megfontolások készítetik arra, hogy a német anyanyelvi oktatásért síkra szálljon. «óh barátom — írja egyik levelében — micsoda szerencsétlenség, hogy olyan országban születünk, melynek iskoláiban még mindig, mint azelőtt, latinul és nem az anyanyelven tanítanak; gondold meg, barátom, mennyire jutottunk volna, ha mindent németül hallottunk, olvastunk és tanultunk volna.» Annál különösebb, hogy nem érti meg a magyar nemest, aki fiának mindenekelőtt magyar nevelést akar adni. Német öntudata egyelőre főképp neohumanista művelődésvágyából fakad: «Ki ebből az országból — olvassuk *Spielmann* Károly barátjához írt levelében, ahol olyan kevés az érzék a művészet és tudomány iránt, oda, ahol az emberek görög eredetiben olvassák a nagy tragikusokat. Mihelyt elég pénzt takarítottam meg, leteszem vizsgámat és Haliéba vagy Jenába megyek». Váravárt németországi tartózkodása alatt fellobban ugyan benne a német büszkeség, de azért továbbra is teljesen politikamentesen a neohumanizmus művelődési eszményeit képviseli. Sőt a 30-as évek elején magával

ragadja a reformmozgalom sodra és lelkesen csatlakozik az új magyar művelődéspolitikai törekvéseihez. A német népi öntudat harcosa igazán csak akkor lesz, mikor a magyar nacionalizmus diadalmas előretörése megdöbenti.

Érdekes *Justi* Henrik pozsonyi polgármester belső átalakulása is 48-as polgárból a német népi jogok védelmezőjévé. *Justi* — gyerekkoromban sokat hancúroztam a Hegyiligetben elragadó környezetben felállított emléke körül — még mint városi tanácsos 1848 késő őszén a magyar szabadságért lelkesedik; mint a városi nemzetőrség egyik parancsnoka Szenénél szétveri a lázadó tótok csapatát. Később aztán a népi öntudat új német polgárság egyik vezére lesz Pozsonyban. Steinacker Ödön, mint láttuk, legalább anyai részről szintén a magyar szabadságért rajongó család tagja. Emlékezzünk csak a branyiszkói hágónál lefolyt jelenetre! Csak később, a 60-as években lesz belőle a németországi környezet és a német művelődési erők hatása alatt a népi jogok elszánt képviselője,

A német népi öntudat útját azért is nehéz figyelemmel kísérni, mert a német érzelmű polgárság jó ideig kisebb társaságokban, családi körökben, «szalonokban» forgácsolódik szét és csak ritkán, inkább 1867 után lép nagyobb egységben a nyilvánosság elé.

Nemzeti súrlódásokkal már elég korán találkozunk a magyar és német polgárság körében, de nem szabad őket a népi öntudat fejlődése szempontjából túlbecselnünk. A budai polgárok egy része már 1768-ban panaszíratot ad be *Novak* Péter kirurgus ellen. Nóvák a panaszkodó polgárok szerint — noha a külső tanács tagja és törvényszéki ülnök, s így pártatlanságra lenne kötelezve — tele van németgyűlölettel; szidalmazza a német népet, melyhez a budai polgárság nagyobb része tartozik és mindenképpen azon töri a fejét, hogy miképpen semmisít-

betné meg a németiséget. Állítólag azt a kijelentést is tette, hogy, kész lenne a budai főplébánia templom bármely követ kikaparni és húsz másikat tenni a helyébe, ha tudná, hogy német kéz helyezte oda. Mindez ellenkezik a királynő szándékaival is, — olvassuk tovább a panasziratban — hiszen a királynő azért növeli a magyarországi német polgárság számát, hogy a magasabb műveltséget meghonosítsa. A panasziratot tíz polgár írta alá, de ezek — nevük után ítélve — csak részben voltak németek. Általában túlzás lenne az esetben a német népi öntudat hazai megnyilvánulását látnunk. Egyszerűen az történt, hogy a jövevény Nóvák — 1763-ban költözött Budára — gyors karriert futott meg, s ez nem tetszett a vezető klikknek. Egyébként Nóvák karrierje az eset után is zavartalanul emelkedett tovább, de nem is támadt többé baja a polgársággal: a klikk befogadta és ezzel minden rendbe jött.

A német népi öntudat komolyabb megnyilatkozásait váltja ki a jozefinizmus bukása után támadt rendi nemzeti mozgalom. A népi öntudat hazai előőrsei ekkor vetítik megfelelő hangulatkeltés mellett a racionalista egységállamot mint szívük szerint való közösséget a polgári közvélemény elé, és ezzel évtizedekre határozott alapot adnak a népi követeléseknek. Félreérthetetlen jozefinista rokonszenv szólal meg *Fuker* Jakab Frigyes kassai orvos kis latinnyelvű írásában «Principia adornando systhemati rationis rei litterariae de servitura» (Pest, 1791). Szerzője nyíltan hitet tesz német érzülete mellett és óvatosan, de határozottan azt követeli, hogy az összes nemzetiségek, elsősorban persze a németiség számára állítsanak fel saját tannyelvű középiskolákat. A jozefinista szimpátiákból kiinduló és a népi öntudat útját egyengető polgári megnyilatkozások sorában legsúlyosabb Glatz Jakabnak utunk korábbi szakaszán szemlélt főműve, melynek különösen mű-

velődéspolitikai fejtegetéseire minduntalan visszaternek a polgári írók. Gondolatmenete középpontjában a nyelvkérdés áll; «Soll und kann die ungarische Sprache zur einzigen Geschäftssprache im Königreich Ungarn gemacht werden?» — ezt a jellemző címet adja röpiratának 1810-ben egy Glatz Jakab nyomán haladó névtelen pozsonyi polgár. Miként példaképe, ő is szívesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mit köszönhet a magyarság a német szellemnek, de lelkesedésében talán még tovább megy elődjénél, mert mindazt, ami hazánkban a művelődés és gazdasági élet terén nyolc évszázad óta történt, egyedül és kizárólag a német polgárság érdemének jtártja. Ebből a meggyőződésből természetyszerűen adódik követelése: ha a magyarság azt akarja, hogy országa tovább haladjon a fellendülés útján, gondoskodjék arról, hogy a német polgárság népi birtokállománya csorbitatlanul megmaradjon, mert ez a polgárság csak így teljesítheti történelmi hivatását. Erősebb hangot üt meg ugyancsak Glatz Jakab hatása alatt *Bredeczky* Sámuel, a bécsi «Annalen» hasábjain (1812): ő már a később sokat támadott «magyarománia» ellen emeli fel szavát és erőteljesen védelmébe veszi a német polgárságot a nacionalista túlzók «szenvedélyes kirohanásai» ellen. Hasonló, hol enyhén bíráló, hol súlyosabban vádoló megjegyzésekkel többször találkozunk a bécsi és hazai német folyóiratok cikkeiben. De egyelőre csak szórványosan, és általában a Glatz Jakab elméletének korlátain belül. Német polgárságunk kísérletei a népiség védelmére a XIX. század első három évtizedében többnyire csak érzelmi jellegűek és a rájuk vonatkozó írott bizonyítékok is túlnyomóan magánfeljegyzésekből valók.

Bizonyos folytonosságot és tervszerűséget 1830 után találunk a népi öntudatra valló polgári megnyilatkozásokban, Egyelőre még elméleti jellegűek

maradnak és hangjukban is alig térnek el a hagyományörző réteg jellegzetesen magyar-német közösségérzésének dokumentumaitól. A német, polgárság népi öntudatra, ébredő értelmisége kezdetben csak óvatosságra, megfontolásra inti a buzgó magyar nemzetiségterjesztőket. A hazai német polgárság hagyományaihoz híven magyarnak, «hungarus»-nak vallja magát, és a liberalizmus külső nemzetiségterjesztésének módszereit visszautasítja. Ennek a rétegnek a dialektikáját leggazdagabban *Steinacker* Gusztáv Vilmos írásai tárják elénk: *Steifiacker*, *Fáy* András barátja és a hazai nőnevelés egyik úttörője 1835-ben *G. Treumund* álnéven kiadott verskötetében («Harfentöne aus dem Ungarlande») a nemzeti reformokért lelkesedik, de bölcs mérsékletet ajánl különösen a magyar nyelv terjesztésében. A negyvenes évek közepén Triestbe ment lelkésznek és ezzel teljesen kiszakadt a magyar életből; de tovább is érdemes szellemi közvetítő munkát végzett. Németországban egész sor előadást tartott a magyar irodalomról, a hetvenes években magyar lírai antológiát adott ki, s német öntudatának hangoztatásában alig ment túl a biedermeier-polgárság szólamain. Fiát, *Steinacker* Ödönt már egészen más fából faragták! Nem az erőszak, hanem egyedül a magyar műveltség, irodalom és művészet belső ereje biztosíthatja tartósan a magyarság uralmát — hirdeti a «Harfentöne» szerzője «Hungaromanie» című költeményében:

Drängt nicht mit Gewalt den Bruder,
 das s er seinen Stamm verläset
 Doch allmählich und mit Liebe
 knüpfe ihn an den euern fest,
 Bildet eurer Väter Sprache,
 die so körnig reich und schön.
 Lehret sie dem jungen Bürger
 in der Schule recht verstehn.

Az ilyenféle intelmekben *Széchenyi* hazafiságának nemes és bölcs mérséklete a legfőbb tekintély. A népi öntudatra ébredező német értelmiség szinte kisajátítja magának *Széchenyi* tanításait: azt hirdeti, hogy ő az idők-követelte kiművelt, igaz magyar, míg a magyar nemzeti mozgalom letért a legnagyobb magyar által kijelölt útról. «Sajnálom a derék *Széchenyit*; talán 100 év múlva lehetséges lesz, hogy eszméi meghallgatásra találjanak» — írja egy pozsonyi német lapszerkesztő már 1832-ben. *Széchenyire* hivatkozik *Steinacker Vilmos*, mikor a német színház ellen tüntető magyar ifjúsággal száll vitába, *Széchenyinek* a «nagy felvilágosítónak» ajánlja *Schröer Tóbiás Gottfried* pedagógiai reformterveit és *Széchenyiből* indul ki a negyvenes években *Kossuth* ellen hadakozó német publicisták egész sora, mikor a polgárságot népiségük megőrzésére buzdítják. De talán legjellemzőbb a német polgári értelmiségben kialakult *Széchenyi-képre* egy ismeretlen alkalmi poétának «An den Grafen Stephan *Széchenyi*» címen megjelent verse;

Zu schwer beladen, sprächet Du, sturst die Brücke t
 Es wankt auf Sand gethürmt, des Ban s Koiooss,
 Es überstürzt das überjagte Ross,
 Der überhitzte Dampfer springt in Stücks!

Drum sollt auf Recht ihr und auch Liebe bauen.
 Dar Biüthe pflegen, die einst bringt die Frucht \
 Den Selaven fürchtet, der dem Dränger flucht,
 Der Zwäng ist hart — doch fest kt das Vertrauen.

De nem csak intelmeket hallunk, A német polgári értelmiség részben a magyar reformmozgalom lendületétől hajtva eszmél rá saját anyanyelvinek és a német szellem alkotásainak szépségeire. A lázas magyar építőmunkára fokozott nyelv- és irodalomkultusszal reagál, mert a német nyelvben és iroda-

lomban látja népi öntudatának leggazdagabb, kiapadhatatlan forrását. A német nyelv «csodálatosan gazdag hangzatait» magasztalja Steinacker Gusztáv Vilmos is, igaz, hogy soraiban még nem érzünk védekezést a magyar nyelvterjeszkedéssel fezemben. A fiatalon elhunyt *Bemath* Gusztáv már világosabban beszél: ő a Schröer Tóbiás Gottfried vezetése alatt új életnek lendült pozsonyi német önképzőkört ünnepli («Der deutsche Verein»). A német nyelv géniusza bájos fiúcska alakjában hajlékot keres vándorlásai közben. Végre megtalálja Pozsonyban, de nemcsak hajlékot talál, hanem derék németézésű polgárokat, akik megértéssel és szeretettel fordulnak feléje:

Ach! Wie ist s dem Kräbleui wohl!
 Wie so wonnig, freudevoll.
 DasB im fernen Ungarlande
 Deutscher Busen ihin erglüht,
 Hier am lieben Donaustrande
 Ihm ein deutsches Kränzchen blüht.

Az ifjú poéta ezután túlradó lelkesedéssel dicsőíti a «tisza, fennkölt, erőteljes» német nyelvet, minden jóézésű német ember legnagyobb büszkeségét. A pozsonyi német egyesület a harmincas években valóban megérdemli az ünnepi köszöntést, mert nemcsak nyelv- és irodalomkultuszra, hanem tettekre is nevel. Ebben a társaságban a németség és a német szellem nem zártkörű baráti együttes magánügye, nem titkon, féltve őrzött, egyre halványuló emlék, mint a biedermeier-polgárság téli koszorúcskáiban, hanem eleven valóság, életfeltétel, melyért bátran, férfias kiállással kell vállalni a harcot. A német nacionalizmus igazi otthonának, a «Burschenöchaft»-oknak szelleme uralkodik itt; magának az egyesület vezetőjének, Schröer Tóbiás Gottfriednek *Kotzebue* gyilkosához, Karl *Sandhoz* írt

esti dala, meg Ulrich von *Hutten* életéről szóló történeti novellája mellett a tagok — *Rosskoff* Gusztáv György, *Gräfe* András, *Kachelmann*, Henrik Willibald, *Hans* Viktor — írásai világosan feltárják a szakadékot, mely ezt a kört álmodozó széplelkek alkalmi összejöveteleitől meg öncélú költői próbálkozásaitól elválasztja. A pozsonyi körben együtt találjuk főképp a protestáns német értelmiség színejavát a Felvidék jó részéről. Itt is olvassák és tanulmányozzák a német klasszikusok műveit, de a főcél a népi öntudat felkeltése és ébrentartása, bizonyágtétel a német szellem felsőbbrendűsége mellett, amire különösen a német egyesület mellett működő magyar és tót társasággal támadt versengésben kínálkozik elég alkalom. A népi öntudat hasonló fészke Sopronban a XVIII. századi hagyományokra visszanyúló, a legtekintélyesebb polgári elemeket egyesítő Német Társaság. Egy fiatal német teológus megemlékezéseiben a soproni látogatásáról szólva némi ízelítőt ad a Társaság munkájáról: csodálattal szól különösen a fiatal hölgytagok irodalmi műveltségéről meg buzgóságukról, hogy könyv nélkül megtanulják *Matthisson*, *Hölty*, *Musäeus*. *Goethe* meg *Schiller* sok versét, de még jobban csodálkozik a Társaság tagjait átható eleven és tettekész német öntudaton. Valószínű, hogy a Társasághoz tartozott *Petz* Lipót, a Sopronban működő jeles neohumanista tudós és műfordító is. Egyik ifjúkori barátjához írt klasszicizáló ódája a német nyelvről («Die Muttersprache») talán legjobban megvilágítja a harmincas években fellendülő német nyelv- és irodalomkultusz szerves kapcsolatát a polgárság ébredező népi öntudatával és védekező jellegét a magyar nemzeti reformmozgalom eredményeivel szemben:

Hier umgibt uns ein Volk, das der Deutschen Zunge
 [verfolget
 Endlich von Schlummer erwacht, selber ein Pantheon
 [baut.
 Deutschland mag uns als Fremdlinge nicht! Nun sollen
 [wir schweigen?
 Oder stammeln ein Wort, dem öich die Zunge versagt?
 Alle Sprachen sind schön, wenn Geist sich in ihrer
 [Bewegung
 Flüchtig erscheinend verklärt, höhere Bildung verstreut.
 Aber nur Eine vermag des Herzens Fesseln zu lösen,
 Tönet mit, zuVrischem Klang schmeichelnd in s
 [horchende Ohr,
 Eine bleibt ewig der Liebbling, in einer nur nehmen die
 [Götter
 Ein vertrauend Gebet, das sie verherrlicht an.
 Eine nur präget ein ewiges Siegel auf jeden Gedenken-
 Beut das geflügelte Wort, wie es die Seele verlangt,

A népi öntudatú polgárság megnyilatkozásainak sorában ez az első, mely egyúttal a hazai németség elhagyatottságát, az «anyaország» közönyét panaszolja. A negyvenes évek közepétől kezdve a népiö&i, tudatú polgár-réteg kialakulásában átmeneti fennakadást látunk. A népisége védelmében egységesen harcrakész polgárság a magyar közélet idöszerü eseményeinek megítélésében megoszlik és legföképpen ezért nem képes komoly, szélesebb körben ható megmozdulásra. A népi öntudatra ébredö polgárság tekintélyes része rokonszenvvel kíséri a magyar szabadságmozgalmat és saját követeléseivel legalább is nem akar nehézséget támasztani; ez a rész érzelmileg 1848-ban is a magyarság oldalán van, A német érzületü értelmiség kisebb töredéke azonban Béctöl reméli népi érdekeinek védelmét, de nyíltan nem foglal állást a magyarság ellen. A germanista *Schröer* Károly Gyula visszapillantva atyja életére, arról beszél, hogy a német polgárság 1848-ban a többi nemzetiséghez hasonlóan a «birodalom egysége mellett» foglalt állást. Egyéb adatokból

azonban tudjuk, hogy legfeljebb pozsonyi polgárok szűk körére gondolhatott. Ez a kör sem ment tovább a biedermeier-réteg «császárpárti» magatartásánál. Egészen magában álló forradalmi alakulat a pesti «Deutscher Club», melyről sajnos, csak elfogult, megbízhatatlan híreink vannak; a klub célja állítólag az volt, hogy a németiséget erősítse és a német államokkal való szövetség mellett hangulatot teremtsen. Hogy mi igaz ezekből a célzatos hírekből, azt nem tudjuk megállapítani. Ugyanilyen kivételes jelenség az abszolutizmus szolgálatában álló *Haas* Mihály budai kerületi iskolatanácsos, akinek nagy része van a Thun-féle 1854-es iskolarendelet végrehajtásában. Szatmári püspökké való kinevezése alkalmával kijelentette: «Ha még három esztendeig lennék iskolatanácsos, még a puszták pásztorai is németül dalolnának». Ez a szenvedélyes némesítési szándék példátlanul áll a hazai német polgárság történetében; a népi öntudatú értelmiség többsége legmerészebb álmaiban sem gondol némesítésre, sőt 1867-ig csupán néhány eredménytelen lépést »tesz népisége érdekében.

A népi öntudatból fakadó politikai törekvések és próbálgatások helyes megértésére fel kell idéznünk a német érzületű polgár lelki alkatának és szellemi világának néhány jellegzetes vonását. Az öntudatos német polgárság túlnyomó többsége — legalább eddigi kutatásaink bizonyossága szerint — evangélikus vallású. Ez a körülmény kétségkívül fokozza a feszültséget a népi öntudatú polgár és a magyarság többsége között és élesen elkülöníti őt a hazai németiség nagy részéről is. Mert a német polgár protestáns öntudata nem kevésbé erős és eleven mint népi öntudata, a Hallebe érkező fiatal Schröer Tóbiás Gottfried szívét 1816 májusában nemcsak az a boldog tudat remegteti meg, hogy «ősei országában» van, ahol «német hűség» uralkodik,

hanem a «nehéz harangjaikkal, evangélikus keresztyéneket istentiszteletre hívó dómok büszke tornyai-
nak» látása is. A népi és protestáns öntudat szerves kapcsolata a hazai német polgárnál később is egész sor nyilatkozatban tárul eléink. A pesti német evangélikus egyház még a nyolcvanas években is fontos szellemi fészke a népi öntudatnak. Vezetősége, *Doleschall* Sándor lelkész, báró *Hochmeister* Frigyes felügyelő és *Steinacker* Ödön tanácsstag féltékenyen őrködnek az egyházközség német jellege felett és visszautasítanak minden magyar részről jövő beolvasztási törekvést. *Doleschall* Sándor az egyházközség alapításának százados ünnepén tartott beszédeiben erőteljesen kiemeli a gyülekezet német múltját és német hagyományait. Az eleven protestáns öntudat egyrészt arra indítja a népiségéért harcoló polgárt, hogy német érzületének tápláló erőit ne Bécsben és Ausztriában, hanem a német birodalomban keresse, másrészt fogékonyságot kelt benne a magyar liberalizmus törekvései és a bécsi «reakciós» kormányrendszerrel szemben vívott küzdelmei iránt. *Steinacker* Gusztáv Vilmos, *Schröer* Tóbiás *Gottfried* és *Glatz* Ede egyértelműen elítélik a magyarságnak szerintük indokolatlan «nemzeti előretörését», de egyértelműen elismerik a «magyar ellenzék mélységesen protestáns liberalizmusát» is, sőt ezt némi büszkeséggel állítják szembe a bécsi «ultramontán» rendszerrel. A «protestáns liberalizmus» iránt érzett rokonszenv indítja *Schröer* Tóbiás *Gottfried*et arra, hogy legnagyobb sikerű művét, a Thökölyről szóló kissé papirosízű színjátékot («*Leben und Thaten Emerich Thökölys und seiner Streitgenossen*») megírja.

A népi öntudatú művelt hazai német polgár szellemi hazája nem Bécs, hanem Halle, Jena, Göttinga és Lipcse, a birodalom fontos egyetemi városai; nagy élménye, Weimar, számára nem

annyira a minden politikán felül álló átfogó és nemes emberiességnek otthona, mint a Goethe-gyűjtő *Elischer* Boldizsár számára, inkább a német szellem diadalának, a német egyetemességnek városa, mely büszkeséggel tölti el őt, de egyben súlyos kötelességet ró rá. Schröer Tóbiás Gottfried még lankadó életerővel is Weimar felé tekint és méltó keretben akarja megünnepelni Goethe százéves születésnapját. Fia, Schröer Károly Gyula Goethe «iskolájában» nevelődik költővé, tőle «lesi el az egyszemű dal titkát» a később, mint a bécsi Goethe-Egyesület egyik alapítója, mint a «Faust» magyarázója, mint a weimari kiadás munkatársa fáradhatatlanul munkálkodik azon, hogy a legnagyobb német szellemet igazán megismerjék és megértsék. Weimar formáló ereje a német népi öntudat több hazai képviselőjének fejlődésében világosan nyomon követhető. Steinacker Gusztáv Vilmos — miután Zürichben *Wagnerrel* is érintkezésbe lépett és a költő saját felolvasásában hallhatta a «Nibelung gyűrűjét» — 1854-től Weimarban és Weimar mellett él. *Liszt* Ferenc szűkebb baráti köréhez tartozik és 1857-ben «Weimar s Genius» címmel kiadott költői életképeiben Weimar fénykorát idézi. Steinacker Ödön is joggal méltatja önéletrajzában a weimari esztendők maradandó ösztönzéseit: «1854/1857 a gimnáziumot látogattam itt, a genius loci mintegy önkéntelenül rávezetett a klasszikus Weimar hagyományainak szüleim által is buzgón ápolt tiszteletére; ehhez hozzájárult az a körülmény is, hogy másfél éven át Goethe kertilaka volt otthonunk. Károly Ágost nagyherceg, Goethe, Schiller és Wieland szobrainak fényes leleplezési ünnepségei, melyeken jelen lehettem, és atyám költői munkássága mind arra bírtak, hogy magam is elmerüljek a nagy weimari esztendők emlékeibe». Weimar, a német egyetemesség városa a népi öntudattól duzzadó művelt hazai német

polgár számára éppenúgy a német elhivatottság és nagyság szimbólumává emelkedik, mint a legtöbb más külföldi német ember számára.

Német népi öntudatú értelmiségünknek jellegzetesen egyoldalú szemlélete van a magyar történelemtől, mely mintegy támpontul és szabályozó elvül szolgál a magyar államhoz és a magyarsághoz való viszonyának megállapításában. Ennek a történetiszemléletnek két vezető gondolata van: az egyik az, hogy a magyarság és németség sorsa elválaszthatatlan egymástól, a másik, hogy a magyar művelődés csaknem kizárólag német hatás alatt fejlődött. A szemléletben erősen érvényesülő protestáns-racionalista elemekből adódik a magyar középkor naiv, elfogult megítélése. Schröer Tóbiás Gottfried szemében első nagy királyunk a «szent ember - mészárló», aki alatt a «marianizmust hóhérpallossal» terjesztették; hasonló elvakult szemvedéllyel kel ki általában az árpádházi királyok ellen: szerinte legtöbbjük csak a «papság szolgája» volt, s így mitsem tehettek a «nép felvilágosítása» érdekében. Alig kap kedvezőbb ítéletet Mátyás király, «kora korlátolt skolasztikájának rabja», akinek semmi érzéke nem volt Wiklef és Huss reformtörekvései iránt. Schröer a későbbi századokat szemlélve is a katolikus egyházban látja a szabad fejlődés legfőbb akadályát. A reformáció és ellenreformáció, a török harcok és a felvilágosodás vizsgálata ennek a szemléletnek mindenekelőtt arra ad alkalmat, hogy a magyarság és németség sorsközösségét s a német művelődési hatás minden egyebet elhomályosító erejét bizonyítgassa. Ennek a sajátságosan torz történetiszemléletnek legtöbbször láthatatlan, de éppen láthatatlansága folytán szinte mitikus régiókba emelkedő hőse II. József. A felvilágosult uralkodó egységállama a német népi öntudat harcosa, számára nemes kultúridealizmus műve, olyan eszménykép,

mely felé még a XIX. század közepén is vágyakozó lélekkel fordul, s mely történelmi értékítéleteinek állandó titkos zsinórmértéke. Természetes, hogy ennek az ítéletnek a kialakulásában döntő súlya van a jozefinista egységállam német jellegének; sőt a népi öntudatú szemlélő éppen ezt a németnyelviséget magasztalja nemes kultúridealizmus alkotásaként, s mindent elkövet, hogy létjogosultságát a magyar, nemzeti mozgalommal szemben is igazolja. Legélesebben Glatz Ede fogalmazta meg ennek a történetiszemléletnek vezető gondolatait: «Magyarország számára kétségkívül Németország a nyugati civilizáció legközelebbi, ezért legalkalmasabb és legelőnyösebb forrása, s még olyan cikkek tranzitó kereskedelmét is magával ragadta, melyeket nem maga termelt. Az érintkezés századok óta szabályszerűen kialakult, s a régi kapcsolatokat nehéz lesz újakkal pótolni. Vagy ha a jobbra szellemi kapcsolatokat más képpel akarnók megvilágítani: Magyarország egy évezred óta mintegy Németország lelkeszi jogköréhez tartozik, vitathatatlanul a német szellem szupremáciája alatt áll.» A magyarság nem nélkülözheti a német művelődés irányítását! — ezt a tételt egyre-másra olvashatjuk a népi öntudatú értelmiség történelmi tanulmányaiban és hírlapi cikkeiben. Egy *Hegel* történet filozófiájától ihletett «patrióta ábrándozó» 1843-ban kissé merész művelődési programjának szinte élére állítja azt a megállapítást, «hogy a német műveltség, azaz a német tudás és német művészet még mindig döntő hatással voltak hazánk fejlődésére, s hogy akkor, amikor a műveletlenség szomorú homályából kiemelkedtünk, kizárólag német példákból merítettünk ösztönzést». Mindebből szükségképpen következik, hogy a magyarság a jövőben se korlátozza a német befolyás kivételes érvényesülését, s, hogy «Magyarország a legnagyobb mértékben igazságtalanul, logikátlanul és

történetellenesen járna el, ha valaha másképp tekintene a bevándorolt németekre, mint ahogy az ember hasznos és szívesen látott vendégekre tekint». Folytatódik a sor — olykor jóval erősebb hangon — 1867 után. *Graszl* Péter bánati helytörténeti kutató, aki már a hetvenes évek elején felemeli szavát a «magyarságnak kiszolgáltatott» hazai német polgárság érdekében, szinte pontról-pontra megismétli Schröer Tóbiás Gottfried történetszemléletének megállapításait. A protestantizmus egyet jelent a műveltséggel és haladással, a katolicizmus viszont a sötét reakcióval, a magyar művelődés jórészt német munka eredménye, s a magyar szellemi élet felledülése a XVIII. század végén elsősorban II. József nagyszerűen átgondolt kultúrpolitikájának köszönhető. Ugyanezt hirdeti 1874-ben a «Pressburger Zeitung» névtelen cikkírója, aki a magyar tanárokat és tanítókat «tudatlansággal» vádolja, mert a német tudomány és szaktudás helyett nacionalista túlzásokhoz folyamodnak. «A német szellem szabad érvényesülése — mint a történelem bizonyítja — áldás lenne a magyar művelődés számára ... de igen sok szabadalmazott hazafinak nincsen inyére», A magyar közoktatásügyben mutatkozó ijesztő hanyatlás — így végzi fejtegetéseit a szigorú cikkíró — csak úgy állítható meg, ha szabad versenyt engedünk a német tudásnak és munkaerőnek.

A népi öntudatú hazai német polgárnak sajátos történetszemlélete mellett a társadalomról formált nem kevésbé jellegzetes felfogása szolgál útjelzőül akkor, mikor népisége fennmaradásáért küzd. A német érzületű polgárságnak gyökereden más a társadalomszemlélete mint a beolvadta vagy a hagyományörző rétegé. Míg a beolvadt polgár, mindent elkövet, hogy a polgári keretből kiemelkedjék és telje-mértékű úrnak, gentrynek tartsák őt, míg a hagyományörző polgár valami eszményi

kiegyenlítésre, harmóniára törekszik a maga és a, köznemesből lett gentry életformája között, addig a népi öntudatú polgár élesen szemhezáll a gentry-magyar «úrhatnámsággal», meg «nagyzásihóborttal» és csaknem kizárólag a polgári osztályt hajlandó az ország gerincének, erőforrásának tekinteni, csak ezt hajlandó az ország egészséges fejlődése alapjaként elismerni. *A polgári öntudat és a német népi öntudat együtt erősödik és együtt hanyatlik.* Schröer Tóbiás Gottfried és pozsonyi barátai nemcsak mint öntudatos németek, hanem legalább olyan mértékben mint büszke polgárok is elkülönülnek a «gögös úri» világtól és a maguk útját keresik. A baráti körhöz tartozik Glatz Ede, eleinte Schröer tanártársa, majd — miután gyöngé hangszálai miatt nem maradhat a tanári pályán — pesti lapszerkesztő; ő is a polgári öntudat jegyében akarja a népi érzületű németiséget megtartani és megszervezni. Egészséges középosztályra van szüksége az országnak — hirdeti —, de csak a «magyarománok idioszinkrázójája» követeli, hogy ez a középosztály magyar legyen; ellenkezőleg: az új középosztály maradjon meg a természet rendje szerint németnek, tanuljon német polgári és réaliskolákban, mert csak így őrizheti meg az ország javára örökölt polgár-erényeit. A polgárt Glatz szerint sokféle veszedelem fenyegeti, mindenekelőtt a magyar nemesség «úri» csillogása. Pedig csak a polgári öntudattól és életformától remélhető az ország fellendülése. A polgár dolgos, becsületos, egyenes gondolkodású; ezért gyakran alulmarad ha a magyar prókatori ravaszysággal és jogászi körmönfonsággal kerül szembe:

Ungarthum und deutsches Wesen
aneinander sind gerathen.
Wer wird den Prozess gewinnen?
Unschwer kannst du es errathen.

Ohne Anwalt ist der schlichte
deutsche Bürger schlecht berathen;
Und des Magyarismus Sache
führt ein Heer von, Advokaten.

Még erősebben összefonódik a polgári öntudat és a német népi ügy 1867 után Steinacker Ödön közéleti szereplésében. Steinacker 1673-4 telén *Sincerus* álnéven a «Pressburger Zeitung»-ban cikksorozatot közöl «Das Bürgertum im politischen Leben Ungarns» címen, melyben először hirdeti nyíltan, hogy a polgári és a német népi érdekek azonosak. Ebből a szempontból kíméletlenül és elfogultsággal taglalja az országnak szerinte kedvezőtlen politikai, gazdasági és társadalmi helyzetét. Élesen kikel a «nemesi gazdálkodás», mint a «középkor maradványa» ellen, melyet gyökeresen ki kell irtani. Egyedül a polgári osztály fokozottabb érvényesülésétől várható az ország közállapotainak javulása. Némileg még mindig a jozefinista és felvilágosodást hívő Glatz Jakabra gondolunk, mikor Steinackernek a polgári műveltségre vonatkozó elmélkedéseit olvassuk. A polgárság szerinte azért is alkalmasabb arra, hogy az ország művelődését vezesse, mert nincsen benne nemzeti szűkkeblűség: «a polgárság tudja, hogy a tudás hatalom jelszava kozmopolita, s hogy csak a többi művelt népekkel való gyakori szellemi és anyagi érintkezés emelhet egy nemzetet egy sorba a világ nagy nemzeteivel. A polgárság tisztában van azzal, hogy az igazi hazaszeretet az emberiség valódi értékeiért való ernyedetlen munkában áll. Nincs tekintettel az államokat és nemzeteket elválasztó korlátokra, hanem onnan veszi a művelődés eszközeit, ahol azokat megtalálja és türelmesen megengedi, hogy kiki a maga módján és anyanyelvén törekedjék műveltséget szerezni.» Steinacker további pályája persze azt mutatja, hogy maga éppen-nem volt ment a szűkkeblűségtől, sőt

minden erejével azon volt, hogy a polgárságot is eltérítse «kozmpolita» hajlamaitól. A Sincerus álneven megjelent cikksorozat röpirat formájában is nyilvánosságra került és Pozsonyban nagy vihart keltette. A városi tanács magyarérezésű tagjai szükségét érezték annak, hogy állást foglaljanak ellene és állásfoglalásuk eredményeképpen megvonták a «Pressburger Zeitung»-tól a jogot, hogy a város felhivatalos lapjaként szerepeljen és a város címerét használhassa. Ezzel szemben a cikksorozat Steinacker *kzenüt* «Magyarország többi, még túlnyomóan németlakta» városában, elsősorban az erdélyiszászok között meleg rokonszenvre talált. Tagadhatatlan, hogy Steinackernek Pozsonyban is több lelkes híve akadt. Ezek közé tartozott a hetvenes éfékben *Justi* Henrik polgármester is; ő ugyan inkább a háttérből és közvetve támogatta azokat, akik együtt szöttek tervet a polgári érdekek erőteljesebb védelmére és a «sovíniszta magyarosítás» megakadályozására. *Heiler* Károly apátkanonok, városi plébános már nyíltabban hallatta szavát; úgy látszik komoly összeütközései is támadnak, mert 1882-ben «az uralkodó áramlatra» hivatkozva lemond állásáról, Keveset tudunk *Edl* Tivadar kereskedelmi kamarai elnökről, aki Steinaeker szerint a pozsonyi németérezelmű polgárok élén állott. *Koller* Károly, a «Pressburger Zeitung» szerkesztője, a polgárság és a németiség mellett a katolikus ügynek is elszánt harcosa — elég ritka jelenség a népi öntudatú polgárok sorában, Távollabbin ettől a körtől a. pozsonyi német polgárság egyik szellemileg legsúlyosabb alakja, *Baiha* János városi levéltáros. Művelt muzsikus, *Schopenhauer* és *Wagner* rajongója; fáradhatatlan helytörténeti kutató, mint a nemet népi öntudat több irodalmi képviselője. Gazdag kiadatlan levelezése a hazai német polgárság újabbkori történetének valószínű kincsesbányája, ő is határozottan a polgári

műveltség és életforma fenntartásáért száll síkra és nyíltan kimondja, hogy a polgárság ügye lényegében német ügy. Persze a rajongó széplélek első-sorban a: pozsonyi polgári kultúráért lelkesedik, melyhez hasonlólt máshol az országban alig található volna.

Steinacker Ödön a pozsonyi próbálkozás után változatlan lendülettel folytatja polgári és népi öntudatot ébresztő közírói munkáját, még jóidéig a polgári érdekek védelmét állítva előtérbe. Különösen a kassai «Pannoniában 1875-ben közzétett cikkei («Das parlamentarische Leben und das Bürgerthum» — «Zur Idee einer ungarischen Bürgerpartei») hoznak gyakorlati irányú javaslatokat a polgárság megszervezésére. Steinacker súlyosan kifogásolja, hogy a magyar parlamentben csaknem kizárólagosan arisztokraták meg ügyvédek ülnek, «holott a polgári középosztály érdekeinek előmozdítása Magyarországon még évekig egyet jelent az életbevágó országos érdekek felkarolásával.» Ennek a polgári középosztálynak fogalomkörét egyelőre igen szűken vonja meg: anyagilag meg társadalmilag független gazdasági szakembereket, gyárosokat meg kereskedőket akar egységes szervezetbe összefogni, ezeknek kíván szerepet juttatni a törvényhozásban is. A «lateinereket» csak azért látja szívesen, hogy szervezete ne tűnjék fel «egyoldalú, szűkkeblű érdekképviselőnek». A német népi érdekek védelméről ennél a szervezkedési kísérletnél alig esik szó. Steinacker cikkei «nemzetiségi és eddigi pártállásra való tekintet nélkül» szólítják táborba az öntudatos polgárokat és csak annyiban érintik a nemzetiségi kérdést, hogy «államunk soknyelvű polgárait egyenjogú munkatársakként» akarják az ország javára közös munkában összefogni. A szervezet nem jön létre, de a képviselőházba bejutott Steinacker Ödön büszkén vallja magát első beszédeiben a polgárság

harcosának, míg a német népi érdekek védelmét későbbre halasztja. A polgári réteg megfelelő képviseletét követeli a törvényhozásban, mert az országnak mindenekelőtt «józan számításra» és «munkára» van szüksége, ezek pedig — szerinte — csak a polgárságnál találhatók; az országnak «meg kell barátkoznia a polgári erényekkel, a takarékoszággal és szerénységgel». A népi öntudat felkeltése a polgári öntudaton keresztül vezet! Csaknem minden akcióját ezzel a jelszóval indítja meg a német érületű hazai polgárság kis csoportja. «A polgár ne akarjon úr, gentry lenni, hanem maradjon hű polgári mivoltához, akkor megtartható népiségben is»: a népi öntudat harcosai helyesen ismerték fel, hogy a beolvadásra való készség elsősorban a társadalmi emelkedés vágyából fakad.

A polgári öntudat a népi érületű polgárnál rendszeren erős antiszemitizmussal párosul. A gazdasági életben dolgozó polgár gyűlöli a zsidót, mint kíméletlenül előtörő versenytársat, aki nemcsak anyagilag károsítja meg őt, hanem a kereskedelem becsületé és tisztességét is aláássa. A népi öntudatú polgári értelmiség viszont a nagy hű-hóval magyarosodó és buzgalmában a németség ellen forduló zsidó sajtót és írókat támadja. «Nem értjük a német folyóiratok nagy száma miatt támadt hazafias ordítóaszt» — olvassuk a negyvenes évek egyik német kritikusanál — hiszen «magyar lap soha olyan gyűlölettel nem képes sárba rántani mindent, ami német, mint a zsidó-német» lapok, s a sok németnyelvű lap között egy sem akad, melynek bátorsága lenne arra, hogy «igazán német» legyen. Glatz Ede pedig a magyar közvéleményben növekvő zsidó-rokonszenv láttára egy «Xenion»-jában keserű gúnnyal a következő «jótanácsot» adja német polgártársainak:

Teh bitt Euch, werdet unverschämt,
 ich bitt Euch, werdet dreist,
 Und habt Ihr Geist, so sei es nur
 Wucher- und Schwindelgeist.
 Lobhudelt, kriecht und ducket Euch,
 wo s eben an der Zeit,
 Macht Euch mit Witzen und Humor
 in den Journalen breit,
 Taufst Eure deutschen Namen um,
 lernt Ungrisch um die Wette,
 Und, ob zerstreut auch, hängt zusamm
 wie Glieder einer Kette,
 Mit einem Worte, seid ihr klug,
 sucht Euch zu *hebräisieren*:
 So werdet Ihr und so allein, in Ungarn reüssieren

A német polgárság antiszemitizmusával természetesen élesen szembekerül az uralkodó magyar közhangulattal; meg is kapja kemény leckéjét a magyar sajtótól, mikor az antiszemitizmus Pesten, Pozsonyban meg Sopronban 1848 tavaszán zavargásokban robban ki. Ez az antiszemitizmus azonban a polgárság saját, sokat hangoztatott szabadelvű-szimpátiájával is nehezen fért meg. Van is adatunk rá, hogy itt-ott — pl. Pozsonyban — a német polgári értelmiség a liberalizmus nevében próbált kedvező hangulatot teremteni a zsidóság mellett. Mondanunk sem kell, hogy a valóságtól távolálló álmodozók próbálkozása minden eredmény nélkül maradt: a liberalizmus iránt érzett rokonszenvenek el kellett hallgatni akkor, mikor gazdasági meg népi érdekek védelméről volt szó. A népi öntudatú polgárság antiszemitizmusa 67 után elhalványul ugyan, de mint hatékony jelszó újból meg újból előkerül, valahányszor a német polgárok kis csoportja akciót kezd népi jogai érvényesítéséért.

A csoport valóban kicsi és nem tud maga köré nagyobb tábor gyűjteni: a német polgárság akciói népisége érdekében igen szűk nyilvánosság előtt folynak le és még soványabb eredménnyel végződ-

nek. A merész terveket kovácsoló Schröer Tóbiás Gottfried már a harmincas években egy megalakítandó német párt «magvát» látja baráti körében, a pozsonyi «kerek asztal» tagjaiban és elsősorban a nemzetiségi kérdés korszerű megoldását reméli szervezett fellepésüktől. A fellepésből nem lesz semmi, mert a tagokban túlságosan nagy a rokonszenv a magyar liberalizmus iránt és még nagyobb az ellen-szenv-a bécsi «fekete-sárga reakcióval» szemben. Az igazán elszánt harcosok persze a liberalizmus hatalmas vonzóereje ellenére is folytatják szervezési kísérleteiket, még akkor is, ha munkájukat alig serkentheti a siker reménye. Glatz Ede pl. minden erejével, teljes szenvedéllyel szembeszáll a «magyar lázzal», mely évről-évre sűrűbben szedi áldozatait a németek soraiból. A magyarizmus «új Minotaurus»: dühöngését a németek nem nézhetik tétlenül, nem várhatnak a felszabadító királyfira, maguknak kell megküzdeniük vele. Aztán, mikor látja, hogy harcra hívó szavának csak gyöngye visszhangja támad, éles gúnnnyal támadja az «újra keresztelkedő» német rene-gátokat, akik még őseik nevét is elhagyják a magyarizmus bálványá kedvéért:

Verungrischt Eure Namen nur,
 Ihr deutsche Renegaten!
 Dem Enkel soll des Namens Klang
 nicht des Ahnen Schmach verrathen
 Wird er hervor in Schrift und Wort,
 ein stolzer Name ragen,
 Erweist man ihm die Ehre wohl
 ihn ins Deutsche zu übertragen.

Van-e megvetésre méltóbb ember — kérdi máskor — mint a beolvadásra kész «konjunktúra-német», a magyarság «Don Quixote»-ja, aki megfélekedve polgári méltóságáról, a «büszke úri fajzat» kedvéért hűtlenül elhagyja ősei népét? De hiába minden ostromlás, gúny és keserűség: a népi öntudatú polgár-

ság tábora nem nő, a meglévő kicsiny tábor megmozdulási kísérletei pedig hatástalanok maradnak.

A hazai német polgárság túlnyomó többségének részvétlensége a népi öntudatú csoport törekvéseivel szemben az abszolutizmus éveiben sem változik, Figyelemreméltó bizonyítékunk erre egy Lipcsében 1861-ben névtelenül megjelent röpirat: «Eine Stimme aus und über Ungarn». Gelegenheitsschrift von einem Deutsch-Ungarn». Tartalmából arra következtethetünk, hogy szerzője 1860 körül hivatalt viselt Magyarországon. Rendkívül csodálkozik azon, hogy akadnak még Németországban és Ausztriában a magyarokkal rokonszenvező liberális körök, hiszen a «túlzó magyarnál nincs megrögzöttebb ősi ellensége a németeknek, főképp pedig az osztrákoknak». Az ismeretlen szerző elmélkedésében pontosan ismétli a népi öntudat hazai német harcosainak ismert tóteleit, így természetes, hogy minden alkotást és értéket Magyarországon német munkának és érdemnek tulajdonít. A német polgár civilizációt hozott az országba; fejlesztette az ipart meg kereskedelmet, fellendítette a tudományokat meg művészeteket, nagy és szép városokat épített. «Micsoda hatalmas szakadék választja el a magyar embertől, aki eddig ázsiai tétlenségben, kényelmesen szemlélte, miképpen fáradozik a német polgár azon, hogy az országnak európai kultúrát adjon. Legjobban úgy győződhetünk meg a magyar és német jellem ellentétéről, ha beutazzuk az országot». Érthető az is, hogy az öntudatos szerző lendülettel támadja és ócsárolja a magyar könyvtermelést, irodalmat, színházat, zenét. szociális intézményeket és gazdasági életet, amennyiben a németségtől függetlenül alakultak. Gondolatmenetében lényegileg együtt van mindaz, amit alig másfél évtized múlva *Loher* és nagynémet gondolkodású társai mondanak a magyarság műveltségteremtő képességéről. Különösen érdekes azon-

ban számunkra, hogy a legnagyobb megvetéssel a csúszó-mászó, gerinctelen, szolgálékú hazai német polgárság ellen fordul szerzőnk: a német polgár maga pusztít el mindent, ami németségére emlékezteti; magyarul beszél, magyar ruhában jár és mindent megtesz, hogy a «magyar ordítóknak» rabszolgamódjára kedvében járjon. Hogyan van hát, hogy a magyar ember mégis gyűlöli a német polgárt, mikor ez legfeljebb csak megvetést érdemelne! — Tudjuk, hogy a német népiségre büszke röpiratíró elkeseredése valóban indokolt volt: a magyar-német polgárság többsége az abszolutizmus éveiben is magyarul beszélt, magyar ruhában járt és legfőképpen érzéketlen maradt a népi öntudat ébresztőinek hívó szavával szemben. Hogy tüzes támadónk ennek ellenére csak a gyűlöletet hajlandó észrevenni a magyarság és a német polgárság között — ezt a torzítást, sok egyéb torzítása mellett elkeseredése terhére kell írunk. Az elkeseredésből, a tehetetlenség érzetéből fakadó torzításokkal meg ferdítésekkel korábban is, később is gyakran találkozunk a népi öntudat harcosainak írásaiban.

Nagyobb lendületet mutatnak a német érületű polgárság akciói a kiegyezés után. Élükön csaknem államdóan egyetlen ember, *Steinacker* Ödön áll, aki tagadhatatlan készültséggel és széles látókörrrel fog munkához. Igazi vezér, s nem választás, hanem rátermettsége és fáradhatatlan tevékenysége teszi azzá. Szavát gyakran hallatja és mindenütt, ahol hazánkban németek élnek; keze nyomát ott is megtaláljuk, ahol előtte nem is hallottak népi öntudatról. Függetleníti magát mindennemű «illeték-telen» befolyástól. Még a budapesti Kereskedelmi Kamaránál viselt titkári állásáról is lemond, hogy keze szabad maradjon. Fiainak «lefordíthatatlan» neveket ad (Roland, Harald), hogy megakadályozza keresztneveik magyarosítását és a Pesten «fenyegető»

magyarosodás «veszélyének» elhárítására Németországban taníttatja őket. S mikor több kemény összeütközés után a magyar fővárosban nem találja helyét, Bécsbe költözik. Természetes, hogy az osztrák nagynémet mozgalommal már meginduláskor kapcsolatot teremt: *Friedjung* és *Schönerer* szellemi fegyvertárát bőven kihasználja és a nagynémet körök céljainak állandó ismeretében Bécsből az egész hazai németségen rajtatartja a szemét.

Ha azonban ennek a pályának a mélyére nézünk, lehetetlen meg nem látnunk Steinacker fokozatos elszigetelődését. Az erdélyi szászokat nem tekintve, a hazai német *polgárság* körében alig volt talaja. A népi öntudatú polgárok táborát ő sem tudja számbavehetően növelni, a kicsiny tábor az ő vezetése alatt sem tud komoly tevékenységet kifejteni és igazi eredményeket elérni. Egy futólagos visszapillantás a népi öntudatú polgárság akcióira mindenkit könnyen meggyőzhet erről. Említettük, hogy 1875-ben szervezési munka indul meg polgári párt alapítására. Megalakul a végrehajtó bizottság és Steinacker Ödön olyan híreket kap, hogy különösen Pozsonyban.. Sopronban kedvezően fogadják a pártalakítás tervét, csak a Szepességen idegenkednek tőle. De a terv mégsem valósult meg: a polgárság már a többi pártban forgácsolódott szét és gyenge volt ahhoz, hogy a maga lábán álljon meg. A következő év nyarán újabb kísérlet jön: Steinacker Ödön németnyelvű lapot akar indítani, hogy ilyenmódon készítse elő a talajt polgári párt alapítására. Az előkészítő bizottság programjában még mindig a polgári öntudatra és a polgári érdekekre esik a hangsúly: a polgárság lépjen ki passzivitásából és foglalja el a közéletben az őt érteke és munkája szerint megillető helyet. De a nyelvkérdés nyomatékos hangsúlyozásával a megindítandó «Pesther Zeitung» programja a polgárság érdekképviselőt szinte már

német ügynek tekinti: harcot hirdet mindennemű ártalmas sovinizmus és türelmetlenség ellen, a legmesszebbmenő szabadelvűséget és a nemzetiségi törvény teljes végrehajtását követeli. A részvényjegyzés megindul a laphoz szükséges tőke előteremtésére, s még a népi öntudata tábortól távolálló körök is megmozdulnak. *Lindner* Ernő és *Weber* Eudolf szepesi tájköltők, *Elischer* Boldizsár és *Imendörffer* Ágost neveit olvassuk a pesti részvényjegyzők sorában, s a Szepességen is tizenkilencen hajlandók belépni a lapalapítók közé. De az érdeklődés nem elegendő: a német származású polgárság többsége idegenkedik miuden akciótól, mely szembeállítja a magyar közvéleménnyel, már pedig az előkészítő bizottság egyre erőteljesebben hangoztatja, hogy a lapalapításnál «a német anyanyelvű hazai polgárság» érdekeinek független képviselétéről van szó. Csaknem ötesztendő huzavona után végre 1880 februárjában megindul a lap, a tervezettől eltérően «Budapester Tagblatt» címmel. A megindulás valóban a polgári és német népi öntudat jegyében történik. Különösen figyelemreméltó Steinacker Ödönnek a lap első szárná ban «Deutsch-ungarisches Bewusstsein» címmel közölt, programúinak is beillő cikke, melyben a kövei,-zőket olvassuk: «Igenis Urak! Új német lapot indítunk a *polgárság* számára, azoknak a százezreknek, akik magyaroknak, az ország hű, egyenlőjogú polgárainak érzik magukat ... de egyszersmind *büszkék* arra, hogy *német* polgárai országunknak, melyért apáink véreztek és dolgoztak». De a lap csak néhány hónapig tartja ezt az irányt; a változás okát nem ismerjük — talán félreállítják a népi öntudatú csoport tagjait. A valóság mindenesetre az, hogy a lap a mérsékelt ellenzék súlytalan szócsövévé süllyed, s a népi érdekekről alig esik benne szó. Ez a népi öntudatú német polgárság első politikai akaratnyilvánításának sovány eredménye. Az elmaradhatatlan,

kevésbé örvendetes kísérő jelenségek: néhány parázs összeütközés a magyar sajtóval, meg néhány kínos kaszinó-affér. *Edl* Tivadar, a pozsonyi kereskedelmi kamara elnöke ekkor lesz Kraxelhuber Tóbiásnak a «Borsszem Jankó»-ban kigúnyolt nyárspolgár modellje. Steinacker Ödön a «Pressburger Zeitung»-ban szembeszáll ugyan a «Borsszem Jankó» gúnyolódásaival («Antikraxelhuberisches») és válasza csaknem akkora vihart kelt Pozsonyban, mint néhány év előtt a polgárságról írt cikksorozata, de ez a vihar is elsősorban a népi öntudatú polgárok sorait ritkítja.

Nincs több eredménye a német népi öntudat jegyében meginduló többi akciónak sem, amennyiben ezek valóban a polgárságra támaszkodnak. Természetes, hogy a népi érzületű polgárság a nagynémet iskolaegyesület által indított sajtóvitában is állást foglal: rokonszenvvel és reménykedéssel figyeli a publicisztikai harc nagynémet szereplőit és tőle telhetően igyekszik bizonyítani fellépésük jogosultságát. A főváros öntudatos német polgársága 1882-ben nagyobb akciót is kezdeményhez a «Schulverein» védelmére. Ismét Steinacker Ödön a szellemi mozgató: ő bocsájt ki körlevelet bizalmas barátainak, arra biztatva őket, hogy szálljanak szembe az iskolaegyesület ellen irányuló rendszeres uszítással; határozati javaslatot is szerkeszt, s ebben az államhűség mellett hangsúlyozza az iskolaegyesület mozgalmával való rokonszenvet is. Alig hisszük azonban, hogy a határozati javaslatot sokan írták volna alá. Legalább is nincs tudomásunk arról, hogy a javaslat nagyobb nyilvánosság elé került volna. Steinacker Ödön az ismételt kudarcától sem kedvetlenedik el. Mikor látja, hogy a német polgárságban nincsen elég erő és harcikedv népi érdekeinek védelmére, a többi hazai nemzetiségekkel teremtve kapcsolatokat próbál a német ügy számára is új segédcsapatokat sze-

rezni. A harmincas években német írók szálltak síkra a tótok igazáért, most itt volt az alkalom, hogy viszonzásul a tótok álljanak ki a németekért is. Különösen 1882-ben próbálja meg Steinacker komoly és állandó cél érdekében egységes arcvonalban egyesíteni a hazai nemzetiségeket. Hatalmas munka kiadását tervezi «Recht, Beschwerden und Forderungen der nicht magyarischen Bewohner Ungarns» címen, és körlevélben anyaggyűjtésre szólítja fel a magyarországi nemzetiségek vezető férfait. A körlevélhez kérdőívet is csatol, mely rendkívül érdekes világot vet a hazai kisebbségek fejlődésénél felmerülő szempontokra. De úgy látszik, sem a körlevélnek, sem a kérdőíveknek nincs hatásuk; nem tudunk semmi velük összefüggő könyvről röpiratról vagy egyéb írásról. Magának a német polgárságnak népi öntudatra valló megmozdulásai a nyolcvanas évektől kezdve egyre inkább helyi afféreké zsugorodnak. Pesten a német színház megmentése érdekében kezdeményezett propaganda kelt nagyobb hullámokat; a propaganda hatástalan marad, de a nyomában támadt felháborodás miatt báró *Kochmeister* Frigyes, a Kereskedelmi Kamara elnöke, aki Steinacker Ödönhöz közel állva, már évek óta feltűnés nélkül támogatta a német népi öntudat erősítésére irányuló törekvéseket, kénytelen lemondani tisztéről és visszavonulni a nyilvános szerepléstől. A hatósági nyelvhasználat körül főképp Pozsonyban meg Sopronban később is támadnak bonyodalmak, melyek mögött népi öntudatú polgárok akcióit sejthetjük. Sopronban a városi tanács néhány öntudatos német tagja még a század elején azt követeli, hogy a városi főmérnök német nyelven tegyen jelentést, s minthogy az vonakodik a kívánságnak eléget tenni, *Holzmann* bizottsági tag indítványára a törvény értelmében kötelezik őt erre. De az ilyenféle helyi «esetek» száma is egyre csökken; a népi öntudat harcosai a polgári

értelmiség közönye miatt a legtöbb németlakta városban lassankint magúkra maradnak.

Nem lehet itt feladatunk, hogy felfedjük azoknak a történelmi és nemzeti erőknek a dinamikáját, melyek a népi öntudatú német polgárság állásfoglalását a magyar nemzetállammal szemben meghatározták. A magyar nacionalizmus mindjárt erő kifejtése első éveiben szemben találta magát a szláv és román nemzetiségi törekvésekkel; ezek — mini, tudjuk — nem elégedtek meg a nyelvi és művelődési igények kielégítésével, hanem lényegileg a magyar államtest feldarabolását tűzték ki célul. A magyarság egészséges életösztönére vall, hogy a közvetlenül fenyegető veszélyt felismerve, saját nemzetisége mellett döntött akkor, amikor a liberalizmus eszméinek bűvkörében választania kellett a szabadság és ész képzelt uralma és nemzeti létérdekei között. Egyébként nemcsak Magyarországnak, hanem minden más államnak, melyben több nép egyesült a liberalizmus szellemében, hasonló módon kellett választania. A magyar nacionalizmus azonban 1867-ig állandóan még Bécs nyomása alatt is állott, mely központi kormányzati intézkedésekkel saját nyelvét akarta rákényszeríteni a magyarságra. 1867-ig Bécs tartotta az uralmat, s Béccsel szemben magának a magyarságnak is védekeznie kellett, ha meg akarta őrizni nemzeti jellegét. Könnyen érthető, hogy ilyen körülmények között a magyar értelmiségben a «németiség» és «osztrákság» azonosítása útján fokozott bizalmatlanság támadt mindennel szemben, a mi német. A kiegyezés után pedig Magyarország éppenúgy elsősorban az államalapító nép szolgálatába állította törvényhozását és közigazgatását, mint minden más liberális nemzetállam. Az 1868-as magyar nemzetiségi törvény méltányos rendelkezéseivel példátlanul áll az akkori Európában; végrehajtásának módját pedig csak akkor bírálhatjuk el helyesen, ha figye-

lembe vesszük azokat az eszközöket, melyeket pl. Franciaország, Belgium, Poroszország vagy Nagy-britannia alkalmazott nemzeti kisebbségeinek beolvasztására. A fejlődés — láthattuk — szükség-szerűen úgy hozta magával, hogy német polgárságunk legnagyobb része a magyar nemzeti gondolat hatása alatt, az osztrák «reakcióval» szembenálló magyar szabadságmozgalom igézetében és végül a társadalmi emelkedés vágyától hajtva beolvadt a magyarságba.

A népi öntudat harcosa ilyenmódon egyre inkább elszigetelődik; hívó szavának a polgári rétegben nem támad visszhangja és magányossága — a világháború előtti években — beteljesedik azzal, hogy a hivatalos Németország a liberális nemzetállam kormányzati elveit követve, egészen sorsára hagyja. A népi öntudatú értelmiségnek alig marad választása: érzékenyebb, passzivitásra hajló képviselői gyakran költői formában adnak kifejezést a német polgárság elmúlása fölött érzett fájdalomnak — a pozsonyi születésű *Laban* Ferdinand elégiái («Auf der Haimburg») hiven tükrözik a népi enyészet hangulatát. *Laban* a magyarországi németiség fényes múltjának képeit idézi fel, s a fényes múlt szemléletéből a jelenre térve, fájdalmas rezignációval állapítja meg, hogy a német polgárság akkor, amikor hitet kellene tennie népisége mellett, hűtlenül megtagadja hagyományait:

Gleich den verlorren Scharen
Eilt ihr zu opfern heiligsten Besitz,
Eilt ihr dahin — o jammervoller Wettlauf!
Als ob um jeden Augenblick euch bangte.

De akadnak olyanok is, akik lemondanak arról, hogy a népi öntudat ügyét a polgárság sorsához kössék, s ezzel új, a polgári rétegtől többé-kevésbé független német mozgalom útját egyengetik.

A hetvenes és nyolcvanas évek meghiúsult szervezkedési, párt- és lapalapítási kísérletei megmutatták, hogy a népi öntudat kibontakozása a *polgári* gondolat jegyében, a *polgárság* útján már nem lehetséges. A polgárság alkalmas volt lassan fakuló hagyományok őrzésére, népi jogaiért politikai megmozdulásra vagy éppen harcra már nem volt kapható. A továbbiakban a polgárság és a népi öntudat útjai elválnak. Steinacker Ödön, a polgári réteg kevés sikert aratott, de kitűnő ösztönű öntudatosítója korán átlátja a viszonyok parancsolta fordulatot: miután szervező és közírói munkája a fővárosban, Pozsonyban meg Sopronban nem hozza meg a kívánt eredményeket, «német nemzeti» propagandáját — mint önéletrajzában írja — kiterjeszti a történelmi Magyarország csaknem minden németlakta vidékére. A valóságban ez annyit jelent, hogy elsősorban dunántúli és délvidéki kisvárosokban próbái népi öntudatú táborát maga köré gyűjteni. A propaganda kiterjesztésénél, színterének változásánál jóval fontosabb, hogy a népi öntudat harcosa új társadalommal kerül szembe. Steinacker felismerte, hogy munkájának pl. Pozsonyban meg Sopronban is főleg a jómódú szőlőműves gazdatársadalomban volt némi talaja. Ez a réteg éppen úgy ragaszkodott szerény népi műveltségéhez, mint földjéhez és ősi foglalkozásához. Steinackernek a kisvárosokban túlnyomóan őstermelő, paraszt polgári társadalommal akadt dolga. Itt nem volt szükség a *polgári* öntudat támogató mankójára: a *népi* öntudat gyűjtő ereje önmagában és közvetlenül érvényesülhetett. Steinacker Ödön néhány átmeneti állomás után a bánáti sváblakta városokba teszi át működése színterét. Ezekben a városokban van hagyományörző polgári réteg is, melynek lappangó népi öntudatát nem nehéz felkelteni; de főképp olyan társadalom él itt, melynek gyökerei mélyen belenyúlnak a paraszttömegekbe,

H amely családi, gazdasági kapcsolatok, sőt mindennapi élete útján is szinte egységbe forr a környező falvak népével. Az «úri» magyarság társadalmi beolvasztó ereje itt jóval csekélyebb, mint másutt. Fontos az erőteljes népi öntudatú erdélyi szászok közelsége is: a túlméretezett szász értelmiség állandó szivársága a bánáti városokba nagy mértékben elősegíti a népi öntudat harcosainak munkája iránt fogékony társadalom kialakulását.

Nem tartjuk helyénvalónak, hogy Steinacker Ödön egyéni öntudatosító munkáját a délvidéki városokban részleteiben ismertessük. Mindazt, amit tett, híven megírta önéletrajzában. Egyébként nagynémet és erdélyi szász ösztönzésekből táplálkozó munkájának a *hazai német polgárság* belső fejlődéséhez éppen olyan kevés köze van, mint *Mütter-Guttenbrunn* Ádám működésének. Meg kell azonban vizsgálnunk munkájuk eredményét és azokat a helyi belső mozzanatokot, melyek lehetővé tették, hogy a bánáti németlakta vidéken új lendülettel induljon meg a német népi mozgalom. Vizsgálódásaink érdekesen bizonyítják azt is, hogy a *polgárságnak* igen kevés szerepe van a népi mozgalom kialakulásában. Már a bánáti németiség népi érzületének első érdemleges megnyilatkozásában sincs része a szűkebb értelemben vett városi polgárságnak: ez az ú. u. bogárosi «petíció» egyúttal egyetlen emléke annak, hogy a hazai németiség története folyamán területi önkormányzatot követelt. Persze, a követelésben nem szabad a magyarság ellen irányuló szándékot látnunk; a «petíció» a szabadságharc leveretése után készült s célja egyszerűen az volt, hogy a németiség helyzetén az *adott viszonyok között* javítson. *Nóvák* János lelkész írásának, melyet 1849. október 2-án a németlakta község képviselője írt alá, nem lett eredménye (*még* a temesvári német lapok sem vették tudomásul), bár a folyamodók erősen remélték, hogy

a bécsi kormány teljesíti kívánságaikat, hiszen «csak annyit kértek», amennyit az erdélyi szászok már régen megkaptak. Az aláírók büszkén hivatkoznak németségükre, de egyben *paraszti* munkájukra és szorgalmukra is. A *paraszti és a németnépi öntudat* később is együtt jelenik meg a bánáti németségnél. Fordított előjellel ugyanazt a folyamatot látjuk itt, mint a főváros és a nyugati végek városainak polgárságánál. Míg Pesten, Pozsonyban, Sopronban a polgári öntudattal együtt a német érzület is kivész, addig Versecen, Nagyikindán, Fehértemplomban egymást erősíti a paraszti és német népi öntudat. A parasztság világából indulnak ki, a parasztsághoz szólnak a népi öntudat bánáti irodalmi képviselői, bármilyen származásúak legyenek is. *Martini* Károly Vilmos lugosi származású katonatiszt és újságíró életkörülményeit tekintve aránylag távol áll a bánáti német néptől. 1848-ban kezdetben a honvédseregben szolgál mint százados, de csakhamar átpártol a császáriakhoz. Aztán a legkülönbélebb osztrák újságokba ír váltakozó sikerrel. Az ötvenes években kiadott első könyvei — «*Bilder aus dem Honvéd-Leben*», «*Stilleben eines Grenzoffiziers*» — leleplezéseikkel és szenzációhajhászásukkal hol bosszantják, hol mosolyra készítenek a mai olvasót, de a naiv tanításokban már jelentkezik a falusi svábság gondolkodásának kitűnő ismerője és német érzületének ébresztője. «*Pflanzer und Soldat*» c. nagyobbigényű regényében már teljesen kibontakozik a parasztságot német népi öntudatra nevelő harcos író. *Martini* egyik ősének, egy fiatal gazdának élettörténetét mondja el, aki hihetetlen viszontagságok és fantasztikus élmények után teremt magának otthont a temesi bánóság földjén. Ez a fiatal gazda egyszerűbb szavakban fejezi ki, de lényegileg ugyanúgy indokolja német öntudatát, mint a népi alapon álló polgári írók: «*Mennél inkább elmélyedek szülőföldem homályos és zavaros*

múltjában, annál inkább dagad szívem a büszkeségtől és oromtól, ha arra gondolok, hogy mivé tette a Duna, Tisza és Maros között elterülő földdarabot a német szorgalom és német kitartás». Hasonló, német önérettől duzzadó szólamokat bőven találunk Martini másik, távolabbi múltba visszanyúló regényében is («Vor hundert Jahren»). Megint a sváb parasztsághoz szól az író: fel akarja tární az okokat, melyek a^v Bánátba kivándorló települőket Németország elhagyására készítették; persze fogyatékos írói tehetsége miatt nem sikerült célját megvalósítani, s inkább zavaros intrikákkal tarkított szerelmi történetet ad. A paraszti hagyományok megőrzése, a parasztság német öntudatának felkeltése és erősítése — ez általában a bánáti német irodalom legbelsőbb szándéka. Még egyoldalúbban fordul a parasztsághoz a nyolcvanas évektől kezdve a népi érdekekért egyre harciasabban síkraszálló bánáti német sajtó; ez természetes, hiszen ennek a sajtónak a vezérkara túlnyomórészt a parasztság soraiból emelkedik ki. A polgári öntudatra intő szólamoknak ebben a sajtóban alig van nyoma, sőt mintha valami elutasító és megvető áramlatot éreznénk benne a polgársággal szemben. A paraszt a magyarországi németség igazi ereje és reménysége», — olvassuk a «Gross-Kikindaer Zeit eng»-ban — «nem a gerinctelen, elpuhult, úrhatnám, felfelé kapaszkodó, szolgálalkú polgár». Hasonló célzatú mondatokat — ha nem is ilyen éles fogalmazásban — bőven találunk a többi bánáti német lapban is, akár a «Weisskirchner Volksblatt», «Temeschwarer Zeitung», «Werschetzer Gebirgsbote», «Deutsches Tagblatt für Ungarn», «Deutsch-ungarischer Volksfreund», «Südungarischer Generalanzeiger» vagy a szépirodalmi jellegű «Von der Heide» számait vesszük kezünkbe. Jellemző, ennek a sajtónak a harci-lendületére, de egyúttal paraszti beállítottságára is, *Kom* Arthurnak, egy nagykikindai német

lap szerkesztőjének heves vihart támasztott költeménye, mely a nagynémet iskolaegyesület által indított sajtóvita hullámai közepette kitartásra és hűségre buzdítja a németiséget:

Rüttle Dich! Recke Dich, schwäbischer Bauer,
 Wurde bis heute das Leben Dir sauer,
 S kommt immer ärger! S kommt- immer besser!
 Sieh nur, es steigen die bösen Gewässer.
 Wenn Du nicht schützest Dein Dorf und Dein Haus,
 Strömt bald herein, das wilde Gebraus.

A harcias lendület a sajtóvita hullámainak elültével sem, lankad. A népi öntudatot hirdető német lapok előkészítő munkájának eredményeképpen alakul meg 1906-ban a magyarországi népi érületű németiség politikai szervezete, az «Ungarländische Deutsche Volkspartei». A párthoz rövid idő alatt négyezernél több tag csatlakozik; magvát és erejét azonban a paraszttömegek adják — a városi polgárság már csak függelékként szerepel benne.

A világháború megrázó élménybe egész Európában, nálunk is új irányba tereli a német népi öntudat fejlődéséi, de a hazai német polgárságot nem tudja igazán megmozgatni. A háború vége felé kerekedett népi mozgalmat a polgárság túlnyomó része tartózkodóan fogadja, s csak lassan és csekély töredékében hajlandó magáévá tenni. A mozgalom vezetőjének, *Bleyer* Jakabnak életszemléletét és gondolkodását legalább olyan mértékben határozza meg *paraszti* származása — csaknem à gögig menően büszke rá! — mintha kalocsai jezsuitáknál belénevelt mélyeséges vallásossága és germanisztikai szakképzettsége. A falusi nép iránt érzett szeretete, a vele való összeforrottság érzete tereli őt a népi öntudat harcosságának göröngyös útjára. «Egy nyári vasárnap szülőfalum templomában ültem» — írja egyik naplószerű feljegyzésében — «nagy mise előtt jámbor búcsúsok öregasszonyokból, törődött emberekből meg

gyermekből álló menete érkezett a szomszéd sváb faluból, ősrégi egyházi dalokat énekeltek; a régi hazából hozták magukkal és a legnagyobb szorongatás idején szólalnak meg ajkukon. Lelkük mélyéből tört fel az ének: ezer sebtől vérünk és nem tudjuk miről van szó és mi vár reánk. Vannak egyházi és világi előjáróink, de igaz barátunk egy sincs, senki sincs, aki elhagyott német szívünkre borul éB vigasztaló szavakkal enyhíti fájdalmunkat; senkink sincs, aki a veszélyben segítségünk, gondjainkban útmutatónk lenne. Ekkor mint egy menyasszonyt magamhoz öleltem ezt a szegény népet, magyar hazánk legszegényebb és legelhagyatottabb népét, Enyém vagy s én tied!» Bleyer Jakabban először lépett a hazai német népi öntudatnak nagyszabású nempolgári képviselője a nyilvánosság elé. Hatása a tömegekre nemcsak azért volt hasonlítlanul nagyobb mint elődeié, mert a világháború folyamán feltámadt német népi öntudat alkalmassá tette számára a talajt, hanem azért is, mert a tömeg ösztönszerűen megérezte a vele való belső összefüggést. Ezt mindig meg lehetett figyelni, valahányszor Bleyer népgyűlésen megszplalt. A tömeg rögtön érezte, hogy az Ő embere szól hozzá. Beszédei és írásai a *paraszti* öntudaton keresztül élesztik a *német népi* öntudatot,, basonlítlanul nagyobb eredménnyel, mint egykor a németiség polgári harcosai próbálták.

A kialvó polgári öntudat helyett most erőteljes paraszti öntudat irányítja a német népiség ügyét,- A *polgárság* a német népi javak «hűtlen sáfárának» bizonyult: *a német mozgalom jövője nem az ő kezében van.*

VII. Új disszimiláció felé?

Utunk végére értünk. Végigkísértük a magyarsággal egy hazában együttélő német polgárság fejlődését attól kezdve, hogy ez a polgárság népi mlönvalóságának tudatára ébredve rendezni kényszerül viszonyát az államalapító és államvezető magyarsághoz. Megismertük az egymást követő három íemzedékben más-más változatban elénklépő beolvadt polgárt, a népi hagyományok biedermeier özójét és a népi öntudat seregnélküli, paraszti sorról kiemelkedő vezetők táborába szálló polgári harcosát. Szemléletünkől talán a jelen számára is tdódnak tanulságok.

Sok szó esik napjainkban az asszimilációról és lisszimilációról: az előbbit olykor lekicsinyléssel, sőt megvetéssel, az utóbbit gyakrabban, mint a nemzeti társadalom egységét fenyegető veszélyt emiegeik. Történeti szemléletünk tanulsága alapján hideg is józan tekintettel vizsgálhatjuk ezeket a jelenségeket is. Szemléletünk megtanított arra, hogy a beolvadás folyamata a polgárságnál és minden más társadalmi rétegnél egyformán állapotbeli változás, a közösséghez való viszonynak újjárendezése. Ennélfogva az «asszimilált» vagy «beolvadt» jelző is csak *állapotot* jelezhet — ezt egyébként egy emelkedett szellemű gondolkodónk hangsúlyozta először — nejn jedig *értéket*. Az «asszimilált» állapotnak kétségkívül tannak jellegzetes tünetei, akár az öröm és bánat, szerelem és féltékenység, egészség és betegség állapotalak; ezeket az állapot vizsgálatánál kötelességszerűen fel kell tárnunk. De a vizsgálat mindig *történeti* kérdés

kell hogy maradjon, s nem vezethet arra, *hogy* a «beolvadt magyar és a másik magyar között *érték-különbséget* akarjunk létesíteni. Különben a mai helyzetrenézve eddig még az «asszimiláltak» körét sem sikerült megnyugtató módon elhatárolni. Persze más oka is van annak, hogy az «asszimilált» jelzőben ma kellemetlen, értékgyöngítő hangulatot érzünk: szép számmal akadtak a beolvadtak között olyanok, akik megfélemezve a köteles szemérmességről és tartózkodásról túlságos mohósággal követeltek maguknak vezető szerepet a magyar szellemi, politikai, gazdasági életben és ezt a vezető szerepet gyakran magyar értékek rovására, sőt magyar értékek elnyomásával gyakorolták. *Ezt* a magatartást kritikával kellett, illetni, *ezt* megfelelő korlátok közé kellett szorítani. Ezen a szükségesen nem változtathat az sem, hogy a beolvadt polgár mohó közszereplése és a mag³arság rovására való előretörése éppen asszimilált állapotából folyt — történeti szemléletünk több példát mutatott erre. De a jogos bíráló sem vezethet általánosításra és az asszimiláltság megbélyegzésére, egyedül építő és útmutató szándékú lehet: a beolvadási folyamat kinövéseit, kóros jelenségeit azért tárjuk fel, hogy ezzel rámutassunk az igazi, nemes értelemben vett asszimiláció lényegére, Hiszük, hogy a beolvadás ilyen szándékú vizsgálata mellett az «asszimilált» jelző bántó árnyalata hamar kivész. Végül ne feledjük, hogy a beolvadt nemzettag nemcsak kap, hanem hoz is valamit, Nemcsak ő hasonul, hanem az asszimiláns új közössége is megszerez, hasonul olyasmit, ami addig nem volt meg benne, S éppen német polgárságunk fejlődése bizonyítja legmeggyőzőbben, hogy nemcsak rosszat lehet hozni!

Az asszimiláció mai vizsgálata s az asszimilált társadalom kedvezőtlen megítélése sok esetben szervesen összefügg a disszimiláció napjainkban mutat-

kozó folyamatával. A disszimiláció részben oka, ennek a kedvezőtlen megítélésnek részben azonban okozata, mert nem csekély mértékben éppen az asszimiláció megbélyegzés határán járó hánytorgatása vezet arra, hogy társadalom beolvadtjai német népi kapcsolataikat felelevenítsék. A disszimilációval komolyan szembe kell néznünk. Ez a folyamat kétségl(ö)lenül megvan és nemcsak azokban a tünetekben mutatkozik, melyeket élesszemű észlelője, *Szekfü* Gyula megállapított. A visszaköltözők, magukban és gyermekeikben visszánémetesedők mellett családjuk német eredetének szenvedélyes alkalmi kutatói, németországi rokoni kapcsolatok vagy tanulmányutak emlékeinek feltűnően lázas felolovelítői, sőt kisebb mértékben a «hagyományos» németbarátságukat fennen hirdető, éppen nem önzetlen konjunktúra-lelkésedők is a disszimilánsok rétegét gazdagítják. Aki nyílt szemmel néz szét a mai magyar világban, úton-útfélen találkozik velük, nem szükséges éppen, hogy a politikai arénában tülekedők közé menjen. Kérdés azonban, hogy a disszimiláció folyamata egységes irányú-e és valóban új, *azaz a* németiség mai helyzetéből adódik-e? Ha figyelmesen vizsgáljuk a asszimilációt, észre kell vennünk, hogy a folyamat kétirányú: a visszánémetesedőkkel szemben állnak a Bécs felé kacsintgatok, a régi Ausztria szerelmesei, a Habsburg-monarchia álmódzói. Igaz, hogy kevesebben vannak és szavuk ma alig hallatszik, de mégis a magyarságon kívül keresik a jövő útját, idegen ígézet rabjai és birtokállományukat éppenúgy csökkentik, mint a visszánémetesedők. A magyarságtól való elhajlásnak ezzel az eddig meglehetősen elhallgatott irányával is feltétlenül számolnunk kell, ha tisztán, elfogultság nélkül akarjuk meglátni a disszimiláció folyamatát és helyesen akarjuk megítélni a benne rejlő esetleges veszélyt. Még fontosabb ennek a veszélynek a megítélése szem-

pontjából, hogy a disszimilánsok családjában nézünk körül. Az esetek 99 százalékában azt fogjuk találni, hogy a disszimiláció folyamata a hagyományörző polgári réteg fiainál indul meg. Láttuk, hogy ez a réteg részben beolvadt a magyarságba, részben azonban összhangot próbált teremteni magyar érzése és lappangó népi öntudata között vagy mindinkább gyökerét veszelve hányódott a magyarság és németiség határterületén. Ennek a rétegnek a közösség-érzésében mindig voltak feszültségek, vagy feszültségek lehetőségei. Ha ezek ma, a német öntudat hallatlan fellángolása idején a disszimiláció tünetében mutatkoznak — igazán nincs rajta mit csodálkoznunk. Nem történik más, mint a nyolcvanas évek elején, mikor a hagyományörző polgárság — bőven van rá bizonyítékunk — érzelmeit visszafojtva, szótlanul «drukkolt» az iskolaegyesület által indított sajtóvita német szereplői mellett. Ma más módok adódnak az érzelemnyilvánításra, de a lényeg ugyanaz: egy közösségérzésében meg nem állapodott réteg asszimilációs hajlamaival reagál a németiség hatalmas vonzóerejére. Nem új disszimilációval állunk tehát szemben, hanem egy lappangó német népi öntudatai csoport közösségérzésének szinte természetes kilengéseivel. Ha így, történeti szemléletünk tanulságai alapján nézzük a disszimiláció folyamatát, nem is fogunk benne komolyan fenyegető veszélyt látni. Nem érhet csalódás bennünket, igazi birtokállományunk nem csonkulhat meg olyan réteg kiszakadásával, melyben többé-kevésbé mindig nieg volt a hajlam arra hogy külön útra térjen. Hogyan kívánhatnánk éppen ma odaadó hűséget, őszinte helytállást azoktól, akik lelkük mélyén voltaképpen sohasem tartoztak hozzánk? A hagyományörző polgári réteg fiaiban nem új disszimiláció folyamata indult meg, csak a bennük évtizedek óta lappangó népi öntudatot hozták felszínre napjaink mozgál-

mas eseményei. Nincs számonkérnivalónk a disszimilánsoktól, az igazán magyar, erős nemzeti öntudatú társadalomtól pedig nem lesz nehéz távol tartani a különválás hajlamát. A disszimilációval a magyar-német értelmiség egy része közösségtudatának bántó feszültségeit próbálja megszüntetni. A jövő megmutatja majd, hogy ez átmenetileg vagy végleg sikerül-e.

Napjainkban egyébként nemcsak a lappangó népi öntudatú polgári réteg közösségérzésében látunk lelki alkatának és hagyományainak megfelelő kilengéseket. A beolvadt polgárság egy része is a maga módján, évtizedek óta kialakult jellegzetes közösségérzésével reagál a mai helyzetre: erősebben, feltűnőbben hangsúlyozza rendíthetetlen magyarságát, s ebben a hangsúlyozásban többé-kevésbé benne van az asszimiláltaknál jólismert elutasítás minden szemből, ami német. Ha disszimilációról beszélünk, észre kell vennünk az asszimilációt siettető és teljessé tevő jelenségeket is — ezek is hozzátartoznak német származású polgárságunk mai képéhez. A magyar értelmiség egyik kiművelt szellemű tagját éppen a németiség mai hallatlan erő kifejtése és nemzeti fellendülése készíti arra, hogy «öreg német barátjához» írt levelében végleg és tudatosan búcsút mondjon annak a népnek, melytől már ősei elszakadtak: «Bennem régesrég kialudt már minden néven nevezhető németiség. Vér szerint, valahol a messze-messze múltban, tán hozzátok tartoztam — de hol van az már! Jó magyar anyák néhányának édes vére elmosta bennem e kétszáz év alatt utolsó csöppjét is németiségemnek. Új fajta vagyok. Más, mint ti. Legmélyebb gyökeremben más. Magyar... Magyar vagyok. Testben is, de lélekben meg éppen — teljesen. S végeredményben csak ez számít. Olyan magasrendű összetartozás ez, mely erősebb minden vérségnél, éppen mert fölötte áll a vér esetlegességé-

nek, mert merőben eszmei. Múltam tán visszanyúlik közeltek, de jövőm — gyermekeim jövője — itt és csakis irt szövődik. S ez több mindennél. A közös múlt csak emlék, a közös jövő — végzet! Oly sors, melyért férfi játszva veti oda, életét». Becsületeden gondolkodó és tisztánlátó levélírónk búcsút mondván német nevének valóban német származású beolvadt értelmiségünk egyik fájó sebére érinti, mikor saját ecetén elmélkedve észreveszi, hogy «igen-igen sokan döbbenetesen érzik azt a tragikus hasadást-, amit *nevük* és *lényük* közt "egyre szélesebbre szakít az idő». A németiségtől való tudatos elszakadásnak csaknem minden árnyalata megvan mi asszimiláltjainknál, nemcsak a világnézeti tudatosság tiszta eszmei szintjén találkozunk vele, mint levélíróknál. Ki nem hallgatta még végig elfogódott érzéssel a németiséggel szemben a kíméletlenségig türelmetlen, kuruckodó beolvadt-magyar s a németiséggel mélyen rokonszenvező, őszintén megértő, származására nézve is színmagyar ember szenvedélyes vitatkozását? Vagy ki nem gondolkodott el egy-egy német származású honfitársunk szólamain, melyekkel állandóan a német «veszedelmet» idézi és megfélemlítve az igazi magyarság szemérmes magatartásáról, hívatlanul kérkedik magyar érzésével. Nem szállunk lejjebb a beolvadt társadalom torz alakjaihoz, akik igazán mindent elkövetnek, hogy az «asszimilált» jelző ne szabaduljon meg ma gyakran érezhető kellemetlen mellékzöngéjétől. Ha a disszimiláció veszélyét hangoztatjuk, gondoljunk arra is, hogy sok beolvadt magyar «divatos magyarkodása és mellédöngetése», rögeszmeszerű kritikája a németiséggel szemben sem éppen megnyugtató jelenség.

Német polgárságunk útjának a múltban és a jelenben az élet természete szerint örvendetes meg kevésbé örvendetes szakaszai vannak. De bármint vélekedünk róluk, fel kell ismernünk ennek a pol-

gárságnak egyedülvalóságát, fejlődésének a magyarság és németiség sajátos viszonyából adódó menetét. Vizsgálódásunk azt mutat *ta, / hogy német polgárságunknak még népi öntudatú része is közelebb áll a magyar-, tághoz, mint más országok német polgárai az uralkodó áúamnéphez.* Nem joggal tulajdoníthatjuk-e ezt a magyar-német életközösség hatásának? Polgárságunk útja is azt a sokat hangoztatott tételt bizonyítja, hogy a magyarországi németiség semmiképpen sem olvasztható be egyszerűen a «külföldi németiség» sokrétű egységébe, ha nem akarjuk, hogy éppen leglényegesebb vonásai elsikkadjanak. Az igazságot kereső tudomány és a nemzetek közt igazi megértést teremtő gyakorlati munka egyformán csak akkor jár helyes úton, ha a magyar-német polgárság megismerésében és helyzetének megítélésében a magyar viszonyokból indul ki és állandóan szemmel tartja a magyar föld nyújtotta fejlődési lehetőségeket.

TARTALOM

	Lap
Bevezetés.....	5
I. A magyar-német együttélés típusainak kialakulása.....	10
II. A magyar nemzeti mozgalom elsőbbsége....	32
III. A magyar szabadság bűvkörében	62
IV. A társadalmi emelkedés útján	91
V. A hagyomány őrzői	136
VI. A népi öntudat harcosai	167
VII. Új disszimiláció felé	211